Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Јанко Веселиновић

ХАЈДУК СТАНКО

2009.

Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Јанко Веселиновић

ХАЈДУК СТАНКО

Садржај

ЈУНАКУ НАШЕГА ДОБА

великом Србину НИКОЛИ ТЕСЛИ

Деветнаести век плете Ти венац славе. Допусти и мени да у њу плетем један цветак са наших поља цветак прост, али пошкропљен крвљу и орошен сузом наших предака. Његов мирис нека Те сећа Твоје отаџбине, нека Те сећа оних заносних прича о јунаштву и пожртвовању којима Те је Твоја српска мајка у детињству запајала.

Прими га, Србине, онако срдачно као што Ти га срдачно пружа

Твој велики поштовалац

ЈАНКО М. ВЕСЕЛИНОВИЋ

Праштајте, свете сени, што вам кости потресам!... Праштајте што вам имена помињем, јер ћу их само по добру поменути!... Јер најсветији путир што се изли на олтар отаџбине Србинове, беху груди ваше; крв коју тада пролисте и данас је благодет Србину... Залисте, и костима потрусисте сваку стопу земље, а из крви и костију ваших ниче бујина, која нам очи к небу подиже!...

Хвала вам, и... праштајте!...

А ја ћу причати о вама онако како ми другови и синови ваши приповедаху; китићу дела ваша као што девојка кити венац ивањски; славићу вас као што вас гусле славе; проносићу дела ваша и јунаштва ваша по свету као што их и данас проносе немирни таласти валовите Дрине!... Нека вам се свећа не угаси; нека вам се имена помињу до истраге српскога колена!...

I ДЕО: ОДМЕТНИК

1. ЦРНА БАРА

Нема веће равнице у Србији од Мачве. Она се протеже од Мишара до Дрине, и од највишег врха Цера планине, Видојевице, до Саве... То је простор од дванаест сахата хода. Можеш у дугу дану ходити по Мачви, а нећеш видети једног брежуљка; све је равно као тепсија. Замори се поглед путников гледећи једно исто: њиву, пашњак, њиву, пашњак, и ништа више. Или уђе у село. Ту види кућицу до кућице; уз кућу стаје, иза стаја бунар, иза бунара воће... Изнајпре га то овесели; али, мало-помало, та му једноликост додија, он сагиње главу и постаје зловољан...

Таква је Мачва данас. Па, и поред свега тога, она је лепа, дивна!... Она је богата цура. Све што се у њену црну утробу баци, доноси богата плода. Лепа су њена поља кад озелене, а још лепша кад се позлате злаћеним влаћем... Она вам је као туђинка, не да се сваком познати!... Ко хоће да зна њене дражи и њене лепоте, тај мора живети у њој. Томе она отвара своја недра и даје своју милошту... А ко проживи у њој, тај је лако не оставља, или, ако је баш мора оставити, никад је не заборавља.

У доба кад се догађај о коме приповедам десио, Мачва је друкчије изгледала. Место њива и пашњака беше ту густа шума. Храст до храста, грм до грма, а честе тако густе „да ниси могао гују за реп извући." А у тој стародревној шуми беше овде-онде помало крчевине поорапе и засејане. Ту, па тој крчевини, видела се кућица са потребним стајама, за смештај кућевних потреба. Око сваке кућице био је засађен воћњак било од шљива, било од јабука.

Те су кућице биле врло просте, тек колико за то да човек има где заклопити главу од кише и зла времена. Грађене су овако: ударе се четири сојира (дирека) у четврт. Наоколо се оплете прућем, али се остави рупа за врата и баџа, која је служила место прозорића, па се оно пруће улепи блатом, да не би ветар продувао. Озго се покрије кровином или кором од дрвета.

Таква кућица имала је само једно одељење, а то је: све што кров покрива. На средини је велико огњиште на коме вазда ватра гори. Око ватре укућани седе; крај огњишта вечерају и разговарају, па ту и уморне кости одмарају. То су одељење звали „кућа". Зато се, у Мачви, и данас оно одељење где ватра гори зове „кућа".

Било је и бољих кућа. То беху куће задружних породица. Одликовале су се својим високим крововима од шиндре, наткривеним димњаком, а ко је био мало бешњи, и крстом накрај слемена. Још и данас имамо добро очуваних остатака од тих кућа. У унутрашњости њиховој било је још одељења сем „куће", као: домаћинова соба, ћилер итд., итд.

Па иако су те кућице изгледале сиромашне, по спољашности својој, опет је свака била пуна као кошница. Сваки, па и онај најмањи кућерак, имао је хране довољно за сву породицу и усев; сем тога, имао је белог смока; о моткама, над огњиштем, висиле су целе сланине... Народ је био вредан и раден - није чудо ако је имао!...

Ето, таква је била Мачва.

На северозападној страни Мачве, баш у самом кључу где се Дрина у Саву улева, лежи Црна Бара. То је старо село. Прича вели да се негда звало „Јордан“. Ту се, у једној дринској отоци, Старачи, која изнад села тече, удавила девојка, јединица у мајке, која беше с мајком дошла у Јордан, у госте. Кажу да је мајка тако тужно нарицала да нико ко ју је чуо не могаше заборавити њене запевке. У запевци назвала је отоку „Црном Баром“, а окôна села назваше и сам Јордан тим именом.

Уосталом, то име готово и доликује. Село је са свију страна опкољено, а средином промрежано самим барама; и ако се и за што може рећи „ово бог чува”, може се рећи за Црну Бару. И поред толиких баруштина, здрављем се не могу покудити Црнобарци.

Неки историци тврде да је ту била епископија, и то једна од оних осам што их је засновао краљ Милутин Немањић.

Данас је то село велико и ушорено. Има у њему преко три стотине пореских глава; али у оно доба једва да беше педесет кућа. Ама иако је било мало, бар је ваљало!

Црна Бара имала је свога кмета и свога попу.

Кмет Јова Јуришић одавно је кмет Црној Бари. Стари се његови ту давно настанише, па су његову кућу сматрали као староседелачку. И деда и отац му помреше као кметови, па и он се тако исто надао. Тридесет година кметује он Црној Бари. Знао је сваку кућу као своју, знао је сваког домаћина као себе. Он није сматрао своју дужност као бреме, него као почаст. Дичио се што је глава тим честитим људима, који не учинише никад ништа што би био грех пред богом, а стид пред светом. Простодушан, благ, тих, мирне савести као дете, он је лако бројао дане живота и ведро чекао час кад ће оставити своју кућу, пуну као кошницу, свој пород очуван и недирнут болешћу ни смрћу, своје пријатеља и другове, и отићи у вечност поштован и уважен...

Поп Милоје беше поп на своме месту. Он је имао једну узречицу којом се дичио:

— Ко је мом „Требнику” дошао - морао се поклонити!

И... ејвала његовом „Требнику”!...

Ако кога ухвати грозница, тролетна грозница, нека му попа Милоје очита „велику” молитву - мора га пустити, па да кугу куми!... Било је случајева кад су му доводили болеснике који болују од „оне” (падавице). Тако једаред доведоше му једнога из Банова Поља. Везали га, јер се збесио. Попа рече да га одреше.

— Не смемо, попо! - рекоште луди.

Он приђе болеснику, погледа му у очи, помилова га по глави, на га одреши.

Онда стаде читати „Страшну молитву”.

Страхота је слушати „Страшну молитву”; још страшнија је кад је поп Милоје чита... И сам се болесник узјазбио, па дршће као прут...

А он му чита, чита... Кад сврши, он поднесе крст, рече му да се прекрсти и целива.

И болесник се прекрсти и целива, па онда рече:

— Ал’ сам уморан!

— Хоћеш прилећи мало? - пита га попа.

— Хоћу - вели он.

Попа га поведе до своје постеље, па му рече да легне. Он је спавао прилично, а кад се пробуди, он сасвим мирно приђе попиној руци и рече:

— Хвала нека је богу па теби!...

И оде с људима кући, миран као јагње.

Него и књиге су му биле!... Није као ове јако што ништа не помажу, него оне старе, „косовске” књиге, што је у њима свако слово светом руком написано, а листови нису од хартије него од коже. А у тим књигама има молитава од сваког зла и напасти... Попа је из тих књига читао опело лудима „немиросаним”, и ниједан се није повукодлачио!... И за време његовог поповања није било ниједног вукодлака у Црној Бари.

Али, брате, он се и умео молити богу!... Јеси чуо, јуначки сине! Кад се тај Србин замоли, најпакоснија Циганка не би се могла оглушити о молитву његову, а то ли добри бог, отац свију нас!... Лепо верујеш да му се молитва услишава. То није да само чита и баца речи, него чисто чујеш како му срце јекће тако се он молитви преда... Можеш испред њега однети све кад се богу моли, можеш му кућу запалити, он главе не окреће!...

Него, он није био само поп. Био је он човек од перчина до пете, и то паметан човек... Све што ти он рекне - речено је. Он никад није луду реч изустио. Чак и шала му беше

лепа; осећаш како ти блажи душу као благи поветарац. Савете је давао озбиљно, укоре благо... А свакад је говорио истину...

И сама његова старост чинила је те његови савети нађоше одзива у души његових парохијана. Био је то старац од својих осамдесет година, здрав и крепак. Лице румено као

јабука, а власи седе као руно. У бистром оку огледао се разум, а у покрету снажна и чврста воља.

За њега су говорили:

— Он зна шта ради!

И заиста, тако је. Он није био човек од науке, али је био један од људи свога доба, пун природне свежине и правилних погледа на сваку ствар; један од оних што нам створише народну мудрост, наше пословице...

И ето, та два човека били су први људи у Црној Бари. Они су били свима углед. У сваком су послу предњачили. Не би кмет Јова ништа урадио без споразума с попом, а попа опет хтеде све с људима. Зато их је чешће и призивао и договарао се.

А било је и људи паметних!... Ту је Алекса Алексић, па Иван Миражџић, па Сима Шокчанић, па Јевта Поповић, и многи други, све честити домаћини.

Требало је, рецимо, свршити какав посао сеоски. Кмет Јова то одмах каже попи, а попа му рекне те позове по неког од ових домаћина, па се о свему разговоре. И кад се споразуму, зађе чича Сима „кнез” (биров) и сазове домаћине судници, коју су насред села подигли.

Не прође много, а тек видиш: с једне стране један, с друге други, долазе судници. Не видиш ту младића: све сами седи перчини. Сваки се обукао у чисто рубље, на плећима сукнено гуњче без рукава или велики гуњ „ресаник”. На главама се црвене алеви фесови, као да у цркву иду... Ретко у кога да видиш браду: сваки је обријан; ретко ћеш кога видети с лулом, јер се тада слабо пушило. Браду је пуштао и дуван „палио” само онај кога је снашла каква грдна несрећа, као кад му умре син, итд...

Прилазе мирно и озбиљно један другом и здраве се. Онда поседају и разговарају. Разговор им паметан, шала уљудна. Никад кавге ни ината, никад вике ни галаме; а већ о псовци да не говорим. За њу се у то доба није ни знало. Или ако је ко баш био веома љут, он је псовао „душу”, „паприку”, „врежу несрећну”, „крв материну” итд.; али то је било врло ретко. Године прођу док се псовка чује...

Тек, ето ти кмета где с попом излази из суднице. Сви се одмах дигну на ноге и прилазе ближе.

— Звао сам вас, браћо, да се договоримо о једном важном послу - почне кмет.

Овда им каже шта је то „важно”, па настави:

— Па сам разговарао о томе с попом и Иваном, и мислимо да би овако најбоље било... Шта велите ви браћо?...

— Па, добро, Јово! - веле старци.

— Куд ћеш му боље! - веле сељаци.

— Велите ли сви тако?

— Велимо!... велимо!...

— Е, добро, браћо! Сад знате шта смо доконали. Та одлука, од тога часа, постала је закон свему селу. Домаћини се враћају кућама и према томе наређују својим млађима. И кад погледаш: сви у селу, почев од кмета до чобанина, знају закон!...

Живели су сложно. То не беше село ни општина, то је била једна кућа. Ако је весеље, весеље је свију њих: ако је жалост, и она је општа. Били су сви узовници. Није се питало је ли богат или сиромах, него је ли Црнобарац. Та слога њихна већ беше прешла и у пословицу. Друга им села завидеше, а они беху поносити.

Него, у том поносу било је и таштине. Били су веома поносити својом слогом, па су се не само дичили и поносили пред другим селима, него их чак задиркивали и пецкали; толико су далеко ишли да су им и имена издевали... А то издевање имена беше тако духовито!... Ако је ко добио падимак од неког Црнобарца, то је тако пристајао уза њ као да се с њим родио.

И сам бесни Марко Штитарац зазирао је од тога. Од Совљака до Црне Баре има пешачког хода пола сахата; а Марко Штитарац од Совљака до Црне Баре три пут одмотава и завија шал око главе, само да му се не би Црнобарци подсмехпули!...

Па какви родитељи опака и деца. И данас ми срце заигра кад видим како се младеж баца камена с рамена, рве и скаче... Некад је, заиста, то морало лепо бити, јер се омладина црнобарска само тим и таквим играма играла... А младе цуре надметаше се која ће више свиле подгајити, лепше опрести и откати, и смишљеније чарапе оплести...

2. СУБАША

Али право вели пословица: „Никад два добра!” Живот је био одиста леп. Таквим би се животом дало живети и два века, али се вазда нађе нешто што га ремети, што ти загорчава његове сласти. И Црнобарци би заиста лепо проживели да им понеко не бахне с вечера на врата и не грмне храпавом гласипом:

— Рајо, бре!

— Чујем, драги ага! - одговара сиромах, а сав стрепи да се не би што изродило.

— Дај да ијем!

— Сад, сад, ага! - виче он и скаче, онако изувен, пред незвана госта, те му врата отвара.

Турчин натмурен улази у кућу и гледа надувено и бесно око себе.

— Пеци, баба, цицвару!

— Сад, ага, сад!

И одмах се распретава ватра, те му се спрема цицвара. Турчин седа крај огњишта и потеже чибук... Задими па — блене... Наједанпут, као да се нечему досети, смиче опанке с ногу:

— На — вели - рајо, водај ми опанке!

А домаћин, гологлав, прилази смерно, узме у руке узице од опанака, па вуче опанке по авлији... То се зове „водање опанака”. И вуче их све дотле док се Турчин не смилује и не рекне:

— Доста!

И толико понижавање, и опет се отрпи!... Како може да се трпи?... Мора се!...

А зашто?

у селу је живео субаша.

Па ко је тај субаша?

Да објасним.

Неки Турци у Београду одметну се од свога цара, убију пашу београдскога, заузму београдски град и науме завладати Србијом, која се тада звала „Београдски пашалук”.

Ти су Турци прозвани „дахије”.

Радили су с планом. То се видело и по томе што наједанпут по свима варошима у Србији поставише своје људе, који у њихово име почеше управљати нахијама (окрузима). Те окружне старешине назваше „кабадахије”.

А да би се наређења дахија и кабадахија што сигурније и брже извршавала, кабадахије у сваком селу поставише „субашу”.

И онда је ишло све као по лоју. Ти одметници су имали само једно правило, а то је да угуше свакога ко је против њих. Најмање се успротиви - оде глава!... Међутим, сви су сматрали за најсветију дужност да клањају и по вољи чине свакоме ко је ма бео убрус око главе омотао. Тако су текли себи пријатеље. И зато су јадни Срби морали клањати и метанисати.

Власт субашина беше велика. Могао је узети живот човечији на душу, па - ником ништа! Коме да се жалиш? Што ти је субаша или његов пандур, то ти је и дахија. Све што си тада могао радити, то је да дигнеш очи к небу; али бог не жури!...

Од Раче к Шапцу водио је пут. Беше то обичан крчаник: оборени грмови, искрчена честа, колико да се има куда ићи. Тај пут водио је, северном страном, изнад самог села. Украј пута беше хан. Ту је становао субаша са својим пандурима.

Звао се Суља. Презиме нити му је ко тад знао нити данас зна. Али је од Црнобараца добио надимак којим је обележена једна његова страст. Страсно је волео крушке, као медвед; нека једна стоји на дрвету, ако је не може оборити, он ће је гледати и пљуцкати. Зато га Црнобарци прозваше „Крушка”. Тим су га именом међу собом звали, под тим именом причају о њему, па ћемо га и ми тако звати.

Да кажем још: и он је знао да га тако зову, и сам се каткад тако називао.

Он беше мало необичан Турчин. Црнобарци су познавали Турке као бесне и надувене. Крушка не беше такав.

Он беше, може се рећи, више пријатан но непријатан, више благ но суров, више тих но напрасит. Није се туђио од људи, баш је ишао међу њих. О свему је водио рачуна. Ако је неко жалостиван, и Крушка је, само што му не кане суза из очију!... Умео се увући свуда; хтео је да зна све, волео је да му је свака стварца у Црној Бари позната... Знао је сваког Црпобарца по имену; знао је сваког младића, ишао је кућама сељачким, долазио у кола где младеж игра, па се ту разговарао и шалио... Једном речи: хтео је пошто-пото да се саживи са Црнобарцима.

Али, као да од свега тога не може бити ништа. Људи осташе хладни према њему. Било је нешто у оном пријатном лицу што је непријатао дирнуло људе. То су очи његове, врло чудновате очи: час плаве, час зелене, час сјајне, час мутне, а доста пута и крваве. Оне те гледе некако чудновато, па кад му речи слушаш, ти једно мислиш, а кад му у очи погледаш — прође те воља.

Па, нешто то, нешто баш и што је Турчин - одби људе од њега. Попа вели:

— Ама, ја бих волео да је оп прави Турчин!...

Овако је он опаснији. То је као лепа гуја: шарена, а пуна отрова. Што ми се улагује?... Он је Турчин, а ја сам Србин, и ми не можемо један другоме добра мислити!... Где је његов живот, ту је моја смрт; где је мени добро, ту је њему несрећа!

И те попине речи одбише људе од Крушке...

Премишљао је Крушка и дан и ноћ шта то може бити. Који је тај што његов план ремети?... Али није могао ништа сазнати... Сумњао је на поп-Милоја, али није био сигуран...

А он, заиста, беше рђав човек, човек који је у кавзи жив, У несрећи људској — срећан.

Једнога дана упути се у село, које му не беше далеко. Ишао је замишљен стазом; суве гранчице пуцкаху му под ногама, а опало лишће шушташе.

На стази се сусрете са Маринком Маринковићем. Како га смотри, Маринко сиђе са стазе и дочека га дубоким поклоном. Крушка назва бога.

— Бог ти помогао, честити ефендија!

Маринков му глас зазвони пријатно. Он застаде и погледа га, а овај приђе те му целива скут и руку, па, држећи руке на прсима, поже главу...

Да кажем ко је Маринко.

Он је — сељак. Орао је и копао те се хлебом хранио; а то су му и стари чинили. Отац његов доселио се из Обарске, из Босне, у Црну Бару, па је, наскоро затим, умро. Маринко, као мушка глава, прихвати се домаћинства, али му је оно ишло врло рђаво за руком, јер беше лењ. Мрзило га потрчати и укаљати се. Да му је откуд да падне с неба у уста. Па је избегавао послове и мувао се око суднице и хана. Ни у чему није уживао колико у дочеку и испратњи Турака. То су били за њега људи којима је бог рекао да живе. За све време њиховог разговора чечао је као пас и слутшао њихне „паметне" разговоре... А кад су полазили, био је срећан ако је неком бегу или аги придржао узенгију да на коња узјаше...

С пуним устима хвале, по одласку њихном, купио је кокице дувана што су они из својих лула истресали, па је то после пушио...

Радио је само кад је морао, а премишљао је и кад треба да спава. Ковао је вазда планова. Жеље му беху веће од царских... Имао је оштро око да све запази, имао је јако памтење. Доста пута, као беспослен пас, тумарао је по селу и око села. Знао је шта ко данас ради; знао је који момак с којом девојком стоји; знао је колико ко кашика у кући има; знао је која је жена трудна; знао је... све. Нико није познавао Црну Бару као он, и нико није познавао, чак и поименце, дечурлију сеоску као он. Стоку, колико ко чега има... све! Он је све знао.

Крушка га је познавао. Ама сродне душе кад се надмећу, мрзе се. И Крушка њега није волео. Али, кад му зазвони глас Маринков онако пријатно, он застаде, а кад му Маринко целива скут и руку, он стаде.

— Куд си пошао? — упита га.

— У шуму честити ефендија. Крушка га гледаше онако понурена.

— А је л', Маринко?

— Чујем, ефендија.

— Шта је ово од овијех ђаура?... Зар, што ја с њима боље, они све гори?

— Честити ефендија, - рече Маринко - ту не треба много памети.

— Да ко не подговара ови народ?

— Па, шта друго и може бити!...

— А ко је тај?

— Онај према коме си ти најчовечнији. Ти гују на срцу гајиш!

— Поп?

— Он.

— И кмет?

— И он!...

— Па, шта веле?

— Много веле!... Види се да су размажени!... Веле да им се умиљаваш зато да би им се лакше на душу попео... Веле да је твоја човечност према овом народу само лаж!... Веле: он је Турчин, а Турчин је Србину душманин!... Веле...

— И то све вели поп?

— И поп, и кмет, и... сви!...

— Пођи са мном — рече Крушка.

И врати се назад. Маринко је ишао за њим. Турчин је био врло љут. Криво му што га тако брзо прозреше. Он је смишљао лепе планове; о њима је дан-ноћ мислио; а сад види како се његови планови разлетеше као сапунски мехурићи...

Ћутећи дођоше до хана. Турчин повуче Маринка у своју одају, која, сем једног миндерлука и нетшо оружја на зиду, не имађаше никаква намештаја. Маринку се та одаја учини ла сјајна као царска... Нека дубока унутарња радост прожма му цело тело кад Крушка рече:

— Сједи овдје, крај мене, добри човјече!

— Могу ја и стајати, честити ефендија!

— Сједи, Машо, сједи!... Ево ти духана. Ти пушиш, чини ми се?

Маринко диже главу и исправи се тек упола; приђе миндерлуку и спусти на и само један мален делић свога тела. И загледа се Турчину у лице.

А то лице беше тако благо, тако мило да ти се чинило да је светитељско. Маринку се и нехотице отеше речи:

— Мој добри ефендија!...

И он је искрено, у дубини душе, бацао анатему и на попа, на кмета, и на Црнобарце, што вређају оваквог човека!

Турчин му пружи кесу с дуваном, а Маринко је прихвати с највећом поштом, готово онако како у цркви прихвата свету навору.

— Е, мој Машо, мој драги брате!... Нијесам ја за ова посла. Овдје треба Мујо из Богатића, а јок ја!

— Ти си добар човек, ефендија! Ама ја бих рекао да треба бити мало оштрији.

— Па, како ћу! — стаде се Турчин пренемагати.

— Ја бих прво попу подвикнуо!... Он први треба да ме позна! — рече Маринко.

— Не, не, не!... Крви нећу!... Ја хоћу човјешки!

— Ама, драги ефендија, узалуд ћеш ћоравој квочки дробити!

— Ја нећу крви!... Ја хоћу да ови народ види да му ја нијесам душманин!... Ја хоћу да се братски разумем са овијем људима!...

Маринко је жалио Турчина.

Обојица дуго ћутаху. Турчин је пуштао димове из свога дугог чибука, а поглед му је лено ишао за оним колутима... Наједаред запита:

— А како живе поп и кмет?

— Као браћа.

— Би ли се они могли завадити? Маринко поћута.

— Н... не могу!... Не би их могао нико завадити!... Ја знам Црну Бару боље него своју кућу, али у Црној Бари нема човека ко би њих завадио! — рече он одсудно.

— Да ми је тако нешто! — рече Крушка. — Да ми је да се њетко завади, па да ја мирим!... Тако би виђели да сам ја човјек!...

Маринку се насмеши брк. Он погледа Крушку право у очи... Овај спази.

— Шта је? — упита радосно.

— Честити ефендија, не питај! Пусти мене да радим!... Ја сад добро видим шта ти желиш!... И кад ствар буде свршена, ти ћеш мирити не само два човека него Црну Бару!...

—— Маринко! Брате! Човјече!... Ако то урадиш, бићеш ми брат!... Учинићу те најчеститијим човјеком!... Хоћеш духана?... Ево! Дај дуванкесу!... Тако!... Треба ли ти пара?... Чега хоћеш има у Суље, и све је твоје!... Ево!... Нај!...

Беше скочио. Очи му сјаје као жеравица, а лице се смеши озарено радошћу.

И Маринко се подиже.

— Хвала ти, честити ефендија!... Кад урадим, видећеш. Ја не радим за паре. Твоју љубав не може ми нико платити!

— Иди, Маринко, иди!... И нека је са срећом!

Маринко опет удари „темена” и изиде из одаје.

Врљао је вас дуги дан. Рој мисли обујмио му памет... Он је желео да оно што уради, уради најбоље. Пред очима му стојаше сјајна будућност. Дружиће се са првим беговима... Неће бити Турчина који неће знати име његово. Ниједан проћи неће, а да за њега не запита. Пролазиће бегови... паше... па, можда, и сам честити везир, и припитаће за име његово...

А Крушка?

И он је сањао сјајне снове. Није се могао скрасити на једном месту. Груди му набрекле, а срце игра од радости.

— Заваде се двојица — шапуће он — а ја тамо те спотакнем угарке. Повучем страну једном, и он добија... Један пада, други скаче... уз једног пријатељи, уз другог пријатељи, па се и они завађају...

И чисто гледа очима тај лом. И осећа ону велику радост коју осећа радник видећи како му посао напредује; радост од које букну образи, од које игра срце, и... која се не да ничим исплатити...

Нити је шта јео ни пио. У само вече затражи воде те испра уста, која му беху, од силног дувана, огорчала...

3. ЈАРАНИ

Алекса Алексић и Иван Миражџић били су суседи. То су били прваци међу сељацима. Из младости добри другови, па су то остали и под старост као домаћини у домовима својим. Као што им куће гледаху једна у другу, тако се и ове старешине никад не раздвајаху.

Обе куће пуне народа и берићета. Од вајкада били су у позајменици. Летину су сабирали један другом заједнички. Није хтео Иван гутљаја ракије без Алексе попити, нити Алекса без њега. Ако је весеље у кући Алексиној, Иван је домаћин, а ако у Ивановој, тамо је Алекса. Радост, жалост, зло, добро — делили су заједнички.

Пазили се они, па им се и деца пазила. Иван је имао три сина и једну кћер, Алекса само четири сина. Подесило се некако те је Алексин Станко парњак Ивановом Лазару.

Расли у љубави, па се запазили; расли у добру, па одрасли ојачани, вити и стасити. Дика ти је било погледати!...

Станко црномањаст, Лазар риђ; Станко благ као млеко материно - Лазар бујан као пролетна травка; Станко умиљат као мало јагње — Лазар већ напраситији; Станко је овлаш примао и лако праштао увреде, а Лазар једва могаше отрпети и свога родитеља.

Али су се пазили. Од милости зваху један другог „јараном”.

Били су најбољи момци у Црној Бари.

Ко обори Лазара, неће Станка; ко надскочи Станку, неће Лазару; ко одбаци камена Лазару, неће Станку; а већ сва је Црна Бара знала да је Станко најбољи нишаиџија.

Али... ђаво га знао!... Као да је нека премаглавица!... Оба се побратима загледаше у једну девојку!...

Била је то Јелица Севића. Гром девојка! Била је то лепота, али не господска него јуначка лепота. Што оно песма пева „струк момачки, поглед девојачки”. Око би јој гору запалило. Да упрти четири момка као четири снопа, па да их носи преко села!... А што се рада тиче, о нему се причало. Није она само радила, она је измишљала нове и нове лепоте у шарама, па су се у Севића дом стицале жене и девојке да узму пре почетке од њених радова...

Два момка а једна девојка! Баш није право!... Морао се ту неки враг излећи!...

Било у колу, било да из кола иду, Станко, и Лазар су уз Јелицу. Она их гледа обојицу. Оба из добрих домова, оба добри момци… није знала на коју ће страну!… Па, опет, Станкове црне очи освојише. Загледа се цура у њих, а њихов сјај помути јој памет… Стаде радије гледати Станка него Лазара…

Оно, истина, она то не рече никоме, али Лазар опази. И не да се то сакрити од ока које мотри!… Човек и стеже срце, и крути се, али га само око одаје… Поглед му се нехотице зауставља на ономе кога воли; образи румене, а он и не зна… Та, само срце лупа и гурка га напред… к њему!…

И кад то смотри Лазар, а у њему се нешто поремети… Он је дотле волео Станка више него оба брата; а отада Станко му поче излазити из воље. И што се Станко више дружио с Јелицом, он га је више мрзио. А кад се овај поче и шалити — он га омрзну сасвим… склањао се од њега; бежао је да на сенку његову не стане; а кад је баш морао проговорити с њим, говорио је преко срца и љутио се без узрока. Више у њему није гледао јарана него крвног душманина…

Станко то не опази. Он управо и није могао ништа опазити. Његове су очи биле затворене за све, само не за Јелицу. Он је видео само њу, њену дугу, смеђу косу, њене грахорасте очи, њено румено лице… Она му је била сан и јава, он је само о њој мислио…

Тако су пролазили дани… Као зликовац свој злочин, тако је Станко крио своју љубав. Није пуштао ни зрачка светлости да падне на душу његову да је осветли… И мислио је: нико о томе н зна! А осећао је да се мора некоме поверити; морао је имати некога с ким би могао о том говорити да би му души лакнуло.

И науми да све каже Лазару.

И, баш на Илијиндан, око велике ручанице, срете се с њим у шуми.

— Јаране! — рече.

Лазару паде мраз на образ, али му не би на ино. Он се одазва.

— Акобогда?

— У шуму!

— Да ти кажем нешто! Лазар стаде.

Он му приђе ближе и, после обичног поздрава, рече:

— Много сам премишљао да ли да ти кажем, па најпосле велим ако њему нећу, ја коме ћу.

— А шта то? — упита Лазар преко срца.

И Станко му се исповеди. Изнесе му душу и срце као на длану. Још га замоли да он помене његовој снаси, Мари, не би ли она матери казала!...

— Стид ме, јаране!... Стид, бога ми. Не бих ја то смео каза ти, па да ме кољеш!... — А ти смеш!... — И онда, јаране, ако милостиви бог што да, ти си побратим!... Тако смо рекли!

Лазар се мењао у лицу. Горела му је црна земља под ногама...

— Хоћеш ли, јаране?...

Он нешто промрмља кроз зубе, па окрете леђа и пођe.

— Па стани мало, да разговарамо! — рече Станко.

— Морам одети марви помам!

— Е, добро! Али, у колу да се нађемо!

Лазар већ беше одмакао. Као да су га муње шибале... Дах му се заустављао. Оп осети да га памет оставља, некакав мрак паде му на очи. Сама га душа заболи, а срце да му искочи из груди... Кадар је био на чету ударити...

Иза једног грма — према њему — појави се човек. Како га муке беху обузеле, он га није честито ни видео а толи познао.

Човек тај беше Маринко.

Он приђе ближе.

— Лазо, роде, — рече смешкајући се — шта радиш?

— Ништа, чича-Маринко, — рече он, трудећи се да се покаже миран.

— Што си тако помркао, као да су ти сви по кући побијени?

— Ко, зар ја? — упита Лазар и насмеја се. Маринко упиљи у њега.

— А... не варај, синак!... Ти, јест... Да није која цурица замакла за око?...

— Јок! — рече Лазар и поче крити очи.

— Ха!... ха!... ха!... Знам!... Јелица Милошева!... Лазар сагао главу и ћути.

— Него, ту и твој јаран облеће, а? У Лазару поче да ври...

— Богами, синко, не дај му да те избије из седла!... Упустити онаку прилику — грехота је!

Лазару већ набрекле жиле на слепим очима.

— и, као бајаги, шта је он бољи од тебе!... У газдалуку — није, лепши — није, стаситији — није!... Што баш он да је узме?...

Лазару се свртеше сузе у очима. Стари лисац смотри то, па као пас кад траг нањуши... и он, по првим знацима, потера одмах даље. Видео је да је у жицу дарнуо.

— Богами, јест!... Шта ми је и то: једнако попуштати!... Ја, славе ми, не бих дао! Да је што друго, на хајд'... Али таке се ствари човеку главе међу!... Запамти, главе се међу!

— Па шта да радим? — упита Лазар, видећи да Маринко све зна.

— Ја бих чинио све, само да она не буде његова! Е, мој синко!... Још си ти жут око кљуна, па ништа не знаш!... А знаш ли Ти Шта бих ја овако сед урадио?

— Шта?

— Ја... ја бих га убио!...

Лазару сенуше очи... Маринко је дарнуо где треба.

И то смотри оштро око његово.

– Убио? - упита Лазар.

— Убио!

– А суд?

— За све је друго лако, само кад он није ту! А сину Ивана Миражџића још је лакше!... Него, примири се!... Млад си ти још, мој синко!... То бих урадио ја, овако матор; а ти си настао тек да живиш, ти немој!... Шта ми је то: девојка?!... Таки момак од онаког оца и из онаке куће... може наћи па сваки нокат по цуру!... Збогом, Лазо синко, збогом! — рече Маринко.

Па га потапша по плећима, окрете се и оде најлак. А душа му се смешкала:

— Овај је печен! — зашапутао је он. — Ја сам подстакао угарке... биће врућа меса!... Једва једанпут!... Или ће он убити Станка или — ако то не учини — Станко ће убити њега! То знам утврдо!... Ово је кавгаџија, а оно је делија. Удариће сила на силу!... Мој Суља ми већ више не може рећи: ти пушиш џаба мој дуван!... Ево му и база (платна) и маказа, па нека реже како му је драго!...

И пун задовољства оде низ дубраву...

4. У КОЛУ

Vарница је пала врло згодно: и где треба и како треба. Све до тога тренутка Лазар се колебао; сад је био решен... Давно и давно, још у првим часовима љубоморе, јављала се у њему ова мисао, али је он сам одбијао и притушкивао. И што је он њу више гушио, тим јаче је она избијала, јуришала на његово срце и борила се с њим по читаве дане и ноћи. Ту беше детињство, и пажња, и љубав њихових родитеља, и оне слатке и миле успомене. И страшно се беше решити на тај корак, тим страшније што Лазар досад не чу слична примера...

Али сад, кад му и један стар човек вели оно исто што му једнако његова црна мисао шапуће, сад му се учини да је у праву да тако уради!... И шта га се тиче Станко!... И ко је тај Станко?... Он да је друг, пријатељ, да је прави јаран, он не би пркосио онако као он њему јутрос: „јаране, ти си девер; тако смо рекли!... И ускипе му бујна млађана крв...

— Није девер! — рикну он. — Није девер него погани џелат!... То ћу ја теби бити!... — Одсецаћу комаде меса са тела твога, па их онако живе јести!... Да си највећа сила, мени ниси ништа!.... Ја ћу те срушити... смождити!...

И, не знајући шта ради, он скиде капу па опучи корачати. Топло илинско сунце пробијаше кроз густо лишће, а његови светли зраци падаху овде-онде по земљи. Он је горео и без сунчеве топлоте. Јед и мука подложише ватру у грудима његовим, а та ватра сагоре све што је било лепо и племенито у тим грудима...

Дуго је лутао. Нити је осећао глади ни жеђи. Сунце је било на великим заранцима кад је дошао у коло, где је мислио наћи Станка и завадити се с њим.

Станко је већ био ту с Јелицом. Он се топио од милина... Рај прави човека анђелом. И Станко, у рају душе своје, био је заиста анђео. Да си му ма шта заискао, дао би. Да си кога грдио — он би га бранио. Да си рекао да има рђавих људи, он би ти доказао да нема!... Да си му казао да неко мисли о убиству, он би те гледао зачуђено, с неверицом; питао би те: зар има људи који хоће намерно да убију човека?...

Младеж заметнула игру, одскачу један другом.

Лазар се упути Станку.

— Стани-де, Лазо! — рече Станко Јуришић. — Одскочи Шокчанићу, тако ти крсног имена!... Побесне лепо од јордама што нема никог да му одскочи!...

– Не могу — рече Лазар. — Зар нема ко други?...

— Звао сам имењака, али он је тамо с Јелицом... Лазар се намршти. Поћута мало двоумећи, па рече:

— Добро!... Да му одскочим!... И приђе мети, махну дватрипут рукама и прескочи белегу.

— А!... Перо!... — заграја момчадија. — Дед јако!...

Пера надскочи Лазару.

Лазар скочи и доскочи му. Пера скочи опет на белегу. Отпоче надметање.

Али набрзо убарабарише. Један другом не могоше одскочити... Сви стали и гледе. И девојке дођоше; чак и Станка пренуше из његовог раја.

– Не можеш, Перо, не можеш! — вели Лазар поносито.

– А ви не можете ни донде!

– Па и много је! — рекоше неки. — Из места онолико скочити — То је слота!

— Даље не може нико! — рече Лазар.

— Скачем стопу више! — викну Станко Алексић.

— Мањ ти? — повика момчадија. Лазару писнуше оба ува.

— Да видимо! — викнуше девојке.

Станко приђе и стаде на мету. Махну двапут рукама, па, као на крилима, подиже се и одскочи стопу више.

— Аих! — зачу се узвик.

Све живо погледа у Станка с неким поштовањем; Јелица је гледала испод ока, али тако да Лазару - који то смотри - набрекнуше жиле на челу и слепим очима.

– Склони се! — викну он.

— Аха!... Чек' сад Лазара! — викну младеж склањајући се. Лазар приђе мети. Све стало, не дише. Лазар скочи на белегу.

— То вреди!... Дед' сад, Станко!... Станко беше ведар као пролетњи данак. Он се насмеши па рече:

— Могу још стопу!... Лак сам као тица!...

И, без икаква напрезања, одскочи белегу за читаву стопу.

Лазару смрче пред очима...

Он напреже сву снагу, али не може доскочити. Скочи двапут у место, али трећи пут удари назад.

— Остав' се, Лазаре, не можеш! — повика момчадија.

— Ово није чисто скочено. Он је прекорачио мету! — рече злобно.

— Нисам, јаране! — рече Станко.

— Јеси!... Јеси!...

— Нисам!... А да се баш увериш још ћу стопу скочити!

— Батали! — рече Лазар.

— Браћо!... не дајте ми лагати!... Скачем још стопу! — викну Станко.

— Е, чекај! — рече Лазар.

Па приђе белези. Одмери једну стопу, извади нож из цагрија, положи му тилуће на земљу, а оштрицу окрете горе.

— Скачи! — рече, одступајући од белеге, а очи му сипаху паклену мржњу... Момчдија се умеша.

— Нећемо тако! — повикаше са свију страна.

— Хоћу! — рече Станко сигурним гласом и приђе мети.

– Пазите, јесам ли на мети?

Све живо застаде. Јелица, као да је прозрела Лазареву намеру, пребледе као смрт...

Станко се хипну и прескочи нож...

Гракнуше са свију страна као да добише нов живот... Све живо скочи око Станка. Он погледа Јелицу, којој се лагано враћаше руменило на лице... у њеним очима виде он велику радост, која је вредила више од свију похвала...

— Одскочио си, али да се порвемо! — рече Лазар.

— Ја и ти?! — пита Станко зачуђено, јер се њих двојица никад не рваше. — А што?

— Да видимо ко је бољи рвач?

— Остави се! — рече Станко.

— Да ти паднем „с колена”! — јекну Лазар. И самим погледом изазивао је. Станко се љутну.

— Шта је теби, јаране? — упита он, а у том гласу звонио му прекор.

— Шта ту вазлан!... Смеш — не смеш?! — викну Лазар, а беоњаче му од зала закрвавиле.

— Најпосле... кад хоћеш! — рече Станко, чудећи се шта му је наспело...

И ухватише се...

И понеше се по оној чистини... Два дива, два рвача, два најбоља момка у селу кушају снагу... Све живо претворило се у око...

А они се носе... Обе стране једнаке. Колико ко влада снагом, толико и вештином; један другом пазе на сваки покрет...

— Не могу се оборити! - вели Шокчанић.

— Обориће Станко!

— Неће!

— Хоће!

— Неће!... Пашће „покошке” (оба заједно) — рече Поповић.

Станко се смешка, а Лазара зној пробија.

– Обориће Станко — Лазар малаксава! — рече Иванковић.

Кад то чу Лазар, он навали свом снагом на Станка... Али Станко се чувао тако вешто да милина беше погледати!... Као да је знао сваку мисао Лазареву...

Виде Лазар да се ни снагом ни вештином не може ништа учинити, па прибеже лукавству, подби ногу Станку и овај посрте.

— Јаране, — рече Станко — ми се „чисто” рвемо!... Да сам ја тако хтео, ја бих тебе давно оборио!...

— Ја се овако рвем! — рече он бесно.

И десном ногом удари леву Станкову, па нави снагом на леву страну да га обори... Али му не пођe за руком. Станко се већ надао томе колачу. Лева нога, коју Лазар хтеде подбити, оста чврсто припијена за земљу... Он мирно сачека да се Лазар навије на његову леву руку, па да га онда наједаред одбаци... Испаде Лазар из његових руку као неки трупац и бречи о ледину, а он оста дупке...

Диже се дуга у небо. Што је Станко сад урадио, било је јуначки. Све живо, и мушко и женско, потрча му и обасу га хвалом...

Лазар се диже. њега је било стид овог света. Он осети како с правдом заједно и овај народ беше уза Станка. Он виде како му сви весело трче и руку пружају... Он виде и онај радосни Јеличин поглед: и она се радовала што га је Станко оборио!...

И набрекнуше му жиле... Нешто бесно, нешто силно поче му дрсати срце, као да хоће да га ишчупа!...

Он докопа капу, која му беше спала с главе, и побеже...

За трenуће ока био је у лугу...

Јурио је као махнит, бесан, отрован. Докопао зубима своју десну руку па је гризе, а не осећа бола... Оне „зле” сузе ударише му па очи... и тада је био кадар свашта учинити...

Неко га, са страга, удари по плећима... Он се окрете. За њим је стајао Маринко:

— Зар момци плачу? — упита он заједљиво. Лазар одмахну главом.

— Мој синко!... Право веле: прошло је време кад се људи рађаше!... Ово је неки измет... плаче!...

То беше што и надраженом псу палица кроз плот... Само што погледа Маринка страшним погледом, па јурну као звер...

У тренутку се вратио. У руци је носио запет пиштољ... Јурио је правце колу...

— Лакше!... прикрадај се!... Они ће те други смотрити! — викао је Маринко, хватајући га за рукав од кошуље. — Ено, види, како се ребри!... Гледај, гледај, како јој нешто шапуће!... види, види, види, како се она смешка!... сигурно јој прича о своме јунаштву и твојој срамоти!... нуто, како јој се прегиње!... Лакше... лакше!... За онај цер онде!... Баш ће тиком мимо тебе проћи...

Лазар се — као гуја — вукао од дрвета до дрвета... Он више не беше човек — него звер...

Коло, весело коло, велико каоградина, повија се као пламен на ветру: то овамо, то онамо... Свирач задуван, ознојен, застао пред Иванковићем, па свира места, а овај преплеће ногама, као да коске у њима нема.

Наједаред се проломи да гора јекну:

— Јелице!... Сад играј!...

Последњи слог заглуши пуцањ из пиштоља, који се разлеже по лугу... Станко посрте и паде на десно колено...

Јелица цикну и диже руке нада се, а све друго окамени се на месту...

Наста тајац... Само се чуло како пуца суво грање у чести...

Неколико тренутака потраја мртва тишина... Станко Јуришић први дође к себи. Он притрча своме имењаку.

— Имењаче!... Имењаче!... — викну и ухвати га за руку.

— Чујем! — одговори Станко.

— Јеси жив?

— Жив сам — рече он и, ухвативши га за руку, диже се полако. Али се љуљао. Све дође к себи и опколи их.

— Јеси рањен?

— Не знам.

— Боли ли те где?

— Не боли... Али ми неки црвени колутови на очима па ништа не видим...

— Ама ко то пуца, људи? — упита Иванковић.

— Лазар! — викну неколико њих. Станко трљаше очи...

Кад је себи дошао и почео мало назирати, он седе.

— Ама, кажите ми, људи, шта ово би! — рече он. Јуришић му исприча.

— Не могу да будем паметан зашто је то чинио!... Нисам ни мислио о томе!... Наједаред само ми мрче свест!... Нисам чуо ни пуцња!...

— Знате ли где је ударио куршум? — викну Шокчанић.

— Где? — заграјаше са свију страна.

— У капу, ево!...

И пружи му капу.

Станко не беше присебан, па није могао ни назрети опасност која му је претила. Сасвим равнодушно је завлачио прст у рупе које му је куршум на његовој капи начинио... Једино што је осећао беше да га глава заноси...

Момчад се љутила.

— Хоће да убије што му је одскочио и што га је оборио!... Срам га било!... — виче Станко Јуришић. — Онда је требало и ја њега, што ми је одскочио!...

— Није — виче Шокчанић. — Требало би од Црне Баре направити гробље!...

И док се још младеж љутила, сунце се журило своме смирају. Сенке дрвећа беху огромне; чак и сенка човечја беше већ као грм... Од Дрине је пиркао свеж поветарац.

— Ево ноћи!... Хоћемо ли кућама? — викну један.

— Можемо! — рече неколицина.

— Хајде ко хоће!

И почеше се разилазити у гомилицама.

И Станко се диже, узе Јелицу за руку па пође најлак... Осећао је умор и клонулост... И никако не може да се освести, да дође к себи и да разуме све што се десило... Нешто, као пека грмљавина из дубине, збуњиваше му мозак.

— Е, брате! — рече он тихо, као да је самом себи говорио.

Јелица прошапута:

— И баш хтеде да те убије? Он слеже раменима.

— И то због мене!

Као да му неко опали шамар, он се трже, разрогачи очи и погледа је страшним погледом:

— Због тебе?!

— Због мене!... Зар ти не знаш?... А он те одавно мрзи...

Станку наједанпут пуче пред очима... Он се сећао свега; сећао се како га је Лазар избегавао; сећао се како је узвикнуо: „Јелице!... Сад играј!...”

И у његовој се души нешто закува... Нешто чудно, али страшно... Нешто што он, до данас, никад не осети...

5. ЗЛОЧИНАЦ

Чим је опалио пиштољ, чим је видео Станка да посрте и паде — Лазар се наједанпут окрете, баци пиштољ, па наже бежати... Трчао је што игда може, јурио је као да га беси гоне...

Чуо је да пуца гране за њим, па му се учини да га неко вија. Беше заборавио да је крај њега био Маринко... Мислио је да се све село дигло за њим у потеру... Није имао куражи да се осврне; бојао се стићи ће га, освртајем ће издангубити!... Напрегао сву снагу па јури. Куда?... Он није знао, није чак ни мислио куда ће. Хтео је да побегне, да се сакрије, па ма у пакао, ако само склоништа нађе... Прескакао је трн, пањ, све што му на путу беше, јер није гледао куд иде ни где главом удара.

Али снага га поче издавати. Дах му је бивао све краћи и краћи, а корак све мањи и мањи... И најзад он паде ничице и покри лице рукама... Заптио слух, притајао дах, решио се на све: што је — ту је!...

Крв му јурну у главу, и као нека мала несвестица помрче му свест за часак...

Наскоро дође к себи. Онако понурен ослушкивао је, али не чу ни шума ни вреве, и он диже главу... Диже је мало више и звераше по оном вечерњем сутону... Нигде никог... Он дахну душом, диже се и седе...

Али је умор био веома велики. Руке, којима се опирао о земљу, дрхтале су; сваки рибић на телу играо је... Крв је нагло јурила по жилама, као планински поточић кад се вода у њега слије; лепо је осећао како се понегде згусне и застане од силне навале... Ноге му почеше трнути, а табани бујати; у глави је грмело, а оба ува пиште као две пиштаљке.

Он опет клону на земљу и склопи очи...

Али то не беше сан... Био је као у неком полусну, у коме је чуо и оног малог црвчка што црвчи изнад његове главе, и онај шушањ што га зелембаћ — пред сами смирај сунчев — прави хватајући муве и бубице, и онај цвркут мале тице што цвркуће у свако божје доба дана; али му памет не беше присебна... Он је чуо све то, знао је све то, али није могао размишљати ни о чему...

И, мало-помало, тај шушањ и та цврка навукоше му тврд сан на очи, као застор неки, те му усну и тело и душа...

Дуго је тако лежао... Пробудио га је глас једне совуљаге што беше на дрвету, више њега.

Он диже главу и стаде зверати око себе... Не беше то кућа његова...

Где је сад?...

Поче трљати чело и чешати се по глави. Напреже мисао да га сети где је... Ово је шума, а откуд он у шуми?...

Полако, врло полако поче му долазити свест... Он се сећаше... и сети се свега што је било, сети се и онога што је урадио...

Мисли му се мало задржаше на самом делу... Пред очима му се јави слика Станкова: како безбрижно игра поред Јелице, како јој нешто шапуће на уво, и како се она смешка; затим, како га је он привребао и опалио пиштољ...

Савест га није гризла... Штавише, осећао је и нешто осветничког задовољства гледајући у памети како Станко пада...

— Тако и треба! — мислио је. — Хоће он мени да отме Јелицу... Нема, синко крвави, то се главом плаћа!... И како је безочан, па ме још зове да му будем девер!... Будибокснама!... Овако ја тебе, па сада нека ти деверују хладне гује под земљом; ја ћу узети Јелицу и без твога деверства!...

И био је тако миран... било му је тако право као да је учинио какво добро дело...

Јелица!... Та лепа девојка!... И она ће бити његова!... Што је било па путу, он је склонио; а Црна Бара бољег од њега нема!...

У памети је гледао Јелицу како се смешка на њега... Видео је како је његов бабо проси, како их попа Милоје венчава... Срце му се раздрагало, па игра, игра у прсима...

У том слатком заносу заборави и где је, и шта је учинио, и шта сад ради...

Најед ред се нешто проломи над њим, нешто што му одјекну у души као гром небесни; нешто што га запрепасти и пренерази, што му прекиде тај лепи нит снова његових... Учини му се да се свет сруши.

А то беше совуљага на храсту више њега!... Она залепрша крилима и пролете му тиком поред лица, тако да је осетио ветар крила њених...

Беше скочио на ноге, али је стојао на месту као закован... И уздрхта као прут...

То га освести... Одоше му мили снови. Он виде само да је бегунац и ништа више...

Нека страшна мисао, страшна као авет, дође му на памет.

— А ако ти ниси убио Станка!... Ако он буде жив, куд мислиш онда?...

Оп осети да му се земља под ногама гиба... Али се опре тој мисли.

— Убио сам га!... Убио!... Добро сам гађао!... Куршум је ударио у главу!... Он је посрнуо и пао. То сам видео овим мојим рођеним очима!

Па, опет, опет!... Чинило му се неверица: он није био уверен да је Станко пао!...

И опет напреже мисао да га сети целог догађаја!...

— Посрнуо је... посрнуо је... то сам видео!.., А ја сам гађао у главу... усред главе!... А кад је посрнуо, онда је и пао!... Није му глава од камена, пао је!... Јесте, пао је!...

И он увераваше себе да је пао...

Али на уверавању и остаде... Нешто му изнутра шапуташе:

— Жив је он, жив!... Можда још лута дубравом ноћас, па те тражи!...

Коса му се диже увис... Ужасан страх овлада њиме...

Нешто зашушта иза њега... Тело му прожма језа... Заустави дах, напреже уво и — не чу ништа!...

Погледа нада се... небо се осуло звездама; а оне звезде гледе га хладно и подругљиво као очи уходине, који је пронашао кривца, па се прави да га не види, него дремљиво трепће... Али кривац као да чита из тога погледа, који му вели: знам те, видим те!... Ти си... не можеш побећи!...

И звезде му улише страх...

И опет нема тишина... И листак стоји, и птица ћути, и све је занемело, само из дубоке дубраве јекне понеки глас... Али то није глас ни човечји ни животињски... то је глас тавне ноћи: дубок и таван, и неодређен и силан, и тајанствен; глас који те раздрага, али ти од њега и памет стане, и крв се следи; глас који те убија, али и крепи — према расположењу душе твоје...

И од ове горе ухвати га страх. Од горе у коју је побегао!... Ухвати га страх усред луга где, можда, није никад крочила нога човечја...

Он се осети сам, остављен и од бога и од луди. Сам усред природе пуне живота: код неба — без неба, код бога — без бога, код онолике родитељске и братске љубави — без љубави! Никога код њега, никога око њега, никога над њим сем страха... Он му се једини натурио за пријатеља.

И он наже да побегне од тога пријатеља...

Јурио је и јурио. Наједанпут стаде.

Учини му се да угледа ватру, али ватру велику, као да кућа гори. Он застаде, дршћући, а хладан зној поцури низ слепе очи и лице...

Ватра је била велика, сјајна; пробијала је кроз густу шуму... а пламен је лизао све више и више... И он осети топлоту тога пламена...

Мало-помало, ватра се поче тулити, а изнад дрвећа подиже се месец, истина мало окрњен — после уштапа — али опет велики и сјајан.

Први пут, те ноћи, дахну он душом... Месец му осветли шуму, а њему као да свану. Застајаше овде-онде не би ли нашао какву путањицу да се њоме упути. И после малог тумарања нађе је.

И осети ластак души... Био је уверен да ће га та путања извести на пут. И то га је веселило. Та, само да му се опростити ове пусте дубраве! Нису људи тако страшни! Страх је пустолина, јер у пустолини осећаш како су и твоје груди празне...

И он пусти кораке...

Али... наједанпут застаде...

На неколико корака пред њим поче пуцати грање, као да неко иде. Он диже главу и виде пред собом човека...

Да је смотрио вука или медведа, лакше би му било...

Прва мисао беше му: Станко. Од те сенке што му се лагано приближавала учини му се Станко. Учини му се да види и гараву цев управљену правце па груди његове...

Сву је ноћ обамирао, али сад умре!... Ноге му се подсекоше, и он се сурва на земљу као пањ кад му жиле подсечеш... Затвори очи да ништа не би видео...

И учини му се како приђе неко и наденесе се нада њ; нека ледена рука ухвати га за врат и стеже... Он осети како га та рука све више и више стеже: како хладни прсти утањају све више и више у облину његовога врата. Дах му се поче губити... И... он се обнезнани...

6. ПРЕОБРАЖАЈ

Водећи Јелицу и држећи је чврсто за руку, Станко изиде на пут. Онда стаде, загледа се у очи Јеличине, па рече:

– Иди кући.

— Добро — рече она послушно и извуче своју руку из његове,

— Него... стани!... Она стаде.

— Је ли, Јелице? Право ми кажи: или волиш мене или њега? Она се зарумене и обори главу.

— Ти знаш — прошапута.

— А за њега не мариш?

— Не марим.

— Нимало?

— Нимало.

— И... свеједно ти је?

— Свеједно!...

— Добро, иди сад!

Она се окрете и оде најлак.

Он погледа жалостиво за њом... И што је она више одмицала, њему све жалије... А кад је неста с очију, он се покаја и хтеде је викнути.

Али се уздржа...

Још му је грмело у глави, још су му црвени колутови летели пред очима, а на души му некакав тежак терет, тако тежак да му је тело притискивао па не може да иде.

И он се вукао и посртао као пребијен. Све беше неодређено и збуњено у мислима његовим. Он још није могао ни појмити, а толи размишљати о догађају који се десио. Мисао се његова отимала од забуне, али она беше тако замршена и преплетена, тако пригњечена оним леним немаром да се не може ни маћи између зидова тесне лобање...

Сунце је било већ на смирају. Око његове главе зузукаху комарци; са свију страна чуо се цвркут... И у тој лепоти сунце се лагано спушта, нестаје га на заходу, у оном лепом руменилу које је свакога дана друкчије...

А Станко, који би се вазда загледао у излазак и залазак сунчев, који се бацао у сањарије чим инсекти зазузучу око њега — први пут то не погледа.

Оп је ишао тромо и лено... И стиже кући.

Радени људи рано вечерају, рано лежу, да би раније сутра на посао устали.

Отац његов, који ништа не знађаше о догађају, дочека га с прекором:

— Тако свакад! Никад ниси дошао кући као друга, срећна браћа!... Свакад њега морам чекати!... Станко сагао главу и ћути.

— Момчадија!... Момчадија!... Трице и кучине!... Само пиљи девојкама у зубе!... Не знам какве су и те девојке! Што им не кажу: идите, море, кући! — викао је старац. — Све се искварило!... Нема ту момка па да га свећом тражиш!... Маро!... Је ли готово?

— Јесте, тајо! — одговори снаха.

Старац се придиже са свога места, узе воштаницу што беше прилепљена уза зид и запали. Мара му принесе, у земљаној кадионици, жара. Он узе с полице зрно тамњана, прилепи свећицу уза зид, спири пухор са жара и спусти зрно... Подиже се плавичаст, мирисан дим, а старац се прекрсти.

— Ва им́ оца и сина и светога духа, амин!...

И онда поче кадити прво свећу, онда себе, па укућане по реду и старешинству... Затим отпоче молитва, у којој је старац призивао све божје угоднике да помогну дому и народу његовом: здрављем и берићетом... Чак је призивао и „добре” и „зле” духове: добре да му помогну, а зле да се отклоне од дома његова... Дуго је трајала та молитва његова; много је прошло док старац учини последњи поклон, метнувши крст на се. Онда се окрете.

— На здравље вам молитва! — рече благо и весело као да није малочас викао.

Млађи пријђоше руци и оцу и матери, и онда заседоше за вечеру.

За вечером се водио обичан, домаћи разговор. Говорило се о вршидби, коју је требало сутра почети.

— Богами, децо, пожурите. Има се доста посла ове јесени... Ето, морамо и овога женити... И показа руком на Станка.

— Богами, и реда је — вели Петра, мајка Станкова.

Станко обори главу.

— Како да није реда? ...Ја и Иван чекамо да нам се синови једног дана заплачу!... Вере ми, да их не иженимо ове јесени би руљали као волови!

Сви се око совре засмејаше, само Станко не. Њему тек сад пуче пред очима, сад тек виде шта хтеде Лазар учинити с њим. Та он је пуцао па њега, он га хтеде убити!...

— Него, не знам коју ли је луду овај лудак нашао?... Иван ми рече да је онај његов бацио око па ону Севића.

Станку застаде залогај. Као да му неки докопа срце и трже га, такав бол осети.

Он скочи и побеже напоље.

— Еј, море! — смејао се старац. — Бајаги стиди се, а овамо би полетео четвороношке да се жени!... Добро, добро!... Хе-хехе-хе!... Је ли, бабо, да је луд?...

— Ха-ха-ха-ха! — смејала се мајка. — Па млад је, стиди се!... Ходи, вечерај, рано!

— Море, мани вечеру!... Не би ти он сад окусио па да су царске ђаконије!... Ха-ха-ха-ха! — смејао се старац.

— Па и ти, брате, много га дираш! — рече Петра прекорно. — Ето дете и не довечера!...

— Море, бабо, ћути!... Нека га! Зар си ми ти свакад повечерала!... Остави ти младости њено, није он гладан!

А док се они смејаше, Станко је муке мучио!

Његово скоро детињско срце отрова наједанпут љубомора, силна, бесна, страшна љубомора... Дакле, Лазар га хтеде убити зато да би га склонио с пута!...

И створи му се страшна слика пред очима: Као он мртав... Из главе му лопи крв и мозак... Отац, мајка, браћа, снахе, синовци, синовице – све јада и нариче... Њега спуштају у црну земљу... Око негова лица вуку се хладне змијурине... А тамо? Лазар се смешка на Јелицу; његов му је отац проси она полази... Прилазе олтару...

Он рикну као рањена звер... У његовој души букну нешто... То беше гнев... Он је растао нагло као квасац, и... испуни га свега... И душа, и срце, и... сваки дамар његов постаде гневан на Лазара...

Да је то њему Лазар казао, да је бар он ма шта опазио — он би и опростио. Али... Лазар хтеде њега убити само зато да не узме Јелицу. А у Станковим очима тај грех беше већи од сваког другог греха... Да му је Лазар не знам какву пакост учинио, да му је узео све до голе кости — и то би му опростио. Сетио би се детињства, младости, друговања, братске пажње, и... опростио би му!...

Али Лазар хоће Јелицу. И то мучки!... И још хтеде да га убије!...

А... то му не може опростити!

И он осети мржњу, силну, страшну мржњу према Лазару... Она беше велика. Он није хтео само да убије Лазара, он је хтео да га уништи, да ниједна љуљка од њега не остане!...

И та га мржња поче преображавати. Он је осећао како постаје други, сасвим други човек...

Право веле, у човеку је све: и добро и зло; обе су клице у њему. Коју више дражиш, она јаче и осваја.

Да Лазар није подстакао злу клицу у души Станковој, она би остала у њему мирна као јагње, успавана, па би ту закржљала и сасвим изумрла... Он би био добричина, миран, благ, скроман; правио би се мањи од макова зрна, поштовао старије, волео млађе; живео би у миру са суседима; склањао би се да га не дирају; молио би и преклињао и горе од себе да га не вуку по судовима, да се парби с њима... Мира ради попуштао би па ма штетовао... Једном речи, био би то миран сељанин: давао би богу божје, а цару царево, и бегу бегово, и никад се, ама једном речцом, не би противио.

Али дарнута је клица зла. А она је буре барута. У то буре Лазар је бацио варницу, и барут је букнуо...

Сад — не заустави!... Груди Станкове постадоше вулкан који је бацао све, а није примао ништа. Никакви разлози више не могоше њиме овладати; ништа на свету не би га могло задржати да не убије Лазара...

Он је био човек свога доба. Јуче млеко мајчино, данас љути рис; јуче миран ратар, а данас велики војвода!... У тренутку се решавао на све. И, мећући све на коцку, он је морао победити... Није се освртао на прошлост, није мислио о будућности — њему је само садашњост била пред очима... Она му је говорила:

— Убиј Лазара!...

— Јест, убићу га... као муву!... Да пирнем, нестаће га!... Сад ми је мањи од мрава, а лакши од паперка!

И погледа у небо, па се стаде заклињати богу, звездама и плавом небу да ће убити Лазара...

Ходао је немирно по вођу; капу забацио на затиљак, те му ветрић хлади врело чело.

— Јест!... Убићеш га, али куда ћеш онда??... Знаш ли: ко убије, и њега убију? — шапуташе му један глас.

Он се трже. Заиста, тако је. Ако он убије Лазара, убиће и њега. И онда, Јелица опет неће бити његова.

То га запрепасти и готово поколеба... Зар да се одрекне Јелице? Па како ће проживети оне дане до смрти?...

Е, али како да остави Лазара? Зар да не казни греха његовог?... И зар неће Лазар — ако у животу остане — опет мучки покушати да му живот узме?...

Душа га заболи... Ништа црње, мислио је, нема од живота његовог. Та, докле је год могао погледати унапред, видео је само патњу и неизвесност.

Стојао је као на ивици неког понора, не могавши се решити ни на шта.

— Да га убијем!...

— А куда ћеш онда?

— У гору! — сену му кроз главу. — Јест, у гору!... И кад тамо будем, онда се не сме нико такнути Јелице!... Она само може моја бити!...

— А отац, а мајка?...

Он погледа. Врата на кући отворена. Јасни пламен осветлио им лица, смеју се и разговарају.

Ко да их остави?... Зар да их под седу косу убија?... Зар да им под старост загорча дане?... Зар да им тако буде захвалан за њихова доброчинства и негу?...

Па онда, она добра браћа и снахе, па она мила дечица — синовци и синовице — што их је он на свом колену цуцао, па они ведри и весели дани, радни дани што су шалом зачињени, па они лепи свечаници, па коло, па прело, па другови... Свега, зар свега да се одрече?...

Живи пламен горео је у души његовој... Срце га је болело за тим мирним и тихим животом... Зној му облио чело... Он је стојао као окамењен пред том светом сликом домаћом....

А та слика, жива слика, као да га је мамила к себи, као да му говори: Ходи к нама! Сладак је живот у дому твоме!... Слатка је рука материна; благи су укори старога

бабе!... Ходи к нама! Све ће бити што ти душа зажели. Довешћемо ми теби и Јелицу!... Тек тада ћеш осетити како је топла љубав њезина... Та, ти нигде згоднијег кутка за себе наћи нећеш!...

И ударише му сузе, он рашири руке и пође да падне у наручја томе благу овога света...

Док се, уједнапут, крај ове лепе слике појави и риђе лице Лазарево.

Нешто врело, нешто страховито прожма му снагу... Он цикну, цикну као гуја под каменом... И све своје мило и драго, ову лепу слику, сложи на пламен и сажеже...

Оста нешто страшно у грудима његовим, нешто што зија као ала ненасита — оста освета...

Лазар и он не могу живети под небом, један мора бити мртав! Он се реши у гору, али најпре да убије Лазара...

И, чудновато! Од тога часа он беше други човек. Нико више није могао раскварти намеру његову. То оста као у камен урезано... Отац, мати, браћа, деца, Јелица... све је на своме месту, али нада свима је смрт Лазарева... Чинило му се да неће моћи живети, да неће моћи дисати ако Лазар дише!...

И, стегнувши песницу, баци страшан поглед па кућу оца Лазарева.

— Тешко теби, стари Иване — рикну он. — Тешко теби, крове, који си прво заклонио главу ономе зликовцу!... Од твоје куће, Иване, остаће кућиште, а од народа из дома твога страшна приповетка!... Тако ми Господ гласа не чуо, тако ме не огрејало сунце сутрашњега дана!...

7. СПЛЕТКА

Лазар се није преварио. Оно је заиста био човек. Али не беше Станко него Маринко.

Субаша је био нешто замишљен кад му јавише да је ту Маринко. Он рече да га пусте. По лицу Маринковом познало се да нешто има.

– Шта је, Машо?

– Добро је, драги ага!

– А како је добро?

Маринко му исприча цео догађај, само што је и сам мнслио да је Станко мртав. Турчин је слушао задовољно. Пошто Маринко сврши причу, упита он:

— Па, шта мислиш сад?

— Ја добро мислим, честити ефендија. Сад треба да се ти заузмеш за Лазара... И онда је Иван Миражџић твој!... А кад буде Иван уза те, онда је Црна Бара завађена. Желио си да мириш Црнобарце — жеља ти је испуњења.

— А гдје је Лазо?

— Богами, драги ага, то ни ја не знам. Побегао је у шуму.

— Е, мој лијепи братац, ти ми га мораш наћи!

— Хоћу, наћи ћу га! Како не бих! Кад ти хоћеш, наћи ћу га, па, аман, да се у земљу сакрио!

— Ех, тако, тако!... Иди, нађи га!... Хоћеш мало духана?...

— Па... ако је бог дао...

— А дао је, ја!... За тебе свега у Суље има!... Ево, нај!...

И даде му пуну прегршт.

Маринко напуни дуванкесу, затим запали лулу, па се диже у шуму...

Тумарао је по дубрави; већ спаде с ногу и мишљаше да приседне да се одмори, кад смотри Лазара. Он пођe, заусти да га викне, а Лазар паде...

Лазаре!... Лазо!... викну га.

Али Лазар беше онесвеспуо од силна страха, па не чу вику његову. Маринко клече на једно колено па му придиже главу.

– Лазо!.. Лако!... Лазо!...

Лазар поче долазити к себи. У страху он не познаде гласа Маринкова, па не смеде ни ока отворити. Маринко је непрестано викао...

Једва се Лазар освести и познаде глас. Тада отвори очи:

– Шта је?... Ко је то?...

– Ја сам, Лако брате, ја.

– А, ти си, чича Маринко?

– Ја, сине, ја.

– Откуд ти?

— Тражим тебе.

— Моји те послани?...

— Јок. Субаша ме послао да те нађем пошто-пото...

Лазара прође језа... Тек беше одахнуо од једне, ето ти му друге бриге!... Шта ће субаша с њим?... Да није од све збиље убио Станка, па га субаша тражи да му натури „лисице" на руке и да га пошље кадији?...

И... учили му се да је већ окован, и... засели па му суде... И као стоји сто, на њему чутура и две чаше, а као кадија прилази, налева чаше из чутуре и вели оцу Станковом: „Пиј му самртну!..."

Страшна ова слика укочи га.

— Хајде! — зове Маринко.

— Чекни! ... А што ли ме зове субаша?

Чудан човек беше Маринко!... Мада је већ унапред знао расположење субашино, опет не хте речце казати. Он је мислио: да је само субаша у праву објавити ту радост Лазару. И рече:

— Не знам.

— Није ти ништа казао?

— Ништа.

— Чујеш, чича Машо...

— Шта?

— Ја не смем ићи!

— Мораш!... Мени је субаша рекао да те доведем!

— Кажи да ме ниси нашао.

— Шта?!... Да лажем!... Субашу да лажем?!... Јеси ли ти полудео?!... Полази!...

И погледом диже Лазара. Лазар иде, а колена му клецају. Мислио је да бежи, али не може; сем тога, знао је да од Маринка не може побећи. Он би трчао за њим док би душе осећао. Био је то ужасан човек. Нека му Турчин каже да свога сина свеже — он ће га везати као душмана, па да му очи искачу...

И Лазар је ишао као овца на клање...

Опет се окрете Маринку:

— Је ли, чича Машо?

— Шта је, роде?

— Што ме не пустиш?

— Јеси полудео, богами!... Нећу, полази!

— Мој бабо има пара!... Ишти колико хоћеш, само ме не води тамо!...

Маринко је гледао неким животињским погледом, па се насмеја.

— Пара!... Пара!... А што ће мени паре? Зар су паре за будале?... Мени то не треба! Што ми треба, да ми мој Крушка, бог му здрављица дао!... И он свакад лепо са миом... Али зато, опет, ја њега послушам. Шта ћеш: покорну главу сабља не сече!... Што ниси био миран?... Бар не би мучио старог чичаМаринка да тумара ноћас по шуми...

— А зар не знаш, несрећниче матори, да се ово тиче моје главе? — јекну Лазар.

Маринко се стаде церити:

— Богме, дијете, па и главе, ја!... Шта се мене тиче твоја глава, ја чувам своју!... Кад бих ја сад тебе пустио, куд бих онда?... Мислиш Крушка не би дознао?...

— Ишти шта хоћеш! – јекну Лазар опет и стаде кршити прсте.

— Не тражим ништа! И шта ће ми? Ја сам човек стар. А Крушка има више вере у мени него у свима његовим пандурима. Па кад ми човек верује, је ли право — питам те — је ли право да га слажем?!...

У том изидоше на пут. Лазар виде да су близу хана...

Напреже сву снагу и јурну да побегне... Али га Маринко стиже и ухвати за врат.

— Пре би од муње побегао него од мене! — рече он и погледа Лазара страшним погледом...

Лазар се предаде судбини...

Дођоше пред хан... Маринко пропусти Лазара напред. Лазара беше снага издала. Без Маринкове помоћи он не могаше прекорачити прага.

Ватра са огњишта осветљавала је хан. Хаџија и пандури субашини спаваху око ватре. Маринко пробуди једног пандура, рече му да јави субаши да је нашао оног човека и довео га.

Пандур приђе вратима и таман их отвори а из собе се зачу субашин глас:

— Дође ли Маринко?

— Дошао је... И довео некога.

— Нека дође овамо.

Маринко узе Лазара за руку и уведе га у одају.

Лазар сасвим изгубио свест. Он већ није знао шта ради. Ишао је, јер га је Маринко вукао. Да га он није повео, остао би на месту као окамењен.

— Ех... бива, Маринко!... Ти па — ти!... Без тебе ништа! — рече Крушка.

— Ја само слушам старијега! — рече Маринко, целујући му скут.

— Ако... ако!... Изиди, одмори се! Маринко удари „темена” и изиде.

Лазар је чуо овај разговор, али беше равнодушан. Душевни умор беше толико јак да он није могао више ни појмити свога положаја.

Кад Маринко изиде, Крушка се диже са дивана, приђе Лазару па му погледа у очи и рече благо:

— Немој се плашити... Не бој се!...

Лазар заколута очима. Он није веровао да те речи субаша говори. Да не беше још кога у соби?... И он поче зверати око себе...

— Не бој се!... Не бој се!... — рече Крушка и опет благо. – Али преварио си се.

Ове топле и благе речи, после оноликих мука и оноликог страха, падоше као на усијано гвожђе... Срце му залупа нагло, чисто хтеде да га угуши... Полише га сузе, он зајеца...

— Опрости!... Опрости!... Па клече преда њ.

— Ја нисам хтео!... То је било наједанпут!... Ни сам не знам шта ми би!... Дође ми да га морам убити! Или нега или себе!... Нисам могао отрпети да он боље скаче од мене! Па онда, и оборио ме!... Па онда, срце ми се цепало на парампарче кад видим само како га Јелица гледа!... Е, дође, па ми се смрче пред очима!... Морао сам га убити!...

– Али ти га ниси убио! — рече субаша. Лазару као да неко опали шамар.

— Није могућно! — рече он и погледа разрогачено Крушку.

— Ниси га убио!

— Али, он је... пао!

Турчин удари у длан. Један се пандур појави на вратима.

— Је ли ту Мехо?

— Јесте.

— Нек дође. Мехо уђе у одају.

— Кад си ти видјео оног Алексиног чапкуна?

— Прије један сахат. Видјех га у воћу, код куће. Лазар обори главу, као да је св. Аранђео ножем дохвати.

— Иди, Мехо.

Мехо изиде.

Обојица заћуташе. Турчин стаде ходати преко собе. Подавио браду, па грицка, види се: нешто крупно мисли. Најзад рече:

— Сад, нијеси га убио, нијеси!... Али како ћеш свијету рећи зашто си пуцао на њ?...

— Казаћу: зато што га мрзим!

— Али то није паметно...

— Ја га од истине мрзим!

— То знам... Ха! А кажи ти мени има ли у твојега баба пара?

– Има.

– Знаш ли гдје му стоје паре?

– Знам. У старом вајату, у једном сандуку.

– Јесу ли под кључем?

– Јесу.

– Је ли и Станко знао за те паре?

– Јесте.

– Је ли твој бабо знао да Станко зна?

– Јесте. Наше су куће као једна. Ништа од њихових укућана није скривено.

– Ех, ето видиш! — рече Крушка и упиљи у Лазара...

Лазар се поче досећати.

— Сад иди крадом кући... Иди правце у вајат, разбиј сандук, узми паре па склони гдјегод!... А сјутра кажи да си пуцао на Станка зато што те је покрао!... Јеси разумио?...

Лазару се насмеши брк. Та Крушка не само да му прашта него му даје савета како и пред светом да се правда!... Још ће, осем свега, начинити Станка и лоповом... Он поже главу и рече:

— Јесам, разумео сам.

— Ви́ш — рече Крушка — како се бринем за те!...

— Видим, и... хвала ти!

— Али ти ме мораш слушати, или...

— Слушаћу те као оца, боље него оца!...

— Лијепо, лијепо!... Тако ја и хоћу! — рече Крушка и удари у длане.

Пандур промоли главу на врата.

— Кажи Маринку нека дође.

Маринко уђе, говорећи још с врата:

— Ја мало приседох да једну, у твоме здрављицу, попушим, честити ефендија... А мало сам пијно и ракијице...

— Ако, ако, Маринко!... Ти си мој, ако!... Маринко развукао лице, па се цери од радости што га субаша тако мази.

— Хвала ти! — рече.

— Него, знаш шта, Маринко?

— Шта?

Ти ћеш сјутра код суднице причати како си јуче видјео Станка кад је изишао из старог вајата Миражџијћевог, и како се крио да га ко не би видјео... Јеси утувио?

— Јесам, не бери бриге! Кад ти хоћеш, ја ћу се и заклети, а толи лагати!

— Али кад лажеш — пази!... Немој да те ухвате!

— Ама не учи ти мене! То је мој стари запат!... Ја кад станем лагати, и сам мислим да је истина!

— Е, тако, видиш! — насмеје се Крушка. — А сад иди с Лазаром до куће, нека дијете није само.

– Хоћу, ефендија, како не бих!... Хајде, Лазо! Хајде, роде!...

Обојица ударише „темена”, па изидоше из одаје.

– Лаку ноћ, ефендија!

— Лаку ноћ!...

Турчин оста сам. Распали чибук, пређе преко одаје неколико пута, гладећи браду.

— Ех, бива, ово ваља! Ово вриједи роба из тамнице!... Сад сам лијепо, без по муке, турио угарак у обје куће... Док се сад заваде, неће им се ни чукун-унуци помирити!... Ха-ха-хаха!... И село ће се њих ради позаваћати!... Право вели Маринко, ондај ће ми Црнобарци доћи да их мирим!... Неће им ништа помоћи они дрљави поп, него Суљо, или, како ме они вабе, Крушко... А ја ћу се ондај до миле ласти ребрити по Црној Бари!... Видјећемо да ли више вриједим ја или Усо из Богатића, те га једнако хвале!...

И, пун задовољства, извали се на диван, пуштајући густе димове... И у овим плаветникастим колу тима он виде дивне и красне слике, виде своје лепе наде остварене...

Чибук му испаде из руке, а у одаји се зачу лако хркање...

8. ГРОМ ИЗ ВЕДРА НЕБА

Освануо је 21. јули. По самом јутру видело се да ће дан бити веома топал. Први зраци сунчеви чисто су пекли кроз онај чисти ваздух.

Кмет Јова уранио, умио се, молио богу, па, по свом давнашњем обичају, изишао до свога кованлука.

У кући живот. Ужурбали се млађи, спремају се на посао на који их је одредио седи домаћин. Ту је и чича Сима, кнез. Дошао да види хоће ли му кмет што наредити. Спокојно седи старина и још спокојније нагиње чутурицом, коју му млађи изнеше!... Био је уверен да тога дана неће много касати. А и куда би? Свет је по радовима, сваки то гледа да за лепих дана оврше и однесе у амбар свој труд и зној...

Док бахну у авлију Иван Миражџић. Био је блед као крпа. Како дође, оп запита за домаћина. Кад му рекоше да је код кованлука, он се диже журно к њему.

Сима се чудио шта је Ивану те се тако унезверио, али се још више зачуди кад виде и кмета тако исто бледа, где се враћа из кованлука.

— Симо! — рече он брзо.

– Чујем!

И Сима скочи као опрљен.

— Брзо, али што брже можеш, зовни ми попа!

Виде Сима да је то нешто озбиљно, па, колико му старе ноге допуштаху, пожури да изврши кметов налог.

Јова повуче Ивана у своју одају.

— Ама... то ти озбиљно велиш?

— Озбиљно.

— Је ли истина, побогу?!...

— Да је и мени ко причао, ја му не бих веровао... али обијен сандук и однето све!...

— А колико оно рече да је било?

— Равних две стотине дуката!...

– Две стотине дуката!... Их!... А сумњаш ли на кога?

Иван умукну. Саже главу и пониче ником...

Кмет је ходао преко одаје. Та, то није било за њ само чудо него страх божји... Тридесет година кметује, а тога чуда запамтио па ни чуо није. У мислима сећао се он сваког домаћина и његове чељади, и не смеде, ама ниједног часка, посумњати ни на кога... Све то беху људи часни и поштени, све то беху деца добра и ваљана.

— А је ли?... Да ниси имао каквих гостију ово дана?

— Нисам.

— Да ти нису Турци долазили?

— Нису. Нико живи није свратио у моју авлију има месец дана...

Јова опет поче ходати.., Он не знаде шта да мисли... Пљесну се од муке рукама и очајнички стаде говорити:

Крађа!... У Црној Бари крађа!... Похаран човек у Црној Бари!... И то онда кад кметује Јова Јуришић!... О, Господе!... је ли то могућно?... Па шта ће нам сад рећи друга села?... Знам!... Рећи ће ми: не поноси се!... спусти мало дурбиљ... Та у твојој Црној Бари обијен је човеку сандук и однето му две стотине дуката!... Ко да преживи ову бруку?... И то још под седу косу!... О, Господе!... Што ми јуче животне узе да овога покора не доживим!...

Па поче дрхтати од жестина... И сузе му ударише...

У тај пар уђе попа.

— Добро јутро!

— Зло, мој попо! — рече Јова.

— Што, Јово?

— Крађа!

— Крађа?! — упита пренеражен поп. — А коме... где?...

— Мени — рече Иван.

Кмет једва дође до речи. Он исприча попу како је Ивану нестало новаца.

Кад кмет исприча, попа се окрете Ивану.

— На кога сумњаш? — запита га. Иван опет ником пониче.

— Не знаш ко је? — упита поп опет.

— Та, то и јесу јади, мој попо! ..... Ту и нема више сумње...

— Па ко је? — рекоше углас и поп и кмет.

— Видео га мој Лазар... Јуче је и пуцао на њега...

Обојица пренуше. Још синоћ за вечером чули су шта је јуче у колу било. Обојица наједанпут викнуше:

— Станко?!

— Станко — рече Иван.

— Ама, зар Станко Алексин? — упита кмет.

— Он главом! — рече Иван. — Онај мој љутац — ка́ и сам што сам — смотри га јуче, баш

кад изиде из вајата. „Зачудим се", вели, „шта ће Станко у вајату. Одем да видим нема ли које од кућана. Кад тамо — разбијен сандук и однете паре... Ја ти се наљутим, докопам пиштољ, па за њим..."

— Иване! — рече поп. — Не греши душе!...

— Ама, попо, бога ми!...

— Ама, ја чујем — пресече га поп — да је Лазар пуцао на њега због Севића девојке...

— Веруј, попо, није истана! Поп ућута, пређе једанпут преко собе, па, више за себе, рече:

— Да су ми рекли: Станко убио човека, веровао бих; али — Станко покрао — не верујем!... Онда се окрете кмету:

— Јеси звао село?

— Нисам. – Зови!...

Кмет изиде те нареди Сими да сазове село, па се врати у собу.

— Шта мислимо сад? — запита он попа.

— Још не знам... Хајдмо судници, па ћемо се разговарати. И сва тројица кренуше се оборених глава судници...

Није прошло ни пун сахат, а Сима већ сазвао домаћине. Дошли људи, ужурбали се, па питају један другог што ли их кмет на таком лепом радном дану сазива.

Скоро последњи дође Алекса Алексић. Људи га погледаху ћутећи. Све је село знало за јучерашњи догађај. Међутим, он још ништа чуо није: ни му је казао Станко, нити се с ким састајао. Па, као човек чисте савести, још је ведар и разговоран. Крстом с крсте луди; неки чак рекоше:

— Ја тврда срца, побогу брате!...

Сиромах Алекса!... Ни сањао није шта му се спрема.

Наједанпут наста тајац. Из суднице изидоше попа Милоје, кмет Јова и Иван.

Кмет беше озбиљан. Данас први пут не видеше сељаци његовог ведрог чела и осмејка. И ведрину и осмејак замениле набрекле жиле па слепим очима и натмурене веђе.

— Браћо! — поче он. — Сазвао сам вас да вам јавим да се нешто страшно у нашем селу догодило, нешто што нас је обрукано и осрамотило пред целим светом...

Глас му је дрхтао...

Све живо зинуло од чуда да гледа у њега... Нису људи научили да га таквог виде.

— Браћо! — рече он опет. — Тридесет година ја сам, по њашој вољи, глава Црне Баре. За тридесет година мога кметовања оваквог непочинства није било!... Јуче је, браћо, у нашем селу учињена крађа!...

Нешто проструја кроз оне старине. Наста жагор као у кошници... Из тога жагора једва се разабра један глас:

— А коме је учињена крађа?

— Ево! — рече кмет. — Иване, опричај сам лудима шта ти се десило.

И ухвати Ивана за руку, па га изведе напред.

Иван стаде причати: како је у старом вајату, а у једном сандуку, имао две стотине дуката, како је неко дошао, обио сандук и новце однео...

Људи се почеше гнушати лопова, питајући:

— Ама, ко ли то уради?

Маринко Маринковић истаче се па рече:

— Кмете Јово, попо, и ви браћо!... Оно, истина, Иван Миражџић ме свакад грди, назива ме турском улизицом и свакојаким именицама, али кад је ствар така, онда ћу и ја рећи што знам, што сам својим очима видео, јер да то не кажем — богу бих сагрешио!...

Све живо погледа у Маринка. Он се искашља, па поче:

— Што Иван рече — истина је... Сад, да ли му је баш толико нестало — не знам; али знам да је покраден, јер сам својим рођеним очима видео лопова...

— Ко је? Ко је? — загрмеше са свију страна.

— Чекајте, казаћу!... Ево како је то било! Јуче, после подне, враћам се ја из шуме. Тамо сам носио марви помам... Кад сам био према Ивановој кући, смотрим Станка Алексиног где изиде из старог Ивановог вајата.

— Умукни, Турчине! — цикну Алекса и полете на њ, али га људи задржаше.

— Чекај, Алекса брате, да испричам шта сам видео! — рече Маринко мирно и погледа га безобразним погледом. — Ја од овог немам никакве хасне, али мрети ми ваља, брате... Елем, видим ја то... ништа!... Као велим, он се са Лазаром пази, Иван се пази са Алексом... зар је ту што чудно кад је то као једна кућа?!... Али не лези ђаволе!... Мој ти се Станко нешто прикрада... нешто хвата дрва на се и осврће се да га...

— Лажеш!... Лажеш, улизицо турска! — цичи Алекса.

— .... ко не би смотрио — настави Маринко спокојно не осврћући се на вику Алексину. — Кад то видим, ја ти лепо причучим иза једног грма и узмем га на око... Он се вуче од дрвета до дрвета, док не дође до своје авлије; онда наједаред претрча преко не, дође до ара и стаде нешто по ђубрету чепркати... па се диже колу... Мислим се: дај да видим шта ли је оно чепркао!... Док тек Лазар projури поред мене са пиштољем у руци. Ја потрчим не бих ли га стигао, али где могу ја потрчати с онаким момком?... Тек само чујем пуцањ... То сам, браћо, видео овим мојим старим очима и заклећу се у ком хоћете манастиру да је тако.

— Али ти лажеш, скоте турски! — рикну Алекса и отрже се од људи што га задржаваху. — То си сам измислио!...

— Лепо, Алекса, — рече кмет. — Он је то видео и прича. А Ми хајдмо твојој кући. Тамо ћемо видети да ли Маринко има право.

— Хајде, кмете!... Хајде, попо!... Хајдете браћо!... Сви ме добро знате!... С вама сам растао и одрастао!... Сви ви добро знате и моју децу!... Знаш их најбоље ти, Иво, стари кардо мој!... Та у твојој су кући одрасла!... Све село зна да су то добри радини!... Нису лenштине, као онај што на мој дом пљује!... Хајдете, браћо!...

И сви се кренуше кући његовој...

9. СТРАШНА ЗАКЛЕТВА

Qуди гледаху Алексу онако растужена, па им се сажали... И самом Ивану беше врло тешко. Он се кајао зашто прво није јавио Алекси за тај случај...

Дођоше кући. Алекса је ишао напред. Негова Петра изиде пред луде и смешкаше се, као добра домаћица, кад види госте на своме прагу. Али набрзо изумре осмејак кад виде она натмурена лица.

Алекса јој рече:

– Иди у кућу!

Она послуша и оде.

Људи се упутише ару. Маринко се истаче напред, па рече:

— Ево, кмете, ево, попо!... Овде је био он и копао нешто. А ја сам иза оног грма гледао...

И оп показа један грм напрема се.

На ђубрету се видеше трагови копана. Још беше влажно ђубре на оном месту где је копано. Бејаху ту дебели ораховн хладови, те не може допрети сунчева зрака да осуши.

— Симо, — рече кмет Јова одзбиљно — види-де овде.

И показа штапом на оно влажно место.

Сима се саже и поче чепркати.

Ледени зној проби чело Алексино. Срце му је стрепило од слутње, која му се баш тад јави...

И кажу људи да не може срце потеглити!... Педесет домаћина стајаху бледи и неми пред овим призором... И свих педесет срца потеглише Алекси: жеља свију беше да се ништа не нађе!...

Сима је чепркао. Његова рука напипа нешто у ђубрету; неки гајтан натаче му се на прст. Он повуче...

Беше то црвена, свилена кесица на свиленом гајтану...

Сима је диже изнад себе...

Све се живо запрепастило... људи нису веровали својим очима. Поп Милоје приђе да је руком опипа.

— Је ли то? — упита кмет промукло.

— Јесте — рече Иван.

Кмет узе кесицу од Симе, преброја новце па рече:

— Две стотине.

— Толико — тврди Иван.

Сви погледи падоше иа Алексу.

А он је стајао блед, укочен као колац.

Као да му стотину врелих куршума и хиљаду оштрих ножева прође кроз његово несрећно родитељско срце...

— Да си стену извалио, више би се осевапио него што си њега родио! — викну кмет строго. Алексу освестише ове речи пуне прекора.

— Јаој, старости моја! — јекну сиромах.

— А где ти је тај несрећник? — пита кмет мрко. Он пружи руку на гумно, које не беше далеко.

— Симо, зовни га!

Сима оде. Људи стојаху неми, оборених глава. Беше им тешко гледати човека где се пред њима као црв вије...

Петра изиде из куће. Она није ништа знала о свему том. За њу беше само чудно то: што толики свет стоји.

— Што не седнете, људи!... Хајте овамо, ево совре!... Седите, да бар по једну попијете...

Али се ужасну од оних бледих лица. Нека зла слутња обузе је кад виде свога Станка како са Симом жури овамо... Она стаде да види, да чује шта је то...

Станко стиже. Он виде толики свет, виде строго попино и кметово лице, виде пренеражене своје родитеље, па се и сам промени у лицу...

— Је ли, море? — упита кмет.

— Чујем, чича Јово.

— Познајеш ли ти ову кесу? И поднесе му је. Станко је добро загледа, па мирно рече:

— Не познајем.

— Лажеш! — цикну кмет.

Станко се трже и погледа око себе. Она мрка лица ћуте, оне укочене очи гледе га као какве авети... Он погледа у кмета.

— Не лажем, чика Јово, што би ми нужда била лагати?

— Зар ти ниси ово украо?

— Украо?... А од кога, наопако?...

— Та шта ми ту извијаш?... Прави се: не зна!... Зар ти ниси овај новац украо из Ивановог вајата и закопао овде, у ђувре?... И зар није Лазар Иванов зато јуче на те пуцао?...

При помену Лазаревог имена Станку се диже коса увис. Пред њим оживе јучерашњи дан с целим догађајем... Он не одговори ништа.

— Је ли? — пита кмет. Он је ћутао.

— Одговарај, море! Он је опет ћутао...

— Симо! — заповеди кмет. — Вежи га!...

Станку писнуше оба ува... Око му се запали пламеном... Он погледа прво кмета, па онда остале. И његов поглед све их прикова за место на коме стојаху.

— Чекни мало, чича Јово, чекни! — рече он оштро. И хитро као јелен отрча у кућу... За неколико тренутака врати се наоружан до зуба: пиштољ и јатаган за појасом, а у руци шара.

— Коме је живот омрзнуо, нека ме свеже! — рече строго.

Нико се не маче с места. То више не беше Станко, то беше млади див, снажан као гром а оштар као сабља... Из ока му севаху муње.

— Чича Јово!... Ја тога новца нисам узео, нисам га ни видео, тако ми бога!

Онда се окрете Ивану. Овај претрну и колена му клецнуше.

— Иване Миражџићу! До јуче сам те звао чичом, али од јуче ниси ми род!... Ко има опаког сипа као ти, он мени не може бити род!... Поздрави твога сина Лазара и кажи му: Станко Алексић зна да је ова крађа његово масло!... Јуче ме је хтео убити, али му бог не даде!... Данас то већ неће учинити!... Поздрави га и кажи му да је од данас за десет година мој!... Да бежи у свет, да бежи у земљу, па небо — наћи ћу га!... Ја се смирити нећу док се трипут његовом главом не котурнем!... Тако ми оног небеског свештила што нас греје, и тако ми овог часног знамења!...

И прекрсти се.

Његове речи ледише срца... Он онда приђе оцу и матери и скине капу:

– Бабо! Нано!... Хвала вам на нези и храни!...

— А куда ћеш, сине? Он се јетко насмеја.

— Куда ћу?... Тамо, мајко, тамо!... Идем тамо куд и сви несрећници којима обест или сила људска не дају живети међу људима — у гору, мајко!...

— Немој, сине! — рече очајно мајка и пружи руке да га задржи.

— Морам, нано! Овде није моје место!... Зар ниси видела како хтедоше да ме свежу!... А ја се жив не дам свезати!... Збогом!

Па пољуби оне дрхтаве руке, узе шару по средини, па оде најлак, не осврћући се... Сви гледаше и видеше како замаче у луг, али нико не покуша да га заустави.

Кмет Јова се загледа у Алексу. Затим погледа по народу, па рече:

— Хајдмо одавде!... Ова је кућа проклета!... Па без опроштаја окренуше сви леђа кући коју су до јуче поштовали.

10. РАСТАНАК

Испрва је Станко ишао лагано, али га гнев поче подузимати. И што гнев бешњи, тим и кораци већи... Најпре се ражали, и би заплакао да не беше оног народа... Али у срџби изумреше сузе...

— Зар ја лопов? — викао је гласно. — Зар ја лопов, што туђе сламчице нисам такнуо?... Зар ја лопов, што туђе мрвице хлеба нисам узео?... И ко ми то рече?... Зар он?!... Је ли могућно да сам ја толике године гују на свом срцу хранио?... Ујела ме је!... И боли!...

Јуче... Та још јуче је веровао да је Лазар најпоштенији човек па свету, да од њега неће имати бољег друга. А од јуче?... Тај исти Лазар пуца на њ; па кад му то није за руком испало, он наноси срамоту дому његовом И пљује на седи перчин оца његова...

Дакле, ко је тај Лазар?

То је човек који га је највише лагао, човек који је намеравао да му отме прву, младићку радост; па не само то, него најпре да му узме живот; који, да би постигао своје намере, хтеде осрамотити и њега и породицу његову...

То је Лазар.

Па шта је он?

Душманин... Душманин кога треба тући у главу као гују... Не!... Душманин кога треба најпре измучити најнечувенијим мукама, који треба да осети свој злочин...

Али каквим мукама?... Он није знао... Што год му падне на памет, све му се чини врло благо према злочину Лазаревом...

— Да ми је да осети!... Па да га више заболе његови греси него муке којима бих га мучио!... Његова рођена крв треба да се узбуни против њега!... Да ми је измислити казну која би му душу убила!...

И, јурећи шумом, уморио се. Живци напрегнути и раздражени уморили се тако исто...

Мртав уморан и ознојен спусти се под један храст... Није могао више мрднути... Једна сунчана зрака пала му на руку и он је осећао како пече, али не мače руку иако му је било несносно...

И мисли му летеше од стварчице до стварчице као лептири: лако дарну стварку, па иду даље... Био је према свему равнодушан. Чује цврчка, па помисли само: цврчак цврчи... Нешто куцка над њим „А... то је петлић", помисли, и даље ништа... Гледа у њега, а не мисли о њему... Гледа у све, а не мисли ни о чему!...

Сунце је све више и више нагињало западу. Врућина је попуштала... Осећао је како га пирка хладан ветрић и како га крепи... Са чела му нестајаше бора... Гледао је кроз гору румени запад, а он, обасјан руменилом, као да се смешка на њ...

Диже се. Прва мисао беше му да се поздрави с Јелицом. Осећао је да се мора с њом састати. Он јој мора казати да је лаж све оно што се данас селом пронело о њему и кући његовој... И још много требало је да јој каже...

Па се крену Севића кући.

Ишао је лагано; само, кад је ближе воћу дошао, он пожури. Смотрио је у воћу Јелицу где залучује телад.

Приђе огради и зовну је. А кад му она приђе, њему се свеза језик!... Толике мисли, толики осећаји... а он их не умеде казати!...

Али је осећао да јој мора нешто рећи. И рече:

— Залучујеш телад?

– Ја.

— Колико ћеш имати „зимкуља"? — (Краве што се музу преко зиме.)

– Пет.

– Доста...

И умукну. Више не знаде ништа рећи. А и њој није било боље. Чула је све што је данас било...

Прође неколико тренутака у ћутању... Обома беше врло тешко. Док ће рећи она, показавши на шару у руци његовој:

– И то?...

– Ја, ето.

— И то ти он учини?

– Он.

— Знала сам. Чим је таја казао да су нашли кесу, помислила сам да је само он могао закопати...

— А шта вели таја?

— Ништа.

— Мисли ли и он да сам лопов?

— Мисли.

– А ти?

— Ја не мислим. Ја верујем да си ти најбољи и најпоштенији момак на свету...

— А хоћеш ли ме чекати?

– Хоћу!

– А ако те он запроси?

– Одбићу га!

– Ако те твоји буду терали? Она му погледа право у очи. Станко је видео њен одлучан поглед.

— Казаћу им да га мрзим!

— А ако те буду натерали? — рече Станко и упиљи у њу.

— Мене не може нико натерати! — рече она и севну оком. — Ако сам тешка роду, онда...

— Онда?

— Онда ћу кидисати сама себи!... И што ће ми живот!...

Око јој се запалило пламеном.

— Хвала ти, Јелице!... Али ја ти велим: нити ће те ко терати, нити сме терати!... Кажи твоме таји: да си ти девојка Станка хајдука, и да онај који те се такне, никог свога више загрлити неће!... А ти... бићеш моја!... Збогом! Збогом!... Ти си ми душу умирила, хвала ти!... Сад ми више ништа не смета... могу и запевати!... Збогом! Веслаћу се чешће око Црне Баре!... Дај ми твоју руку!...

Она му је пружи. Он је стеже...

Срце му је играло, да излети из груди...

— Збогом, сане мој... Снаго, поуздање моје!... Девојко моја!...

Па се окрете и јурну као вихор... Хтео је сакрити сузе које га гушише...

Она и да је хтела сузе зауставити, није могла. Оне су лиле потоком. Од њих једва је назирала његову белу кошуљу како замиче у луг... И широким рукавом својим брисаше очи...

Срце је повуче за њим. Хтеде да га викне, да се здружи с њим; с њим да броди мирне дубраве, с њим да једе горки залогај, да му бди над сањивим и уморним телом...

Али стид, стид што га је с мајчиним млеком посисала, угуши желе њене. Она само махну руком и уздахну:

— Девојка сам... не ваља се!... Па поче брисати сузе...

— Не ваља се сузом испраћати! Нека му бог да живота и здравља... Господе!... Ти му буди пријатељ!... Ти му буди разговор!...

И погледа на небо.

Једна звезда прелете преко плавог неба, па се чак тамо негде угаси... Она прошапута:

— За грм, друже!...

Била је уверена да је то Станкова звезда...

И још дуго, дуго је гледала па ону страну куда он оде... Па се онда с тешким уздахом врати натраг и пође у вајатић. Мајка јој стојаше на прагу кућњем.

— Јело, рано, хајде вечерај!

— Не могу, нано, глава ме боли...

11. ДЕВА

Ne беше лако Станку растати се од Јелице. Окретао се више пута и видео је како стоји и гледа за њим. Кад се већ дохватио луга, он се окрете још једанпут, али ње не беше тамо... Само уздахну па саже главу...

Ноћ је била тиха. На небу ни једног облачка, само звезде трепере, а месец се лако подиже и плови по плаветнилу небесном, као лаки чамац по глаткој воденој површини...

А у ваздуху мир... Ниједан се листак не залелуја на дрвету, ниједна птица не залепрша крилима; чак се и ћук ућутао... Ни цврчак не цврчи, ни из земље не дија више топла пара... све се ућутало, све одмара сањиве очи, све спава.

Само једно момче у селу не беше заспало... Оно дуваше у двојнице: прича месецу и звездама осећаје млађане, занесене душе; а нежни звук двојница тепа и јеца тако бурно, тако топло, тако силно као што само љубав може и уме...

Станко је слушао двојнице, па му се ражали... Та, још јуче је и сам тако свирао; и сам се топио у сласти и милини... Осећао је чисто као да га по коси мази топла и нежна рука Јеличина...

Па се загледа у прошлост, скору прошлост, и уздахну...

— Доћи ће дан кад ће се и мени вратити моје живовање!... Ох!... ала ћу умети живети!... А то ће бити кад онога пса нестане.

И сама помисао па Лазара опомену га на дужност и његову заклетву. Он се сети на шта се заклео пред богом, људима и пред собом...

Па притеже шару уза се и упути се лугом.

Премишљао је:

— Сад идем Деви... Он ће ме упутити... Он ће ме поучити... Он ће сигурно знати где се опи налазе...

И, место да се упути дубравом, он окрете Дрини. Пут му је познат, прошао је њим безброј пута...

Већ је чуо жубор таласа и хуку. То Дрина прича чудновате приче. Прича чуда и покоре што их се нагледала и наслушала... Многога је невољника у своја недра примила. Тај ужасни хук, то је јаук њихов... Они га дижу богу правде и истине, те се смртном створу диже коса увис...

Станко је тражио воденицу. И нађе је. Он се упути право к њој.

Воденица је била припијена уз обалу, као ластино гнездо. Станко пређе моштаницу... Испод њега су јурили таласи.

Стаде на вратима и закуца, али не доби одговора. Он викну:

— Еј, домаћине!

Нико се не одзива... Само таласи хуче...

— Домаћине! Опет ништа. Он стаде песницом ударати у врата.

— Домаћине!

— Па ти си луд! — загрме глас изнутра. — Дом је — дом. Он је на земљи, а није на води!... На води стоји само лађа и воденица... Ја нисам домаћин него воденичар...

— Па што си се закапијао?... Отвори врата! - рече Станко.

Кључаоница кљоцну и врата се отворише.

Станко корачи унутра.

Насред воденице горела је ватра. Крај ватре једна поњавица и мало сена — то је била постеља воденичарева. Крај мучњака стојао је човек, сав део од паспаља. Станко га познаде и приђе му.

— Добар вече, чича Дево!

— Бог те чуо!

Име му Глигорије. Бог би их знао што га прозваше Девом; ако није зато што је вазда ишао погурен, те је изгледао мало грбав.

Чудан беше то човек. Он је био... воденичар. Живео је сам у својој воденици, иако је имао кућу и имање у селу. Са људима се врло ретко виђао; па и ако дође каткад на састанак, он ћути, или, ако збори, он као да са ветром збори...

О њему су причали страшне приче. Кажу да он има једну лађицу. На тој лађици он превози, махом Турке, преко Дрине... Возио је само ноћу. Је ли видео да је Турчин богат — онда тај није стигао на другу обалу. Насред Дрине он опипа колико је тврда Турчинова глава, па, пре но што Турчин к себи до ђе, придигне му оно што код њега

нађе, па га онда спусти у воду... Многи је Турчин тако заврљао пошав из Шапца или из Босне, па никако не нашао пута да се кући врати.

Обично је свршавао сам с појединцима. А ако ли пак путује какав бег са својом пратњом, њега опет морају срести хајдуци, па да би не знам шта било!

А кад га преокупе за то, он се смеје, прича им о кесегама и штукама, о птицама и бубама... И то прича са таквом ватром, смеје се тако слатко — да га Турци пусте као будалу која ништа не зна...

А он је знао све. — Знао је гору, знао је воду, знао бродове, знао хајдучке данике и зимовнике; једном речи, знао је све.

— Молим те, чича Дево, где бих ја могао наћи хајдуке? — запита га Станко после поздрава.

— Хајдуке?

— Јест.

— Хм!... хм!... — мрмљао је Дева. — Па ти, синко, знаш да хајдуци нису у воденици... Звезде су на небу, рибе у води, а хајдуци у гори... Ти знаш, сваки је на свом месту... Ако ти, дакле, хајдуци требају потражи их у гори!...

— Али где ћу их наћи?

— Откуд ја знам?

— Људи кажу да знаш.

— Људи кажу!... Људи кажу!... Откуд ја све знам?... Бог само све зна!... Иди у гору!...

Станко саже главу... Камен је млео зрна у паспаљ, а чекетало надало лупњаву... Дева погледа Станка испод ока.

— Је ли, Станко?

— Шта?

— Баш си намерио у гору?

— Ја немам куд на другу страну! — рече Станко и слеже раменима.

— Не жалиш ништа?

— Све сам прежалио.

— А знаш ли ко то све учини?

— Знам, Лазар.

— И ко још?

— Више нико.

— Ето, видиш да не знаш! Сем Лазара још је неко умешао своје нокте.

Станко погледа пренеражен у њега.

— А ко још? — упита.

— Е, мој синко!... Ђаво је ту своје нокте умешао!... То је мајсторски смишљено, а још смишљеније изведено!...

— Ама ко је, тако ти бога?

— Чекај, ја говорим реч по реч; не могу две наједанпут!... Видиш, ти си још жут око кљуна, па не можеш да схватиш сву ту мајсторију!... А ја понешто натуцам у књизи, иако нисам био у манастиру... Ево шта је ту!... Турчин не може беспослен седети, треба му нешто да ради!... И он вели дај да завадим ову двојицу; због њих ће се завадити и њихови старији, а због њих опет у селу сељани... Разумеш?

Станко зину од чуда.

— Н-н-не разумем!

— Знао сам да ме нећеш разумети!... Добро, знаћеш после. Засад знај ово. Колико си дужан Лазару што у гору идеш — толико дугујеш Крушки и Маринку Маринковићу!... Упамти!...

— Ама откуд ти то знаш?!

— Казала ми тица!... Донео ветар... Ти знаш да ја морам знати све... Нису ти лоше казали!... Тражиш хајдуке... Знаш ли где је Суви грм?

— Знам.

— Тамо... Из ових стопа крени се тамо!... Наћи ћеш их на окупу. Јави им се. Узеће те на око, окушати колико вредиш, па ако си за њих, примиће те, ако ли ниси — показаће ти пут!... Хајд́ сад!...

— Али, молим те, кажи ми... — поче Станко.

— Казао сам! — пресече га он. — И много сам ти казао... Ја никад не пуштам језика иза зуба, јер он, ђаво један, доста пута однесе и саму главу... Бос човек може ићи. Ако се убоде, он извади трн из ноге, а ко га не могне извадити, он навуче чарапу па сакрије. А кад се убоде на језик... Али, иди!... Иди!...

И ухвати Станка за рамена, па га поче гурати напоље...

— Дакле, велиш: Турчин и Маринко?

— Њих два!

— Криви колико и Лазар?

— Још кривљи!... Управо, то је њихово масло... Је ли доста сад?

— Доста, хвала ти!... Збогом!

— Збогом!...

И Станко изиде из воденице.

Дева седе на трупац, што му беше и столица и узглавник, зарони главу у руке, па поче премишљати... Ватра се скоро поче тулити кад он диже главу и рече више за себе:

— Дарнули су љуту гују испод камена!... И сам би им ђаво опростио, али он никада!... Тај ће се светити на седмом колену!...

12. ГОРСКИ ЦАРЕВИ

Sтанко се упути лугом. Под ногама његовим пуцаху суве гранчице и шушташе опало лишће, а он се задубио у мисли... Није се могао начудити откуд ту Крушка и Маринко?... Премишљао је и досећао се, али се не могаше сетити да их је ма кад увредио; штавише, није их ни попреко погледао... Није био толико срдит колико зачуђен...

— Најпосле — рече — ја и волим! Нека бар џаба нисам отишао у гору!... Место једном, ја ћу трима главама окитити Црну Бару! Наплатићу се са свима о једном трошку!... Приче ће причати о моме хајдуковању и мојој освети! И зар није лепо бити хајдук?

Господар си докле ти пушка носи!... Сам судиш и опрашаш!...

Па се занесе. Мисли га носише по горама и планинама... И дружина му се диви и бира га за харамбашу!

— Станко харамбаша!... Ала је то некако сличито!... Баш би вредело да будем харамбаша!... Ох, ала бих се светио!... Прво бих убио Лазара, па Крушку, па Маринка!... Све би дрхтало само кад моје име чује... Све...

У тај мах као да се нешто проломи. Страшан неки глас загрме:

— Стој!...

То беше изненада. Станко се трже и стаде као укопан.

— Ко си ти? — питао је глас громовито. Станко се збуни и промуца:

— Ја сам... ја сам-м...

— Ко си?

— Србин — одговори он првом мишљу која му на памет паде.

— Одакле си?

— Из Црне Баре.

— Кога тражиш овде?

— Хајдуке — рече Станко и већ се беше прибрао.

— Што ће ти?

— Рад сам им ступити у дружину. Иза грма појави се човек наоружан.

— Ходи овамо... Приђи! — рече заповедајући. Станко приђе.

Месечина обасја лице његово, а хајдук се загледа у њ.

— Добро — рече.

Па се окрете, намести руке на уста и залаја као пас.

Лавеж се одазва.

Није много прошло, а двојица оружаних луди појавише се иза грма...

— Водите овога харамбаши! — рече стражар. Они приђоше и стадоше Станку један с десне, други с леве стране.

— Полази! — рече стражар.

Пођоше...

Станко је био изненађен. Он није владао собом него се кретао по заповести. Она двојица иђаху поред њега као сенке...

Ишли су поприлично, све неким странпутицама некуд су заобилазили... Он се вољно покоравао.

Најзад виде он у густој сеници шумској потуљену ватру и помисли: ту смо... Још се више уверио кад је видео неке сенке што се мичу по ноћној хладовини. Пратиоци стадоше, стаде и он и назва бога.

— Бог ти помогао! — рече један пискав глас. Кога тражиш?

— Срећка харамбашу — одговори Станко.

— Ја сам. А што ћу ти?

— Тражио сам тебе и твоју дружину. Рад сам с вама делити добро и зло, ако ме примите.

— А каква те невоља гони у гору?

— Освета.

— Освета, а коме?

Има их који ме задужише. Реда је вратити!... Само зла друга зајма не врати! И оприча му све.

— А како ти је име?

— Станко Алексић.

Харамбаша поћута мало. Затим промумла кроз зубе, више за себе:

— Старије је јутро од вечера. Кад сване, видећу. Па се окрете дружини:

— Јоване! Јовица! Припазите на њега док не сване. Из присенка се дигоше две прилике и пријђоше Станку.

— Разјаглите ватру и седите. А ти, ако хоћеш, можеш и спавати — рече он Станку.

Онда наста тајац. Само се чуло пуцкарање ватре коју Јовица спотаче. Плавичасто румен пламен обасја сву шуму, али Станко не може распознати лица спавача у сенци... Он седе и погледа ову двојицу, који такође седоше.

Беху то људи млади и здрави. Видиш како им здравље дија из сваког покрета.

Он се онда загледа у ватру. Гледао је како се на једној церовој жишци хвата пухор.

Ето, желео је да дође међ хајдуке, да их види, да проговори реч с њима, а опет није био задовољан! Осећао је неки терет на души и био тако осетљив да га је све вређало, па чак и хрка једног спавача иза леђа његових.

Хајдуци су ћутали. Ни с њим, нити један с другим речи не прозборише. Гледали су га немо, али тако дрско као што трговац гледа марвинче које је рад купити.

Њихни су га погледи вређали. Он леже да би их избегао...

У том мучном ћутању проведе два пуна сахата.

Наједанпут отпоче живот око њега. Из околних села допирао је глас петлова; птичија се расцвркута; свежа ваздушна струја покрену лишће на дрвећу и оно зашушта... а кроз то зелено лишће видео је како звезде бледе. Бела јасна пруга пробијала је кроз шуму, и она постајаше све руменија, док се не појави јарко сунашце... Хиљадама његових зрака проби се кроз зелено лишће, па је треперило и преламало се као шарени шљунак у бистром потоку...

Станко диже главу и прекрсти се.

Хајдуци Јован и Јовица дигоше се на ноге. Јован узе чобану и рече Станку: — Хајде!

Послушно као дете, диже се Станко на ноге и пође за њима. Ишли су кроза шуму ћутећи...

Најзад дођоше где су хтели. у једном шушњару, покривен растовим брвнима, био је бунар који су по свој прилици сами хајдуци ископали.

Њих двојица се распасаше те повезаше појасеве; једним појасом привезаше чобању па је спустише и напупише водом... Онда Јовица поли Јовану и Станку, а Станко опет њему. Пошто се умише, убрисаше се својим дебелим рукама, па се окретоше истоку те се богу помолише.

Напунише опет чобању, па се вратише дружини.

Хајдуци су били већ на ногама.

Могло их је бити око тридесет. Сви бејаху млади, сем харамбаше, који је био просед.

Станку се допадоше ова лица. Још више му се допаде харамбаша.

Стас, лице, понашање харамбашино улевало му је као неко поштовање. Беше то човек озбиљан, ћутљив и поносит. Стас му прав као свећа, а корак сигуран. Сваки покрет, сваки корак његов сведочио је о снази и моћи мишића његових. А што му је највише доликовало беше његова проседа коса и брци, и оне као трњине црне очи, што севаху испод хлада дугих трепавица.

Станку се чинило да би преко света отишао за овим човеком!...

Уми се харамбаша, поумиваше се и хајдуци, па, као и у каком дому, окретоше се сунчевом рођају те се помолише богу.

По молитви један хајдук принесе чутуру харамбаши. Он се прекрсти, напи се мало, па пружи чутуру даље.

Станко је стао уз један храст и посматрао све то.

— Ходи-де овамо! — зовну га харамбаша. Он приђе.

— Ти рече да ти је име...

— Станко.

— Ја, ја... Станко! Па, велиш, рад си да будеш хајдук?

— То ми је жеља! — рече Станко.

— А знаш ли шта је хајдук?

— Од рана детињства слушао сам како о њима уз гусле певају — одговори Станко слободно и одрешито.

— Јесте, певају… али то је мучан живот… Видиш, ти си на учио да ручаш, да вечераш, да одспаваш, а хајдуку то није дато!… Много пута не доједе; а шта пута пробденише, и не питај!

— Све ја то могу! — рече Станко озбиљно и поуздано. — Оно, истина, ја нисам никад гладовао, али кад устреба, ја ћу гладовати боље него ико!

Харамбаши се допаде ово самопоуздање.

— Али хајдук хајдука мора чувати и бранити. Ако му друга ране, не сме га оставити да му непријатељ главу сече и тице месо једу; мора га на плећима својим из боја изнети!

— Млад сам, снажан сам!… То ми неће бити тешко.

— Али хајдук више нема породице. Његова су браћа овде. Он више не сме мислити о својим зеленим пољима ни о ашику са цурицама сељачким!…

Станко одмахну главом.

— Тога сам се морао одрећи!… Све миле и драге оставио сам, па дођох амо да потражим братства и љубави! — рече он.

— Чекај, чекај!… А ухвате хајдука, па га на сваке муке мећу…

— Ја ћу трпети!

— И траже да одаш дружину и јатаке…

— Пре ћу умрети но пустати аваза од себе!…

— Хајдук је као запета пушка!…

— Што оно рекао Старина Новак, „кадар сам стићи и утећи, и на страшном месту постојати!”

Хајдуци су слушали овај разговор између Станка и харамбаше. И, истину да рекнем, она слобода и одрешитост, а после — Станко је био и личит — све се то допаде хајдуцима.

— Мо́ш ли скочити? — упита га харамбаша.

— Могу — рече он поуздано. Харамбаша показа један висок пањ недалеко од себе.

— Деде! — рече.

— „Из места”? — пита Станко.

— Јок, изатрке.

Станко се закаса. Кад дође до пања као да крила доби...

— Жестоко! — повикаше хајдуци, који то све гледаху нетремице.

Станко се окуражи. Поносит као соко, погледа око себе, па рече:

— Могу и „из места!” Хајдуци одмахнуше главама. Станко приђе пању. Махну двапут рукама и... већ беше на другој страни...

Хајдуци зинуше од чуда. Да нису видели својим очима, не би веровали. Пањ је био врло висок.

— Заврзане, Заврзане! — заграјаше са свију страна. — Овај и теби одскочи!

Младић један, оснизак, крутељаст, сјајних очију и веома живахан, кога сви зваху Заврзаном, одвоји се од дружине и приђе Станку.

— Јеси рвач? — упита га, а из ока му се могло прочитати да му је понос увређен.

— Јесам — одговори Станко.

— Ходи!...

Ухватише се и понеше, али га Станко без по муке обори.

Сви се чудом зачудише; чак и сами харамбаша.

Али се Заврзан расрдио. Било му је криво што се нађе неко бољи од њега.

— Оборио си ме, признајем!... Али, ако те је нена родила, успужи се уз овај грм!

Стабло је било право као стрела и врло високо. Све до саме круне нема ниједне гранчице.

Станко приђе дрвету, пљуну у длане и поче се пузати брзо и вешто као мачка. Кад се успуза до круне, он одломи једну гранчицу, метну је у зубе, па се спусти на земљу...

Хајдуци се све више и више дивише окретности и вештини Станковој.

Они су волели Заврзана са окретности његове, па заволеше и Станка. И сам му се Заврзан дивио...

— Добро — рече он кад му Станко пружи одломљену гранчицу — то је све добро... Ама како ти пушком гађаш?

— Био сам најбољи нишанџија у Црној Бари! —рече Станко поносито.

— Знам, у Црној Бари. Тамо је лако бити нишанџија; али буди ти овде, у гори!...

Станко узе своју шару, привуче је к себи и погледа у Заврзана.

— Јастреба сам у лету гађао!... Где хоћеш да бијеш?...

— Скини ми онај суварак! — рече Заврзан и показа му на врху дрвета, па које се малочас пео, суварак. —Али хоћу да га бијеш у саму петељку!

Станко пружи пушку...

Наста тајац...

Врисну шара и — суварак паде. Хајдуци скочише око њега.

— Ево, вала, скинуо га је баш у петељци!... Заврзан загледа, па пружи Станку руку:

— Е, еј вала ти! У свему си бољи од мене!... Харамбаша му приђе, па га потапша по плећима. Очи су му сијале од задовољства.

— Реда је — рече он — да дружину упитам: прима ли те? Али, ево, нећу питати! У име мојих тридесет другова велим ти: добро ми дошао!... Јовица!... Дај хлебац и со!

Јовица Нинковић поскочи лако, дохвати једну торбу, извади из ње читав хлебац и дрвен заструг са сољу па пружи харамбаши. Харамбаша извади нож из цагрија, њим прекрсти најпре хлебац, па онда одсече једну кришку. Десном руком одломи једно парченце, умочи у со, па пружи Станку.

Станко скине капу, прекрсти се и поједе оно парче хлеба.

Харамбаша му пружи чутуру, и он се напи.

— Сад да се пољубимо! — рече харамбаша.

И пољубише се.

Затим почеше хајдуци прилазити и љубити се. Кад се сви изљубише, харамбаша свечаним гласом узвикну:

— Станко!... Наш си!

Она мрка лица хајдучка наједанпут оживеше. Станко сад виде да су то људи као и он, људи који се шале, смеју и разговарају.

И би му мило, па се рашћерета. Осећао је као да је међу својим друговима. А то су и били махом суседи његови: Ногић из Совљака, Чоњага из Али-агиног Салаша, Латковић Јован и Нинковић Јовица из Клења, Илија Заврзан и Станојло Суреп из Глоговца итд., итд.

За разговором дође шала, за шалом игра... Ови горски вуци играху се као деца или као мали мачићи. Њихова мрка лица посташе ведра и весела као небо... Ко би их сад видео, заклео би се да ни један од њих мрава није згазио, а овамо сваки је имао бар по једно убиство на својој души...

— Заврзане, Заврзане! — виче Јован.

— Шта је, Клемпо? — одазва се Заврзан Латковићу.

У Латковића су биле велике и клопаве уши.

— Дела, болан, причај што!

— Шта ћу?

— Шта знаш!

— Причај, Заврзане, причај! — заграјаше са свију страна.

— Не знам шта ћу!

— Их!... Ти не знаш!... Причај, болан!

— Не може да ми падне ништа на памет!... Ево Сурепа, нека прича! — рече он.

А смех се захори да с шума проламала. Чак и Суреп развуче усне, јер он не проговори три речи у дугу дану...

И опет га окупише молити.

— Добро, да причам! — рече он. — Били, тако, старац и баба, па имали једно мало, мајуцно детешце...

— Па онда? — запита Латковић.

— Ништа.

— Како ништа?

— Да је било веће дете, била би и већа приповетка! — рече он кратко.

— Причај нам, болан! — окупише га опет.

— Не може да ми падне ништа лепо на памет, а овако...

— А ти отпевај једну!

И у часу гусле су биле пред њим.

— Богами, не могу!...

— Онда дајте мени гусле! — рече Станко.

— Зар умеш?

— Понешто.

Дадоше му гусле. Он ману гудалом, затеже струне, намести мало коњиц па развуче...

Лако су летели прсти његови по струнама... И изви се звук и затрепери над главама њиховим. Али, иако беше сетан, он није душе сламао... Чудни су звуци гусала! Они су као рањеник на самрти, који те издишући преклиње да га осветиш...

Станко запева. Он је певао Јанковића Стојана и Гојеног Алила. Стојан пише књигу Алилу:

Ој, Алиле, кладушко копиле!

Што се, курво, по Кладуши̓валиш

Да си мојој кули долазио,

На чардаку Анђу обљубио?...

Чему лажеш, црн ти образ био,

Кад Котора ниси, ни видио? —

Ја ти зато ситан мејдан пишем,

Да ми дођеш пољу Петровића,

Код бијеле Јабланаше цркве,

Код студене воде Мукијеле,

Да вранове месом напитамо,

А земљицу крвцом обојимо

И мејдане старе подновимо;

Рок неђеља, мејдан понеђељник,

А уторник да кукају мајке:

Али моја ал́ твоја, Алиле!...

Таман он утаначио, таман се разиграше срца хајдучка, таман се све претворило у уво, а чу се лавеж...

Хајдуци пренуше. Гусле умукнуше и сваки прихвати своју пушку.

Заврзан се одазва лавежом.

Лавеж се опет зачу...

Харамбаша спусти оружје и насмеши се.

— Сигурно какав глас — рече.

Не потраја дуго, а иза грма се указа човек.

— Дева — рече Јован. — Шта ли нам носи?

— Нешто има!... Дева не долази џаба — рече Јовица.

Дева назва бога и поздрави се.

— Откуд ти? — пита харамбаша.

Дева само ману прстом. Харамбаша се диже и приђе му...

Почеше шаптати. Харамбаши севнуше очи.

— Дакле, тако је.

— Тако, Срећко.

— Добро. Збогом!

Дева приђе те одсече једну дивљу лозу, која се вила око једног дрвета, и оде најлак, правећи гужву.

Харамбаша погледа по дружини. Сви га погледаше радознало...

— Зовни стражу! — заповеди он. Заврзан загракта као гавран... Док длан о длан, и стража ту.

— Сурепе, Станко, Илија, Јоване, Јовица!... Ви ћете са мном... А ви... Ногићу, ... Води их на Дренову Греду и тамо нас чекај... Ако сутра до подне не будемо тамо, онда нам потражи стрв или јав! Збогом!

— Збогом, харамбашо!

— Збогом!

И хајдуци одоше.

— А ми, харамбашо? — запита Заврзан.

— Ми ћемо на Жураву. Хајде! И кренуше се.

13. ПРВИ МЕГДАН

Харамбаша даде Станку своју торбу. Ишли су ћутећи. Сваки је своје мисли премишљао.

— На Жураву, дакле — рече Јовица.

— Да неће бити каког окршаја данас?

— Па... може бити.

— Да нису трговци?

— А... са њима бих лако!... Него бег. Путује Сали-бег са пратњом.

— Има ли их колико?

— Дева вели до двадесет.

— Ту ће бити лепа ћара... Шта велиш ти, Сурепе? Суреп само слеже раменима.

— Данас ћемо видети колико нам Станко вреди! —рече харамбаша и погледа Станка.

Станко се грозничаво насмеја. Хтеде нешто рећи, али на осмејку оста... Иако је дошао у хајдуке, иако је знао да као хајдук мора крв пролевати, опет му ово дође ненадано, наједнапут... Онај тихи, мирни, домаћи дух што се дојако беше уђуткао у њему, поче се борити...

Али Станко стеже срце. Угуши те мисли и труђаше се да сасвим заборави шта је био. Стид га беше да, ма и збораним челом, своме новом друштву покаже како се плаши. Он се силом осмехну па рече:

— Баш да видимо!

— Богами, ти си батли! — рече Заврзан. — Ја сам ти, брате, морао чекати неких месец дана док ми се даде прилика...

— А ја петн́ест — рече Јовица.

И почеше причати о својим првим мегданима. Разговарали су тако мирно и равнодушно као да су говорили о берби или копњи кукурузној.

Станку се груди надимаху. Није се могао надисати, тако му прса посташе тесна.

Али он хтеде да буде прибран и миран, И поче себе разговарати:

„Шта?" — мислио је. „Нећу ја њему прса у прса!... Ја ћу њега иза грма!... Нишанићу добро, и оборићу га!... Па човек ти је што и зец: нанишани, опали — он готов!... Не знам шта ми је те сав стрепим. Проћи ће то. Док само прву ватру претурим, онда је лако... Острви се човек..."

Харамбаша га прену из мисли:

— Ту смо!

Он диже главу. Журава се пред њима вила као гуја; скоро да усахне од велике суше и врућине. Преко саме ње прелазио је пут... А шума као четка са обадве стране.

— Сад да се расподелимо — рече харамбаша. — Ово је место душу дано за бусију... И, овако ћемо!... Ти, Илија, ти ћеш стати тамо. На тебе ће прво Турци ударити, али ти их пропусти... Ти, Јоване, до Илије... још овамо мало... Ти, Сурепе, ту, близу ћуприје... Јовица, ти ћеш овде, а ја ћу онде. Нас петорица смо са леве стране пута. Ти, Станко, ти ћеш сам бити с десне стране... онај грм... тако!... И ти ћеш први пуцати. Чим Турчин наиђе на ћуприју, ти пали!... Ако би га он промашио, пали ти, Сурепе, ти га нећеш промашити!... Турци ће онда јурнути напред. Ја и Јовица дочекаћемо их и збунити, а ви остраг јуришите... Ако ли Турци нагну бежати натраг, збуните их ви, Јоване и Илија, а ми ћемо јуришати. Јесте разумели?

— Јесмо, харамбашо!

— Још нешто. Станко, ти још не знаш реда хајдучкога. Дакле, кад већ видиш Турчина, узео си га чак и на око, опет не пали док му не викнеш: стој!... Јеси упамтио?

— Јесам, харамбашо.

— Сад... сваки на своје место и... тајац!... Хајдуци се понамешташе.

— Пазите!... Кад викнем: „Јуриш"! — сви ножеве иза паса, па јурните па друм!...

— Добро, харамбашо!

Наста мртва тишина. Станко је слушао цврчка поред себе... Бели лептири пролетали су тамо-амо па падали по трави, која се на издани воденој зеленила...

Ова тишина, ова тајанствена цврка баци га у сањарије. Изукршташе се слике пред очима његовим... Видео је страшну слику својих запрепашћених родитеља, па онај народ... попу...кмета где држи ону црвену кесицу...

Па онда изби изнад тих слика красна слика лепоте девојке... Јелица стоји пред њим као жива, поносита... Гледа га отворено, слободно. Као да му веле ти погледи: ја ти верујем!... ти си поштен човек!... И бићу твоја, само твоја!... Само нас гроб може раставити, а више нико.

Он се загледао, забленуо... душа му се стапала с њеном душом...

Зачу се топот коњски... Он диже главу и погледа... Топот је долазио све ближе; чак чу и гласове, иако није речи разабирао...

Наједанпут се појави човек на коњу. Човек беше риђ, а коњ алатаст.

Чим виде риђа човека, Станко плану. Да има сто живота, он би му их свих стотину узео.

Он запе пушку. Ноктом протре кремен на орозу...

Турчин ступи па ћуприју.

— Стој! — грмну Станко.

И јекну дубрава од његовог громког гласа.

Турчин се трже и погледа на ову страну откуд глас дође... Станко даде ватру... Пушка пуче, а Турчин с копа као пун џак...

Наста забуна. Турци јурнуше напред... Једна... друга... трећа... пукоше... зачу се харамбашин глас:

— Јуриш!

Станко окорами шару, докопа оба пиштоља иза паса па јурну на пут...

Један Турчин мину мимо њега. Он опали и Турчин паде. Други један јурну на њ са голим ножем. Он опали и на њега, а онај сунавратке с коња... Он се саже, узе његов нож, али му се одједаред навуче мрак на очи... Видео је само сенке пред собом и нападао их... Крв му је врила, месо горело, рибићи играли од силне ватре... а он је пролетао по друму као махнит...

И ко зна где би се зауставио да га не прену познат глас:

— Не мене!...

Он познаде Јовицу. И као свуче му се она магла с очију. Он погледа око себе и виде своје другове. Харамбаша му приђе и ухвати га за руку.

— Ејвала, јуначе! — рече и продрма му руку. Пред њим и око њега лежаху Турци. Он смотри Заврзана над Сали-агом.

— Харамбашо!... Харамбашо!... Молим те, ходи овамо да видиш само... О, људи божји, ако ово није мушки — ја не знам шта је!... Молим те, харамбашо, дођи да видиш!... Ако ниси знао да се и пушком може заклати, а ти ходи!... Дођите да видите!

И харамбаша и хајдуци прићоше. Турчин беше ударен баш у саму јабучицу па, како ју је зрно разнело, изгледаше као да је заклан.

— Ваља! — рече харамбаша.

— Мушки! — хвали Заврзан.

— Рука ти ваља Цариграда! — рече ћутливи Суреп.

— Море, главе турског цара! — викну Заврзан.

— На посао! — заповеди харамбаша.

Хајдуци притрчаше мртвим Турцима и почеше их превртати те узимати новац и оружје. Заврзан никако не ћути:

— То се зове нишанити!... Него и ми смо ти добро... Чекај! Један, два... три... четири... пет... шест и два: осам, девет, де сет!... Десет мртвих Турака!... Да је и сутра десет и прекосутра десет, било би тридесет!... А за две године исекли бисмо сву Босну!... Охо!... овај ага парајли!... Гледај оружје... сама срма!

— То је Станково! — рече харамбаша. — Нека му то буде наш поклон за овај први мегдан!...

— Право је! — рече Суреп.

— Заслужио је! — рекоше Јован и Јовица.

— Ко овако пушком коље, заслужио је пашалук! — виче одушевљени Заврзан.

— Јесте готови? — пита харамбаша.

— Јесмо.

— Онда полази!

— А зар ћемо Турке оставити овако, на путу?... Зар их њећемо мало склопити? — упита Јовица.

— Таман! — рече Заврзан. — Још само треба звати попа да их опоји! Сви се насмејаше.

— Турци ће њих склонити — рече харамбаша. — А за нас ће боље бити да зараније шуму хватамо.

И... док длан о длан — њих нестаде...

А над разбојиштем почеше шестарити тице грабљивице...

14. ПРОКЛЕТА КУЋА

Јури време, пролазе лепи дани; некоме као часак, а некоме као вечност.

Највише осећа родитељ, јер је његово срце пуно осећања. Па још кад је ту старост, кад је једна нога у гробу, кад се сваког тренутка очекује смртни час — а крв твоја и срце твоје блуди по дубравама, презајући од сваког шушња, а ти немаш ни наде да ћеш га видети — онда је страшно!... Ту стаје памет, ту усишу сузе... Ту се и сама срж у костима леди!...

Јадни Алекса!... Јадна Петра!...

Ови робови незаробљени, ови кривци без кривице, ова старост којој се на седи перчин пљунуло, ови окаљени грешници без греха — свакога јутра и вечери подизаху своје смежуране, суве руке к небу, молећи се.

Али се небо затворило!...

Молише се богу.

Али је бог ћутао... Ни наде им не даде.

Окреташе се лудима.

Али их људи презреше. Презре народ „лоповску кућу”. Он је на њу само бацио проклетство...

А живети се мора!... Грехота је кидисати своме животу; то бог никад не опрашта.

И они су живели... Како?...

Срце им зна, душа им зна!... То није био живот него вечне муке... И само мучење у паклу не може бити горе: живот њихов био је пакао.

Како да не буде пакао?... Њихова кућа беше отворена и срамну и страшну, у њиховој кући беше живот, песма, весеље; људи и жене прилазише њиховом прагу с поштом; они су одлазили својим комшијама и били дочекивани срдачно: нико живи није мрзео на њих нити они на кога... Весеље, радост, жалост... једном речју, све делише они са светом и свет с њима...

А сад?

Он дана кад се она проклета кесица нађе за њиховим аром у ђубрету — од оног дана све им леђа окрете. Људи су избегавали Алексу, а жене Петру; управо нису их само избегавали него презирали. Све се одби од прага њихова, чак и сами пси. Нико им више не хте бога назвати. Онај добри старац, чича Сима, кнез, и он кад поред Алексе прође сагиње главу и чини се да га не види!...

Једног дана Сима пролазаше пред њихове куће. Алекса је био у авлији. Како га смотри, он викну. Али се Сима учинио глув.

— Симо!... Кнеже!... Сима сагао главу, па одмиче. Алекса викну још јаче.

Сима се бајаги закашља. Али га Алекса не хте пустити тако налијо. Оп је непрестанце викао:

— Симо!... Симо!... Сима најзад стаде.

— Та, мајковићу, одрех гушу вичући те!...

— А... нешто не чујеш!... Остарело се! — вели Сима, а крије очи...

— Ходи, сврати мало!

— Богами, немам кад...

— Дуго је до смрти — покуша весели Алекса да се нашали.

— Ал́... ето... кмет ме послао до попе...

— Па није тамо попина кућа него овамо... Сиромах Сима се устумара. Видело се на њему да лаже...

— Најпре... овај... хтедох до Љубинка...

— Добро, добро! — рече Алекса. — Видим ја да све бежи од мога дома!... Иди, Симо, иди!...

Сима не умеде чак ни сакрити радости што се отресе тако лако Алексе, него просто побеже.

Алекса саже главу и оста на месту као укопан!...

Затим пријђе к соври, па се сурва на њу и зарони главу у руке. Црне мисли раздираше му душу. Кад год погледа, на њега зија мржња и презирање... Није ту било човека који

би се сажалио; нико га ни чути није хтео!... Он би се правдао. Он би доказао да његов Станко није крив, бар није крив до онога часа док у гору не оде...

Сунце се лагано спуштало... Он се диже и уђе у кућу... Петра и снахе стојаху код огњишта. Синови, Станоје и Петар, нешто баратаху у авлији. дечица, која не могаху појмити ове тешке муке, играху се у соби...

Он приђе огњишту, узе трупац и седе па своје место. У глави му је врило као у лонцу...

Тишина наста, разговор пресече, само се још деца чула...

Ћутао је, премишљајући црне мисли... Већ се и ноћ спусти...

Он диже главу и рече:

— Вечерајте, децо.

— А зар ти нећеш, бабо! — упита га снаха Мара.

— ... А? Хоћу, хоћу!... Да се помолимо богу, па постављајте синију.

И диже се старац, упали свећицу и поче се молити:

— Господе!... Да ли видиш моју беду?... Смилуј се, Господе, овом робљу што ће остати после мене, ако сам ти ја што незнано згрешио!...

Сузе су га полевале, а он је шапутао...

Седоше за синију. Али су сви седали више обичаја ради. Нико од дана одласка Станкова није слатка залогаја појео. Алекса и Петра јели су ради њих. Туга је омотала ову кућу као магла јесења...

По вечери све оде на легало, само ова два стара гроба осташе на огњишту. Њима се није ишло. Сан више не беше пријатељ старим трепавицама њиховим...

Дуго су ћутали... Напољу је ветрић пиркао и гонио опало лишће по авлији, а ватра се тулила на огњишту.

— Благо моје!... Где ли си сад? — процвиле Петра... Напољу ветар дува, а ти ни честитог покривача немаш!...

— Ћути, Петро! — рече Алекса.

— А ћутим доста!... И само ми се срце скаменило!... Зар ја да не мислим о своме детету, о своме срцу? Јеси ли ти тај што ми браниш?

— Не, нисам ја...

— И не шали се!... Педесет година ја сам твој друг. Ја сам те слушала, ја сам била твоја сенка!... Али сад, ако ми будеш бранио да чедо своје поменем — ја ћу ти се противити... нећу те послушати!... Он ми је све!... Још ми је бог деце дао — нека су живи и здрави! — али он ми је одвојио!... И он, онако благ, онако добар, он сад лута шумом... бије се од грма до грма!... И ја да не плачем!... Та искапаћу оба ока моја!...

Алекса је ћутао. У дубини своје душе осећао је и сам те боле...

— А ја знам да није лопов!... Није! Ако он буде узео једну туђу сламчицу, ја ћу дати да ми главу одсеку!...

— Али како онда? — поче Алекса.

— Како?... како?... Зар нема неваљалих људи?... Зар нису могли подметнути онде паре?

— Тек, тек, тешко нама!... Наша је кућа проклета!... На њу пљују и бољи и гори!... Чак Сима... Сима бежи од моје куће!... Тешко ми је... Стегло ме нешто у гуши, па ни мрети ни живети!...

И опет обоје сагоше главу...

Сузе су капале, па и престале. Суво, укочено око гледало је у хладан пухор на огњишту... А напољу је свитао дан..

Прођоше три месеца у Тузи И жалости. Алекси је освртао један дан као и други... Готово извеђао од туге, више се није ни обраћао људима. Није ишао на састанке ни цркви; склањао се и од малог детета.

Већ се зајесенило. Ситна јесења киша сипила је... А у његове снахе Маре разболе се дете. То му је било најмлађе унуче, кућни разговор.

Лебдели су над постељом детињом. А оно у ватри, бунца и не разбира се. Три дана и три ноћи нису ни Алекса ни Петра одмакли од постеље. Четвртог јутра дете богу душу. Једва дишуће, као мишић.

— Да зовнемо попу да му чита молитву — рече Петра.

— Да зовнемо, да зовнемо!... Стој!... Ја ћу ићи!... И огрте гуњ, па се диже попиној кући... Нађе га пред кућом и назва бога.

— Благослови, оче! — рече он и, по обичају, пође му руци.

Попа трже руку.

— Бог те благословио!... Шта ћеш? Алекси се стеже грло. Он поче грцати:

— Оче!... једно ми унуче болесно... Па... па сам дошао да те зовем да читаш молитву... Једва изговори ове речи... Загрцну се.

— Добро, дођи ћу! — рече попа суво. И он се окрете од попе, који га и не задржа, убијен, сломљен, уништен.

— Ама зар попа?... Зар онај добри попа Милоје, зар ме и он омрзнуо?... Зар се и њему мршти чело кад ме види?... Зар је и њему тежак мој бог?... О, Творче милостиви! Ти знаш душу моју, ти знаш да ја ништа нисам крив!... Па што ме овако мучиш, Господе?... Што ме не раставиш са овим црним животом?...

Није много прошло, а попа дође. Прекорачи праг и назва Бога.

— Коме треба молитва? — упита он.

— Ево, у соби... дете...

Попа уђе у собу и скиде капу, натаче епитрахиљ и поче читати молитву...

За време молитве и Алекси и Петри учини се да се Господ на њих смилостивио. Њихове топле сузе слеваху се под самим грлом, па одатле, као крупне кишне капи, росише им одело. Учини им се да видеше лице Господње, и као то се ллице смешкаше на детенце... И само лице детиње се преобрази: на њему старине видеше знаке живота, видеше како Господ одгони болештину од њега...

Попа ућута, пружи крст детету, па кад га оно целива, он скиде епитрахиљ и метну капу на главу.

Алекса се маши кесе и извади златан дукат:

— Оче, да ти платим. И пружи дукат попу. Поп погледа новац.

— То је дукат? — рече.

— Ако.

— Молитва је цванцик.

— Али ја ти дајем дукат... Твоја ће му молитва помоћи!

— Бог ће њему помоћи! — рече озбиљно попа.

— Узми, попо, нек ти је алал! Поп одмахну главом.

— Ја немам ситно — рече тужно Алекса. Попа му врати кусур.

— Нећу да ти дугујем — рече. Алексу је ледио овај суви говор и онај хладни поглед... Али он напреже сву снегу...

— Седи, оче!... Дај, снахо, мало ра...

Реч му изумре на уснама од погледа поповог.

— Нећу! — рече поп.

И изиде, па оде, а и не окрену се...

Алекса оста као станац камен. Он не умеде више пи говорити, ни мислити. То је био гром што му поруши и размрви снагу, што утуче сваки живац...

Оставише болесника... Њему почеше падати на памет некакве луде мисли...

Он изиде напоље и поче лутати по воћу... Његову црну душу сад већ више пико и не може разведрити.

Мимо воће прође Иван... Па као мимо турско гробље! Да га је видео, то се видело; још га је двапут и добро погледао... али кад би наспрам њега, он окрете главу...

Алекса му ништа не рече. Гледао је за њим укоченим погледом. И кад је Иван замакао, он је још гледао на ону страну куда је он отишао.

Дуго је гледао, дуго... Већ му се магла навуче на очи, док га прену Сима кнез.

— Алекса! — рече он. — Казао је кмет да дођеш судници.

— А што ли ме зове?

— Не знам. Знаћеш кад дођеш.

И њему се учини као да га Сима гледа неким чудним по гледом, који речито говори: јадниче, ала те жалим!...

Алекса се спреми и оде судници. Кад је тамо дошао он затече људе на окупу. Назва им бога.

— Шта радите? Људи ћуте.

Он се окрете, виде мрке погледе, па се склони у крај...

Дан је био облачан. Облаци се почели таложити, па никако да се дигну већ неколико дана.

Људи се наједанпут дигоше. Жубор прође кроз њих. Попа и кмет јавише се на доксату.

— Браћо! — поче кмет. — Је ли нама опет суђено да се брукамо... Опет се десила крађа...

Жубор прође људима. Све се очи окретоше на Алексу, а он сагао главу и ћути.

— Јесте, браћо!... Опет Ивану учињена покрађа. Однето му једно прасе ноћас... Шта је ово?... Зар ви хоћете да се ја одречем Црне Баре?... Доста сам старешовао, више не морам?... На!... Ево вам вашега штапа, па га подајте коме хоћете!

И кмет баци штап.

Све се сколи око њега... Стадоше га молити и преклињати.

— Нећу!... Нећу! Узмите кога хоћете!

— Ми тебе хоћемо!

— Али ја нећу! Зар да ми ви под седу косу пљујете у очи?

— Ми ћемо ухватити лопова!

— Ми смо га ухватили — рече Маринко Маринковић. Ваљда хоћете да вам га прстом показујем?... Ја...

И Маринко се сруши као подсечен пањ.

Алекси само јурну крв у главу. Он не знаде шта учини. Али кад смотри Маринка на земљи, он му клече на прса, па исука нож... да га закоље...

Људи притрчаше, те отеше нож...

— Зликовче!... Хајдуче!... Алекса није могао речи проговорити... Стегло га нешто у грлу...

— Ето, браћо! — запева Маринко. — За прабога хтедох погинути!... Зар што истину говорим да погинем?...

— Зликовче! Зликовче! — загрме са свију страна на Алексу.

То га освести... Па како беху полетели на њ, он јурну слободно као лав, прогура се кроз њих па стаде пред сами доксат.

— Распните ме! — рече и рашири руке. — Распните ме!

И пресече оком... Страшан поглед сену испод седих веђа...

Народ застаде...

— Распните ме! — грмео је он. — Срам вас било седе косе! Осуђујете човека, а нећете да га чујете!... Срам те био, седи свештениче!... Зар се тако од рамена одсеца казна?... Хоћете да ме убијете?... Ево!... На!... Две стотине година је прошло како су моји стари ударили темељ оној кући коју сте ви проклели!... И за две стотине година сенка срама не паде на онај кров... а данас?... Шта хоћете?... Убијте ме!...

Али се нико не маче.

А он, и не знајући шта чини, окрете се од њих.

Они осташе. Нико речи не рече. Помркоше старине и удубише се у мисли. Заиста, кућа Алексића је била најстарија у Црној Бари.

А он дође кући као ветар. Како дође, он се скљока крај огњишта. И ту је седео до мрклога мрака, нем и непомичан.

Онда се наједанпут окрете и викну снаху Мару.

— Што ме зовеш, бабо?

— Расплети ми перчин!

Све се скамени. Петра му приђе.

— Старче?!

Он је погледа крвавим очима, али рече притајено мирним гласом:

— Иди, бако, донеси ми чибук са чивилука... И старац тога вечера расплете косе и припали дуван...

II ДЕО: ОСВЕТНИК

1. ПАУК

Напољу тужно јауче ветар кроз оголеле гране и киша сипи... А помрчина као у паклу. По такој ноћи ни хајдук не ходи; нико кога невоља не гони неће маћи испод свога крова; и сами пас тражи какво било склониште, па ту ћути и не пушта гласа...

Само један човек тумара по помрчини. Нога му клиза по каљавој земљи, он посрће и спотиче се, али жури да изврши заповест свога господара.

То је био Маринко. Журио је по жељи Крушкиној, који га баш тад жељно очекиваше у својој одаји.

— Гдје си, човјече! — Викну он како Маринко прекорачи праг. — Гдје си?... Чекам те, ево, већ два сахата...

— Ево ме, драги ага... Мало сам се задржао — одговори Маринко, смешећи се и скидајући штапом блато с опанака.

— Јеси озебао?

— Нисам. Како сам журио, и ознојио сам се.

— Сједи.

Маринко се, по обичају, веома пажљиво спусти на једну столицу.

— Ружно вријеме? — питаше Турчин.

— Ружно. Киша из дрвета, из камена, што оно онај казао. А помрчина као тесто. Да ми је ко опалио шамар, не бих му се могао одужити!... Не види се прст пред оком!...

— Хоћеш духана?

Турчин је питао више обичаја ради, јер је знао да Маринко свакад хоће дувана.

Маринко развуче лице и маши се паса тражећи лулу.

Пошто задимише, Турчин му се приже:

— Па, Машо, тебе, канда они пас хтједе данас заклати?

Маринко махну руком.

— Махни! Кад ме стеже за гушу, ја рекох испадоше оба ока. Јаки је као црна земља!... Него, данас нам не пође за руком. Окрете се, ојађеник, народу па стаде беседити... Е, што јест — јест, драги ага; да то не беше твоја воља, и ја бих се заплакао!

— А народ?

— Море, растужи се!... Беше им жао једног од првих људи. Баш сам видео како и поп и кмет окретоше главе да сакрију сузе. А Шокчанић онде, уза ме, рече Поповићу: „Вала грех нам на душу што обедисмо права здрава човека!"

— Ха-ха-ха-ха! — смејао се Турчин. — А Иван?

— Као запета пушка... Слуша што му се заповеди...

Турчин се мало замисли.

— Мислим нешто — рече после кратког ћутања. — Како би било да се ми сад окренемо Алекси. Он је сјетан, невесео. Да му одем кући да га тјешим и разговарам?...

— Немој, ага! Ти га не познајеш. Пасја је то сорта! Пре би од камена реч измамио него од њега!... Боље је да се ми држимо Ивана. Он је човек поштован и виђен. Лазар је твоја сенка. Он ће за тобом и у ватру и у воду. А Иван му је отац, а отац воли своје дете, он ће за њега све учинити...

Турчин се диже и ходаше замишљено преко одаје. Наједанпут стаде и окрете се Маринку.

— Ти знаш шта ја хоћу? — рече.

— Знам, драги ага.

— Па, де! Реци ми твој план!...

— Е, ево ти Црне Баре! Знам је као своју кућу! Почев од кмета и попа, била је то једна душа. Само сам ја одвајао сву да. Моја је душа волела само вас, Турке, па су ме због тога сви мрзели. Ако двојица разговарају, па ме смотре да им се прику чујем, они ућуте. Звали су ме: улизицом, изродом, изметом, Турчином, и... бог би их знао каквим ме именима не називаше! И... ја сам ти муке мучио! Ако сам хтео што сазнати, хватао сам жене и децу да ми кажу...

Турчин поста нестрпљив. Он махну руком И пресече га:

— Добро, добро! Немој ми причати! Ја хоћу да знам како сад ствар стоји. Твој план! Твој план ми кажи!

— Сад?... добро! Од онога дана кад сам ја Станка оцрнио, и како се нашла она кесица што смо је ја и Лазар закопали, од онога је дана све како се само пожелети може: све пљује на кућу Алексину.

— Па зар онда не би било добро да ја око Алексе...

— Не би.

— Што?

— Прво, као што рекох, неће ништа вајдити, а друго, свет се већ одбио од нега. Ако га ти будеш призивао, одбиће се сасвим.

— Па то ја и хоћу! — рече Турчин.

— То не ваља!

— Не ваља?!

— Не ваља! Не ваља! Држи се ти Ивана. Њему ти иди и дозивај га. Први који ће на њега посумњати биће поп. Он ће повући кмета и још неке, и почеће ревити против њега. Ама, није ти ни Иван тиква без корена, има и он својих луди... И тек једног дана видиш а Црна Бара се поцепала, једну страну води поп, а другу Иван. Поп ће Ивану рећи да је турска улизица, а Иван попу да је лоповски јатак.

Турчину заигра срце од радости. Он виде већ живу, остварену слику с пред очима. И загрли Маринка.

— Алал ти вјера, соколе! Ти говориш тако мудро да би могао пашовати с таком памећу!... Маринко му пољуби скут и руку.

— Хвала, драги ага! То што ми рече волим него небројено благо. Него...

— Шта? Шта желиш?... Ишти!...

— Не желим ништа, али још ти нисам све казао.

— Говори! — рече Турчин.

— Лазар хоће да се жени.

— Знам.

— Севића девојком.

— И то знам.

— Та девојка мора за нега поћи!

— Ама, ти ми рече да су се Лазар и Станко баш због ње завадили, и то стога што она воли Станка.

— Па?

— Хоће ли она хтјети поћи за Лазара?

— А ко њу пита? Питају ли мртваца хоће ли у гробље? Ми морамо настати да се они узму! — рече Маринко.

— А што се они морају узети?

— Морају! Иван је већ твој, а тада ће и Севић бити твој. То су већ два јака човека у Црној Бари. Више ће вредити двојица него један. А после, Лазар ти је на синџиру. Шта хоћеш учиниће; а Лазар је добро псето, вреди му бити госа!...

Турчин раширио зенице па нетренимице гледа у Маринка.

А Маринко наставља:

— Ето, то је план... Иван ће повући за собом Поповиће, Севић Белиће, Белићи Шокчаниће... Погледаш: преко половину Црне Баре биће твоје... Онда суди како знаш! Ти ћеш бити и бог и побожје!...

— Маринко! Брате!... Човјече! Реци шта хоћеш!...

— Не тражим ништа, само твоје братство! И хоћу да ме Турци знају и призивају!...

— Све што хоћеш учиниће Суља за те!

— Хвала ти! Него... још мој план није готов!

— Шта још мислиш?!...

— Шта мислим! Шта ја још не мислим од онога дана кад сам те онако покуњена видао!... Да ми је... да ми је...

Нешто шушну под прозором... Као да се неко накашља...

Маринко пребледе и реч му заста у грлу. И Крушка стајеше пренеражен, али брзо дође к себи те полете вратима.

— Мехо! Асо! Ибро!... Брзо напоље! Видите тко је тамо!...

Момци истрчаше у помрчину.

Али помрчина као тесто. Обилазише око хана — нигде никог.

— Даље! Даље! — викао је Турчин. — Њетко јест! Потражи! Потражи!...

Момци су тумарали по помрчини, али се ништа не чу сем ветра.

— Нема никога?

— Никога! — рекоше.

Крушка се врати у одају, вукући Маринка за собом. Он хтеде наставити започети разговор, хтеде се још наслађивати оном милином која га беше обујмила при причи Маринковој, али — залуд! Све прође, све се разби као сапунски мехур... Чинило му се да му неко иза леђа стоји... види му сенку...

Тек опет се настави разговор. Али се говорило хладно. Маринко беше блед као смрт, говорио је преплашено и зверао у прозор...

— Не плаши се, човјече!

— Не плашим се.

— Видјео си, нејма никог. Него... шта си оно још хтјео?... Шта си оно узвикнуо: „да ми је!"

Маринко га погледа дугим, значајним погледом.

— Други пут, драги ага, други пут!

— Ама сад хоћу!

— Немој! Боле Други пут!

— Ама реци ми: кога си још мислио завадити?... Шта си се уплашио? Мехо! Дај донеси Маринку мало ракије, нека човјек душу прихвати! На, пуши!

Маринко запали лулу и сркну мало ракије.

— Пиј!

— Нека, достаје.

— Та није! Пиј, човјече!

— Не могу више. А кад ме питаш, казаћу ти! Мени се чини да ћемо моћи попа и кмета завадити!

— Како?!

— Не питај ме даље! Ево ти велим: пошао сам твојим трагом! И нећу се пред тобом обрукати, ма ме главе стало!... Мени је стало за тим да ми ти верујеш! Волим твоју љубав него љубав сина свога!...

— Ама како ћеш то учинити?

— Кад ти кажем да ћу учинити — учинићу! Не брини! Завадићу их онако исто као што ти завади...

Опет нешто шушну. Чу се чак и топот хода човечјег...

Турчин излете напоље. Истрчаше и пандури. Трчаше, тумараше, завириваше у сваки тукар — нигде никога! Турчин је псовао, викао, претио свима чудима. Маринко је ћутао оборене главе.

Онда се диже.

— Куда ћеш? — упита Турчин.

— Кући.

— Зар по овој помрчини?

— Морам. Ако ме виде с тобом, све ће пропасти. Ми се не смемо више овако лепо разговарати. Још ме и изгрди пред саљацима, нека чују!... А сад: лаку ноћ!

— Лаку ноћ! — рече Турчин и врати се у одају...

Маринко је журним корацима хитао кући.

Таман је замицао у шуму, а иза једног пана, недалеко од хана, диже се човек. Попрети за њим руком, па рече:

— Од твоје мреже, пауче, начинићемо ти личину! Иди, иди!... Тај човек био је Дева.

2. ЈЕЛИЦА

Ми се дивимо људима из тога доба. Нама се чини да је немогућно учинити оно што су они учинили. Почетак овога века истурио је дивове какви живе само у причама... Ти су људи чуда чинили. Снага, дух, окретност, и то беше све снажно и бујно. Превރните листове светске историје, па им нећете наћи равних, мањ ако узмете митологију. Чак су и некаквим друкчијим језиком говорили. Свака је њихова реч — пословица. Онако данас не говори један научар како је тада говорио ратар. Полуписмени попа постаде дипломата, обичан ратар војвода, а један марвени трговчић геније! А ма који од њих је два да је видео два-три села више од свог рођеног места!...

Па и сама жена тога доба била је нешто друго. Она није наличила на мајке и сеје ранијих времена. Цело покољење као да је с неба спуштено. Ако би хтео потражити ко подгаји то колено — Мучио би се узалудно!... Ни пре ни после тога доба нећеш наћи сличних примера...

Чуда су те жене чиниле! Поред својих домаћих послова радиле су и све мушке послове. Није било никакво чудо видети жену на разбојишту где преврће мртве и рањене, запаја их и залаже... Зар је једна прича из тога доба како чак и саме бабе бију Турке! Од многих ево вам једне:

Бахне Турчин у кућу попа Теше из Бадовинаца. Код куће не беше никог сем његове попадије. Турчин беше и сувише осион да би га човек могао гледати равнодушно. Како дође, он седе крај огњишта и поче трти руке:

— Деде, бабо, пеци цицвару! — рече. Она беше нешто љута, па га само погледа попреко.

— Пеци цицвару, бре! — дрекну он и замахну бињеџијском, троструком канџијом, те је ошину.

Плану баба као ватра, севну оком, прилете Турчину, па оним дрвеним тучком што је бели лук малочас њиме туцала — распали Турчина посред темена... Турчин се изврте. Из проваљане главе куљала је крв и мозак. Она погледа крвав тучак па га баци напоље.

— Опогани ми тучак псето турско! — рече хладно, па оде гледати друге послове...

Толико рекох да бих потврдио ово што говорим, а сад да наставим моју приповетку!

И Јелица је била чедо свога доба. Простодушна, искрена, верна и одана. Она је волела Станка оном великом и светом љубављу која, чак и после гроба, цвета у цветку и запаја васиону својим миомиром...

Што више грдише Станка у кући њеној, она га је све више волела. Он беше свака њена мисао. Повучена у самоћу, она се разговарала с њим и дневе и ноћи. Она је знала да Станко није крив. Она је једина веровала да он није кадар учинити тако гадно дело којим га обедаше.

Чак је једном покушала да га одбрани од мајке своје. Мати се запрепасти чувши њене речи.

— Шта рече, несеђнице?!

— Рекох: он није крив!

— Откуд ти знаш?

— Знам!

— Зар си ти паметнија од оца свога и толиких људи?

— Нисам паметнија. Али, нано, грех је бацити кривицу на човека који није крив!

— Како није крив! Зар нису нашли кесу с новцима у његовом ђубрету?

— А зар ту кесу није могао тамо и ко други закопати?

— Али ко би могао такав грех учинити?

— Ја знам, нано.

— Ко?

Она се запламти у лицу. Волела је умрети него изговорити име Лазарево. Од онога дана кад се са Станком опростила, мрзела је Лазара онолико колико је Станка волела.

— Онај ко је пројавио.

— Зар Лазар?!

Она потврди главом.

— Дијете!... Бог с тобом!... Прекрсти се!...

Она обори главу. Чудила се својој куражи. Мислила је: то неће смети никад изустити, па ето — изусти...

Мати скочи. Докопа је за руку и упршти погледом у њу.

— Откуд знаш? Она је ћутала.

— Откуд знаш, питам те!

— Не питај ме, нано! Ја нисам видела, али знам да је само тако могло бити!

— Говори! Говори, проклећу те! — цикну мати и тури руку у недра. Јелица склопи руке:

— Не куни ме, мајко! Ја знам да је он њега мрзио!

— Ко?... Лазар Станка?

— Јесте.

— А зашто?

— Мајко! — мољаше Јелица. — Не терај ме да ти то кажем!

— Морам знати!

Јелица је била црвена као рак. Онај вајатић јој се окретао око главе. Једва превали преко језика:

— Због мене!...

Мати се трже. У тренутку је појмила све. Јелица је дрхтала. Као у грозници пробунца:

— Сад ме више ништа не питај!... Ваљда сад све знаш!...

Па побеже кревету и зарони главу у јастуке.

Крунија се забезекнула. Надала се свему пре неголи томе. Али је срце мајчино меко. И кад кара, оно благосиља. Приђе кревету и ухвати Јелицу за руку:

— Устани, рано! — рече.

Да је осула грдњу на Јелицу, да је клела, да је и руку дигла, она би то отрпела; суза се не би завртела у њеним очима, нити слила низ њено лице. Али овај меки матерински

глас и ово тепање готово потресоше Јелицу скроз, њена срдња попусти, срце одвугну... Очи јој посташе живи извори. Она зајеца... дође јој да из гласа запева... И да би то угушила, онда стаде све дубље ронити главом у јастуке.

— Рано моја!... Благо моје!... Немој плакати!... Ти мислиш да ћу те ја клети?... Где би мајка могла своје чедо проклети? Где је таква мајка која би то могла учинити!... Јело!... Рано!...

И стаде се старица превијати над њом.

Јелица и да је хтела није могла ништа рећи од силног јецања.

Али кад сузе однеше бол, пошто одумину онај силни наступ, она се подиже па, држећи главу на грудима а руку у недрима мајчиним, поче тихо шапутати:

— Дојо! Цијо моја! Немој ме клети!... Ја сам твоје дете...

— Нећу, очи моје!

— Ја нисам крива, нано!... Бог је то оставио... Они су обојица лепо са мном. Били су јарани и ја сам стајала с обојицом. Онај је био завидан. Све ми се чинило да га мрзи... Кад тако разговарам с њим, онај стрела очима, чини ми се да би га попио као кап воде... И кад се оно на Илијиндан порваше, ја сам видела да би га онај пре убио него оборио.

— И он је пуцао на њега због тебе?

— Јесте, нано.

— А откуд ти знаш да је кеса подметнута?

— Ја нисам видела, нано, али бих се заклела у сто манастира да је то његово масло!... Јаој, мајко моја! Ти ни замислити не умеш колико онај њега мрзи!...

— Знам, ћери, али која вајда кад је Станко отишао у хајдуке?

Јелица на то ништа не одговори.

Зaћуташе. И дуго су ћутале. Јелица је осећала коликотолико ластака на души: бар је мајци казала.

Па опет јој није све казала. Није јој казала да се заверила Станку, па је премишљала да ли да јој и то каже...

„Да јој кажем!...” мислила је. „Да јој кажем! Она је добра као добар дан. Што јој не бих казала, мајка ми је!... Казаћу јој да сам била са Станком, и да сам му обрекла...”

„Не, не!... Не смем! И што ће то?... Што да причам кад ме нико за језик не вуче....

„А могу доћи просиоци... Могу ме просити, па и испросити... шта онда да рекнем?...”

У њеној души наста лом. Да ли да каже или не?... Стотину разлога нагонили су је да и то изусти, али ту беше и онај стид што га је с мајчиним млеком посисала, и он јој запуши уста...

„Па и нана сад ћути!... Што ме бар не запита штогод? Што јој то малопре не рекох? Сад би ми бар било лакше. Она би отклањала. Казала би: није спремна... Баш да јој кажем!...”

И заусти да каже, па се опет уздржа.

— Рано моја, шта ћеш! Таква ти је ваљда судбина! — рече Крунија после подужег ћутања.

— Каква, мајко?

— Није ти бог дао да одеш тамо куд те срце вуче.

— Што, нано? — рече она и погледа матери право у очи.

— Како што? Зар он није хајдук? — упита Крунија.

— Ако је!

— Шта велиш?!

И поглед мајчин зарони јој у душу.

Она задрхта.

— Н... н... ништа...

— А ти рече: ако је хајдук...

— Па јест. Он је поштен човек... Њега су на силу бога отерали у гору, јер...

Али јој поглед Крунијин следи речи на уснама. У њему виде она што се најцрње могло видети и задрхте...

— Шта мислиш ти? — цикну Крунија. — Говори! Да не мислиш чекати хајдука док ти се из горе врати?... Да му се ниси заверила, несрећнице?...

Јелици јурну крв у главу. Мајчина глава стојала је пред њом у неком црвеном колуту као што свецима око главе молују.

— Говори!... Говори!... Да се ниси заверила, а?... О... проклета детета! Зар си ти девојка? Зар ми смеш у очи погледати?... Говори!... Говори!...

Па јој приђе, докопа је за рамена и стаде је дрсати и трести. Једна црна мисао прожеже јој мозак. Као махнита, спопаде Јелицу за гушу.

— Реци! Смеш ли ми у очи догледати?... Јеси ли девојка?...

Јелица се исправи, погледа матер тако оштро да ова сама открљепи руке од њена врата.

— Смем погледати у очи и теби и коме хоћеш, јер сам девојка! Али сам верена! Заверила сам се Станку хајдуку!

Крунија посрте.

Јелица беше напрегла сву снагу да то искаже. И сад је више ништа не задржа.

— Богу и њему заверила сам се да ћу бити његова, и бићу, нано! Пре ћу скончати у Старачи, као она несрећница, него што ће се моја рука друге мушке руке дотаћи! Сад знаш све!... Куни ме, убиј ме, друкчије бити не може!...

Ове речи, ови погледи тврдили су да ће само тако бити како она каже.

То више није била Јелица, оно смерно девојче, него олуј који ништа више не може задржати.

Крунији се одсекоше ноге. Она седе на креветац, осећајући како је памет оставља.

3. ЗЕКА

Северозападни део Мачве покривен је самим барама. Од Дрине, баш код саме Црпе Баре, одваја се једна растока, која се зове Студена Бара. Та се растока одмах изнад Црне Баре зове Рибњача. Ту се разлева и прави мале острвчиће, који су врло плодни. Од састанка изнад тих острвчића зове се Јовача, а мало дале Засавица. Студена Бара каткад и пресуши, али у Засавици свакад има воде, много воде. Њене су дубине ужасне. Превари се човек гледећи шаш и локвањ на површини њеној; али кад су једном хтели извући један струк локвања из корена, запрепастили су се, јер је струк био дугачак осамнаест мушких педаља, и опет није с кореном извучен него прекинут.

Сељаци из Равња, Засавице, Раденковића и других околних села не зову Засавицу реком него језером. И имају право. Јер доста пута пресуши и извор и ушће њено, а она пуна воде као и обично.

Чудновато је њено становништво. Има ту водених тица сваке сорте, а рибе као и у Сави.

Ту поред Саве и Засавице најрадије се бавише хајдуци. Близу им је обала да би могли, у случају потере, сачувати своје главе и бекством се спасти. Даници њихни зваху се разно. На самом ушћу Дрине у Саву даник бе звао Парашница... Изнад села Банова Поља други је даник Вишкупија, а изнад села Раденковића био је трећи даник Дренова Греда.

Сва та места беху обрасла густом шумом, сем тога сва беху поред воде, те су од воденичара добијали храну и другу потребу.

Кад се Срећко харамбаша вратио с дружином на Дренову Греду, дочека га Ногић врло весело.

— Добро дошао, харамбашо!

— Боље нашао!

— Богу хвала, сви сте живи и здрави!

— Хвала је богу!

— Да те обрадујем, харамбашо!

— Чиме?

— Приновком.

И како се све беше дигло на ноге да дочека свога старешину, Ногић му показа једног човека што стојаше одвојено, уз један пањ.

Могло му је бити нешто преко тридесет година, крупан, крупнији од свију у дружини, смеђ, лепих брка, леп као уписан. Оно велико господско око гледаше слободно и отворено право у зеницу.

Харамбаша му приђе.

— Одакле си? — запита га.

— Из Херцеговине — рече, а глас му је грмео као грмљавина.

— Кад си прешао овамо?

— Данас. Препливао сам Дрину.

— Ко те упути к мени?

— Неки воденичар.

— Знаш ли му име?

— Не знам. Само ми рече: иди те нађи Срећка харамбашу. Пођи овијем путем па ћеш право у његову дружину, и кажи му: Дева ме послао.

Говорио је слободно, отворено. На први поглед допао се харамбаши.

— Добро, добро... А како оно ти би име?

— Зеко.

Хајдуци се згледаше.

— Како му је то име! — рече готово гласно Заврзан.

— Тако су ме звали откад знам за се — рече он и погледа Заврзана.

— Па шта си рад? — упита харамбаша.

— Дођох к теби, па шта ми наредиш! Видиш, богу хвала, да се на данашње вријеме не оре и не копа. Данас ко срца има мора у гору!...

— А што остави огњиште?

— Од добрина! — јекну из његових груди као ветар. — Побјегао сам да главу склоним... Турци ми побише све — оста ми само мајка и њешто нејачи. Остасмо: они да јадују, а ја да крвим!...

— А знаш бар по имену свога душманина? — упита харамбаша.

— Турчин!... Другог имена не знам, а и што ће ми!... Звао се он Мујо или Мехо, Асан или Алија — мени је душманин јер је Турчин!... Зато дођох овамо, мислећи да вам нећу бити на одмет... Ја се надам да се нећу постидјети!...

Видело се да се допао хајдуцима. Привикаше са свију страна:

— Да га примимо, харамбашо!

— Нек бар Станко има пара да нас не буде „лијо” — рече Заврзан.

— Бога ми је потешко Станку пара наћи, он пушком коље! — рече Суреп.

Та Сурепова реч вредела је Станку толико колико кад би га и гусле певале.

— Лијепо — рече Зеко — бог ће дати да и мене видите у окршају!..

— Добро, соколе, примам те! — рече харамбаша.

Па пошто и он окуси хлеба и соли, почеше му прилазити хајдуци и љубити се.

Окретоше шале и приче. Заврзан се журио да задовољи радозналост својих другова. Причао је о Станковом мегдану, и мада је то заиста јуначко дело, опет га је Заврзан толико окитио да се чак и самом Станку учинило да прегони.

— Браћо! Људи! — викао је Заврзан одушевљено.

— И ја умем гађати!... И сви ми умемо гађати, али онако... Говори, Сурепе! Та, проговори, онемео!...

— Ти говориш за десет жена! — рече Суреп, а сви прснуше у смеј.

Заврзан ухвати Станка за раме.

— Слушај!... Слушај само како брбља! Та твоје ће јунашво учинити да се чак и Суреп расприча!...

Зека је погледао сад једнога сад другога. Станко му је од првог погледа пао на срце. Дивио се поузданој руци и сигурном оку... Разгледао је, заједно с хајдуцима, сребрњаке и јатаган што је Станко добио и дивио се изради...

Заврзан исука јатаган, па се загледа у оне шаре исписане по њему.

— Зеко! — рече.

— Чујем.

— Јеси писмен?

— Јесам, у длане!... А што питаш?

— Мишљах писмен си, те да прочиташ ова турска слова. Ја мислим да овде пише име бегово.

Зека се наже над јатаган, па показујући прстом срмали шаре рече:

— Ово не умијем читати; али погледај ове пјеге, њих знам. То је хришћанска крв. Дошло доба да их спира погана турска крв!...

— Дошло, богами! — рече Заврзан и махну јатаганом око себе. — Ала је згодан!... Види, Сурепе!...

Суреп се одвојио од дружине, сео на једну кладу, поронуо у мисли, па и не слушаше разговора. Кад му Заврзан поднесе јатаган, он диже главу и погледа га.

— Шта? — упита.

— Види како је овај јатаган згодан, ево мани!...

— Ја никад џаба не машем! — рече Суреп, па опет саже главу.

Хајдуци се засмејаше, а Заврзан рече:

— Море, па ти и људе засмејаваш!... Је ли, Станко?... Ма, чиме нас тако омађија?... Откад ти дође међу нас, и Суреп се прођаволи!...

Суреп само одмахну главом, као да би хтео рећи: Хајђ, хајђ!... Брбљај, неќ није речи у

теби!...

И опет наста шала. Отпочеше јуначке игре... Наста права граја: надскачу се Станко и Зека. Али им се срца разиграла, па не дају један другом преда се. Скокови су били ужасни, али скачу један другом у стопу...

— Људи... ово је слота! — рече Латковић.

— Слота, богами!

— И ја хтедох скакати, али... боље да се не брукам! — рече Латковић, па седе.

— Зеко! — викну Заврзан.

— Чујем.

— Хајде прескачите Клемпу!

— Ког Клемпу? — упита Зека наивно, а сви се засмејаше.

— Онога што је обесио уши, па седи.

— Па зар је њему име Клемпо?

— Тако га мати од милоште прозвала — рече Заврзан.

Смех се разлегао по дубрави.

— Ама према човеку и уво! — рече Латковић.

— Али, ти завешче један, куд си ти пристао?...

— Пристао у дружину, да би се мало насмејали... Зар нисам?...

— Јеси, јеси! — привикаше са свију страна.

— А да би моја шала што слађа била, зато си ти, Клемпо, у дружини.

— Боље би било да нам штогод причаш него што којешта дробиш! — рече Латковић.

— Па не браним. Баш сам оран за причу.

Сколише га са свију страна. Он седе на земљу и поче причати причу о једној паметној девојци, што је имала крив нос...

Док је он причао, Зека је једнако посматрао Станка. Нешто га је вукло к њему, као да му је брат рођени. Гледао га је дуго, па га онда повуче за рукав.

— Не замери што ћу те питати!

— Шта?

— Јеси ли ти јуче ступио у дружину?

— Јесам.

— Је ли то тебе оцрнио побратим? Станку сену око и букнуше образи чим се сети Лазара.

— Откуд ти то знаш?

— Казао ми воденичар. Све ми је причао: и како ти нијеси крив, и како су подметнули и закопали ону кесу у твоје ђубре... А то су све, по жељи субашиној, учинили твој побратим и неки Маринко...

— Јест. Тако је и мени казао. Ама ја не знам откуд он то све зна!... Да не греши он душу?... Ја бих рекао да је свему крив онај несрећник... Али, ако бога има, платиће ми!...

— И, воденичар вели да ће ти се отац и укућани много намучити. Све устало на њих као на бијелу врану. Све се склања од дома твојега као да у њему чума мори...

На Станкову душу као да планина паде... Јадни његови родитељи! Поштено име, добар глас што га је имала кућа Алексића — све оде!... Као да је град потро... И сад јадају и кукају. Нико живи не чује тугу њихову; нико не верује да они нису ништа криви.

— Ох, Лазаре!... Лазаре!... Ваљда има жива бога!...

Зеку то гану до дна душе, он приђе, ухвати Станка за руку, па рече:

— Брате! И мени је неправда учињена! Мени су Турци кућу затрли, и тешко ми је!... Али ми бар оставише поштено име... Твој је јад гори: теби хтједоше узети и име и главу...

Па, видећи да Станко ћути као заливен, настави:

— Бог ми је свједок!... Твоји јади и моји су, јуначе! Изгубио си побратима — ево га!... Ја ћу ти бити и друг, и брат, и... све!... Ко је теби натрунио, и мени је!... Хоћеш да се збратимимо?...

Па га гледаше оком пуним сузе и сјаја.

— Братство примам, али освета је моја! — рече Станко, пошто га је неко време нетренимице гледао. — Ја мислим да нема веће сласти ни среће од освете!

— И примаш братство?!

— Примам побратиме!

Стискоше руке један другом и пољубише се, па онда дигоше очи к небу... Ни чули нису шале Заврзанове, који је гору засмејавао...

Ноћ се спуштала лагано као смрт... Харамбаша викну дружини да се богу помоли.

Преста шала и смех. Све се диже на ноге и стаде по реду и старешинству. Станко принесе харамбаши жара на једном иверу, а овај из свог јанџика извади зрно тамњана, спусти на жеравицу па поче кадити себе и дружину.

Молитва је била топла и срдачна. Нико не би рекао да су ови побожни људи горски хајдуци; нико не би рекао да је сваки своје хајдуковање запечатио бар по једним убиством...

4. ПОТЕРА

Кад свршише молитву, заседоше за вечеру. Вечера не бетле богзна каква: сира, хлеба и по неко парче сланине. Али су је они вечерали тако слатко као да су у дугу дану црну земљу превртали.

Заврзан не може бити миран, стаде задиркивати Зеку:

— Ама, славе ти, како ти је то име?

— Као и твоје — одговори Зека.

— А како се презиваш?

— Селаковић.

— По презимену бих рекао да ниси растао на једном месту...

— А ко је од нас и одрастао на једном месту? — питаше Зека. — Нама не бјеше суђено мир да мирујемо него да се сељакамо и пребијамо од дрвета до камена!... Сви смо ми једна својта, сви смо Селаковићи!... Коме је од вас дјед теменом у ову земљу ударио?... Деђ, реците!... Никоме!... Стари ваши, као и ја, побјегоше, да им бар цријева не крче ако зулум морају подносити!...

Зека је говорио лепо, речито... Чисто се отимао поглед човеку да га гледа.

— Тако је, Зеко — рече харамбаша.

— Тако је, ја!... И кад би ми ко друкчије тврдио, ја бих му рекао да не говори истину! Мој лијепи брате и друже, Заврзане, утуви то па се не подсмјевај нити моме имену пи презимену.

— Охо! — раче Заврзан — па ти се канда љутиш?...

— Не, живога ми бога! Ја волим шалу исто као ти и ова друга браћа. Видјећеш како се и ја умијем шалити усред најљућег окршаја!... Ма, ово ти рекох да знаш да се овијем стварима не шали!...

— Тако је! — повикаше хајдуци са свију страна, гледајући с неким поштовањем свога новога друга. Заврзан се мало љутну.

— Бог је шалу оставио! — рече он. — И ја, који се шалим са животом, што је најпрече, што да се не прошалим с надимком!... И, најпосле, реци ми право, Зеко, шта сам ти ружно рекао?...

— Ништа. Ништа, тако ми бога!... Али ја мислим: сваки човјек има своју светињу; и као што није лијепо смијати се човјеку кад се Богу моли, тако исто није лијепо смијати се светињи. Ја немам ништа сем овога српскога имена — немој ми се њему смијати!...

— Нећу, брате! Ја сам те само питао како ти је крштено име, јер мислим да Зеко није крштено. А ако те то љути, нећу те више никад запитати!

Вечера прође у тишини. Нико више речи не рече. Сваки је премишљао о Зекиним речима и давао му за право; чак и сами Заврзан увиде да је претерао шалом и да је Зеко био у праву да му онако каже.

Месец одскочио с копља, а хајдуци су седели и ћутали.

Док рече харамбаша:

— Ногићу! Смени стражу, па да се леже!...

у млађега поговора нема. Ногић скочи хитро, махну прстом на неколико њих, па тихо и нечујно оде с њима у шуму.

Кад се вратио, харамбаша погледа по дружини.

— Станко! — рече — метни које крупније дрво да ватру држи. Сад, јунаци, лаку ноћ!...

И спусти се на земљу.

Заповест би извршена. Хајдуци полегаше један до другога. Зеко се спусти поред Станка и пребаци руку преко њега.

Наста тајац. Чуло се како шушти лишће на дрвећу и песма цврчкова; мало после чуло се како понеко лако хрче...

Станко се загледао у небо. Месец, прилично окрњен, уздизао се лагано све више и више. Станко га је гледао, па му дођоше неке чудне мисли.

„Благо теби, месече! — мислио је он. — Ти сад све видиш и све знаш... Што ли нисам нешто зрака твоја па да се вијнем у висине и да се спустим у низине да видим моје...”

Па као настаде нека збрка. Он промени телом и створи се зрака месечева, па се диже право над дом у којем је света угледао.

И срце га болом заболе. Виде, понурене крај огњишта, две седе главе како сузом из очију гасе жеравицу... Чује уздахе њихове, за које је свако живо уво оглувило. Нико их не гледа, нико им чак бога не назива...

И гле! Више није зрака него опет човек. На очи му се стаде навлачити магла. И он као хтеде оком продрети кроз ту маглу, али она постајаше све гушћа и гушћа... И замота старине и заклони их од погледа његова. Хтеде се дићи али га нешто привезало за земљу и нека грдна, хладна ручурда обви му се око врата, као змија, и стаде га стезати... Свест га поче остављати; чуо је само како нешто лупа у коталцу; осећао је како му хладне руке и ноге... и зиму око срца... и... већ више не може ни данути...

Наједанпут спаде сав терет. Зрака месечева проби кроз маглу и стаде му враћати живот и свест... И као нека топла и нежна рука, паде на чело његово, па поче загревати и срце и снагу... Он отвори очи, а над њим Јелица, лепа као сунчев зрак, румена као осмејак зорин... Па га гледе оне лепе очи, па се смешкају она румена уста... „Јело!... Зар си ти?!” — рече он. — А она климну главом. Руку метну на његове очи, као да би рада била трепавице му склопити. И прошапута (то је баш лепо чуо): „Спавај!...”

Неко га удари у слабину. Он се трже и погледа.

— Устај! — виче Суреп, јер то он беше. — Зар не чујеш колико гавран гракће?...

Он чу збиља гракташе из дубине дубраве. Погледа око себе: све беше на ногама.

Скочи, У тренутку је упртио торбу харамбашину па приђе Сурепу.

— Је ли оно прави гавран? — упита стрепећи, јер гракташе гавранова не слути ништа добро.

— Није.

— Ја, ко гракће?

— Пријатељ... Јавља да се спрема потера и да нам знају даник — рече Јовица Нинковић.

Харамбаша је седео и премишљао. Наједанпут се диже.

— Ону кладу оданде наваљајте на ватру! — заповеди он.

Грдна једна клада беше недалеко од њих. Хајдуци јој притрчаше и, док длан о длан, она већ беше на ватри.

— Сурепе!

— Чујем, харамбашо.

— Зађи овуд по селима па причај како је на Дреновој Греди даник хајдучки.

— Добро.

— Јоване!... Јовица!...

— Ево нас, харамбашо!

— Идите у Баново Поље. Нађите Бановца и кажите му: у недељу, која прва дође, доћи ће му човек и донети од мене поздравље. Што будем поручио нека уради.

— Добро, харамбашо!

— Ногићу!... Ти ћеш остати овде и вескаћеш се око своје куће. С тобом ће остати Станко. Ти ћеш му у свему бити на руци, у свему, разумеш?

— Разумем, харамбашо. Зека корачи.

— Харамбашо!

— Шта ћеш?

— Остави и мене овдје!...

— Што?

— Ја сам се са Станком збратимио: рекосмо погинути један за другога. Хоћу и ја да му будем на руци!...

Харамбаша поћута мало, па рече:

— Добро, остани...

Затим се окрете Станку:

— А теби наређујем да Лазара жива ухватиш, па да му ја судим!... Убити га не смете пошто је главе на вама!... Ја морам видети тога угурсуза што тако вешто уме подметнути крађу човеку ни криву ни дужну!... Ама да му влас с главе не полети!... Ногићу! Ти ми одговараш!

— Не брини, харамбашо!...

— Ако вам до зорова дође, хајте к Церу. Ако вам штогод устреба, јавите се коме од ових људи: Бановцу у Бановом Полу, Катићу у Глоговцу, Чоњаги у Салашу, Иванку у Клењу, поп-Теши у Бадовинцима, Илији Срдану у Прњавору. Свуда ће вам се дати јела и пића, а сваки од њих известиће вас о мени и дружини. Ако ли вам помоћи затреба, јавите се Деви...

Онда се окрете дружини:

— Спремајте се! — рече.

— Спремни смо!

— Полази! Збогом, Сурепе, Ногићу, Станко, Зеко... Збогом!...

— Збогом пошли!

И за неколико тренутака неста хајдука у гори.

Јован и Јовица се стадоше праштати.

— Сад ћете! — рече Зеко.

— Ваља нам стићи дружину... Збогом!... Дај боже да се видимо...

— Дај боже!...

Они се изљубише с њима, докопаше своје шаре, па замакоше у луг.

Станко се замислио. Некако му је чудно изгледало да су у оној подметнутој крађи помешани Крушка и Маринко. Обујми га жива жеља да сазна како је то било, те стога се реши да сместа иде Деви да га пита.

Ногић као да је назирао шта мисли Станко.

— Одавде ћемо мојој кући — рече он. — Тамо ћемо се склонити...

— А зар не би боље било да одемо до Деве? — прекиде га Станко.

— Не, соколе! Не смемо тамо. Па и шта би?... Дева је зверка. Он никад не истрчава. Он, колико чува нас, чува себе двапут више. Никад харамбаша није отишао њему, него он сам дође те јави, ако је што вредно јавити!... Ево Сурепа па нека каже је ли тако?...

— Тако је! — рече Суреп.

— А после — настави Ногић — воденица је воденица. Ту бахне и незван. Него, хајдемо мојој кући, па ћемо поручити Деви да тамо дође.

Па устаде. Станку се немаде куд него се диже и он, а већ Зеко беше готов и у ватру и у воду са Станком. Поздравише се са Сурепом, док тек Зеко рече:

— А ватру?

— Шта? — упита Ногић.

— Зар ћемо је оставити?

— Зар ниси чуо да је харамбаша рекао да се она клада наваља. Он никад не крије свога даника, а сад је баш рекао да се клада наваља зато што нас потера гони. Хајд́!

И разиђоше се...

Док су они разговарали, шумом се кретала потера, која беше пошла да их тражи. На челу јој беше Крушка, на коњу, и Маринко, који поскакиваше поред њега.

— Јесу ли далеко? — пита Турчин.

— Нису, ту им је лагало — рече Маринко. — Моје ме око никад не вара!... Ти си ми рекао да их морам пронаћи, и ја сам их нашао!...

Па, показав руком на дим што се лагано дизаше, додаде:

— Ту су!

— Опколите! — заповедаше Крушка.

Чета опколи. Полако, чисто не дишући, примицаху се они ватри, која поче пробијати кроз грање... Кад угледаше јасан пламен, Крушка се продера:

— Нико да се није макао! Предајте се! Гора одјекну и врати му речи његове. Притрчаше ватри — нигде никог!...

— Их! — цикну Турчин и ухвати се за главу.

— Оба ми ока, ту су били! — куне се Маринко.

— Ама гдје су сад?...

— Да нису у заседи?! — рече Маринко и чисто зину од страха.

То их све опамети, те се почеше повлачити натраг откуд су и дошли.

5. СИМА КАТИЋ

Хајдуци се смејаху потери... Прикривени иза једног жбуна, гледали су како потера измиче и како појединци страхују од сваког шушња. Да су могли, они би се на сав глас смејали... Смејали би се највише Маринку, који као пас облеташе око Турчина, преклињући се да их је ту смотрио...

Кад се та жалосна чета изгуби у шуми, кренуше се и хајдуци.

Станко се задубио у мисли. Њему као да поче мало-помало свитати. Он се поче досећати и веровати да у његовој ствари има много масла Крушкиног и Маринковог. Само није могао паметовати зашто су они на њега тако мрзели, кад им није натрунио ни колико црно испод нокта.

Ноћ је била тиха. Бахат њихових ногу одјекивао је.

— Боже, ја лијепе ноћи! — рече Зека.

— Лепа! — рече Ногић.

— Шта ли сам овакијех ноћи провео сједећи!...

— Сад ћеш и више. Него, вала, имаће се кад и спавати, дуга је зима...

Заћуташе и сваки се предаде својим мислима. Суво грање пуцало је под ногама њиховим. Овде-онде зашушти нешто тихо, тајанствено, као да нека невидљива рука барата по опалом лишћу.

Стигоше пред кућу Ногићеву. Беличаст дим вио се на баџу и ишао право к небу, као чиста душа праведникова.

Ногић закуца на вратима.

Укућани се избудише чим разабраше његов глас. Дочекаше их да веселије бити не може... Жене спремише вечеру и хајдуци вечераше као цареви, иако вечераше на Дреновој Греди.

— Марице, — рече Ногић жени — узми поњаву па нам простри у качари. Жена оде да простре.

— А ти, Јово, иди још ноћас Сими и јави му да га чекамо овде.

— Хоћеш ли се колико бавити, бато? — упита га Јова.

— Бавићемо се неколико дана. Треба да свршимо неки посао.

— Јуче су се спремали у потеру за вама — рече му брат.

— Знамо ми то... али су отишли покуњене главе...

— Кажу, због неких Турака, што сте их побили на Журави...

— А... јест!... Па ако, нека нас терају!... Него, ја мислим да би боље урадили да мало одспавамо.

Жене их изуше и опраше им ноге, онда хајдуци одоше на легало.

Наста тајац и тишина. А, замало, све усну дубоким сном...

Зора тек почела рудити, први петли запеваше, а Катић с Јовом бахну пред кућу.

— Где су? — упита Катић.

— У качари — одговорише жене.

Они приседоше мало крај огњишта.

Сима Катић био је марвени трговац. Родио се у селу Дворовима у Босни. Неправде и неприлике крену га с његовог огњишта, и он пређе Дрину те се настани у селу Глоговцу... Али никад није могао опростити Турцима, нити се ма једнога тренутка помирити с њима. Зато је напустио мирни ратарски посао, па се машио трговине. Ишао је од села до села, бајаги трговачким пословима, а у самој ствари он је текао пријатеља и зажизао им пламен мржње према Турцима... Сваку мртву турску главу поздрављао је необично весело. Радовао се њиховој несрећи — јер само тада он је био срећан.

Волео је хајдуке, те синове горске, те одметнике, који дутом шаром исправљаше криву Дрину и оштрим јатаганом делише правду земаљску... За њих је он давао све, чак и само спокојство своје. Не знам како да је уморан, требало му је само на уво шапнути „зове те тај и тај хајдук — он је сместа скакао на ноге и трчао да се с њим, као с рођеним братом, изљуби...

— Је ли, снахо, а како би било да пробудимо бату? — рече Јова.

Марица слеже раменима.

— Нека их, нек спавају мало — рече Катић — уморни су.

— Одох да му јавим — рече Јова — може се љутити. Замало па се врати и позва Симу у качару. Изљубише се братски, па поседаше.

— Надао сам се да ћеш ме звати.

— А зар си знао? — упита Ногић.

— Јавио ми је Срећко. Него, алал вам вера! Оно што сте на Журави урадили — вреди царевине.

— То је овај! — рече Ногић и показа на Станка.

— Дакле, то је Станко!... Ти си син Алексин!!... Алал ти, соколе, српско млеко које те одранило!... Само да сте видели онај лом, оно тумарање. Што је год чалму носило, дигло се на ноге. Ја сам сместа разаслао људе те јавио Стојану у Нoћај, проти у Белотић, поп-Теши у Бадовинце, Јанку, Авраму, попРећи... свима... Ја сам им јавио да вас потера гони.

— По Деви?

— Јест, по њему. А он ти је и онако понајзгоднији за те ствари!... Њему је то док другом длан о длан. Онда се опет окрете Станку:

— Дакле, ти си Станко?... О, брате, лома си начинио! С колена на колено причаће се о твоме јунаштву; и, кад помену твоје име, они ће казати: то је онај што пушком коље!... А још да знаш каквог си зулумћара скинуо са света!... Ја њега најбоље знам!... Ако друмом путујеш, па те он сретне — тешко теби!... До његовог ћефа стоји ти живот!... Тај исти Сали-ага се понекад веселио убијајући људе. Јединца у оца убије само зато да би се насмејао!... Али дође и њему!... Нађе се чова па закла из пушке!... Причам ја Стојану, а њему мило. А тек проти Николи!... Он није знао шта ради од радости!... Знаш шта је казао? „Тај Станко”, вели, „није лопужа!” Ја сам чуо од Деве зашто си ти отишао у хајдуке!... Како Дева прича, тебе су обедили ни крива ни дужна!... Станко не рече ништа. Катић настави:

— Ту је сплетка коју су сплели Крушка, Маринко и Лазар. Дева каже: Крушка је плео да би завадио Црнобарце, Маринко да би се додворио Крушки, а Лазар због Севића девојке, која је с тобом стојала... И, како Дева каже, Турчину је пошло за руком. Сва Црна Бара пљује на дом Алексин... Ја сам говорио проти Николи из Белотића да оде до попа Милоја дату ствар изравна.

— Па шта је рекао? — упита Станко.

— Рекао је да ће ићи.

— Хвала и теби и њему!... Али није потребно...

— Како није потребно?... — упита Катић.

— Поп Милоје и кмет Јова боље познају Алексу Алексића од проте Смиљанића. Што да њима прота говори? Алекса Алексић растао је с њима у Црној Бари. Па кад они могу поверовати да је његова кућа лоповска кућа — онда нека тако буде!...

И Станко севну оком. И Катић, и Ногић, и Зека видеше нешто ледено у томе погледу.

— Али... — поче Катић.

— Немој, газда Симо, о томе причати!... — пресече га он. — Приче ће причати шта сам ја од њих порадио!...

То рече мирно, али те речи зазвонише страшно.

Он саже главу и ућута.

Наста тајац. Нико не умеде ништа рећи... Ногић, као домаћин, скрете разговор на друге ствари. Он је питао то за овог то за оног. Катић је одговарао кратко.

— А, вере ти, Симо, шта се оно зуцка као да су Турци поубијали неке људе тамо, око Београда?

— Истина је.

— Па кога то?

— Палалију и Станоја из Зеока.

— А што?

— Ђаво их знао. Зовну лепо луде на веру, па кад им ови дођу, они их посеку.

— Па што им иду?

— Кнежеви су, брате. Зове га, Мисли човек, каквим послом, и оде. А кад тамо...

— Чувајте своје главе! — рече Ногић.

— А која ми је вајда и да је чувам ако ми је суђено!... Од судбине се не побеже!...

— А побеже, брате, ја!... Не иди му на веру, веру му његову!... Дођи, брате, к нама!... Гора нам је и отац и мајка!...

— Та већ тога ће бити!... Стојан вели: ја морам најпре моју главу заменити. А прота каже: ја им жив у руке не идем. Ако ме позову, ја бирам гору!...

— То је паметно... И тако говори виђенијим људма. Боље је скинути сто турских глава него да падне једна хришћанска!... Њих је и онако много, много, нека се прореде мало!...

— Та, већ, људма не треба ни говорити више, они то знају и сами.

— А, после, немојте им све ни кабулити. Будите мало оштрији према њима!...

— Не брини!... Има их и таквих. Илија Срдан из Прњавора први ће почети!... Ако ико, он ће први од нас у гору. Кућа му крај друма, па као оно дрво украј пута: која год кола прођу, она се о њега очешу. Ономадне одем у Прњавор, те с нађем с њим, па ми рече: „Е, довде дође! Ја их, вала, више не могу трпети, па да бих знао круну попети!... Док само чујеш: ја отишао у гору!...

— Додијало човеку!

— Додијало нам свима! Не можеш сербез вечерати од њих! Овде смо ти на ударцу као на гујиној рупи. А удари какав голо из Босне, тражи вечеру, тражи постељу, па, богами, још и нешто друго! Не смеш чељадета у кући задржати. Разломи ми се она стара мати двoрећи их. Па још пас пита где ми је жена?... Пре десет дана један гола уби дете у Клењу — па ником ништа!... Влашко пашче убијено, ко ти о томе води рачуна? Он тражи да преноћи с твојом женом, а ти ако погледаш његову булу, поздрави се са својима!... Па онда, мало им је све то него, кад га нахраниш и напојиш, још те бије. Вели: удри га што те је нахранио, па ће те други пут и боље нахранити!

— И то се све трпи? — рече Зека, а образи му пламте.

— Трпи се. Тешко се ратару од плуга растати! Тешко му оставити нејач; лакше му је на својим леђима понети него слушати како се они злопате!...

— Па зар једнако тако? — упита Зека, а крв му јури у главу.

— Док не догори! — рече Катић. — Али кад се дигне... онда ће земља прокукати од крви, али се ратар неће смирити!... Неће дати ни зеленој травци да се јави — згазиће је!

— Кад ће то бити?

— Кад?... То не зна нико!... Ми трчимо те припремимо, али То се не да припремити!... То бива наједаред, као гром... И, кад загрми и кад удари, он руши све у корен!... Али, иако је то тако страшно, опет ће скоро бити!... Мени се бар тако чини!... И кад се врисак дуге шаре помеша са писком нејачи — онда тешко не само Турчину што овуда гази него тешко и самом султану у Стамболу!... Ја вам то рекох!... А, гле!... већ зора!... Ја идем, доћи ћу довече... Збогом... Ако што устребам, пошљи...

И брзо се поздрави са свима, па оде.

Зора је свитала, а хајдуци се удубише у дубоке мисли...

6. КРУШКА РАДИ

Рођоше три месеца. Насташе дани позне јесени. Сури облаци више се и не дизаху с неба; дрва оголела, једва овде-онде видиш по који жут листак како лелуја тужан и усамљен...

Крушка је седео у хану крај огњишта. Он се грдно замислио. Кроз главу му пролетаху разне мисли... Отпочео је посао по савету Маринковом. Данас је позвао Ивана Миражџића на разговор. И премишљао је шта да му каже и како да га саветује... Какве ли се желе не рађаху у његовој души!... Једва је опазио Ивана кад је овај у хан ушао.

По поздраву заседоше око ватре. Крушка рече те донеше ракије. А он поста домаћински сладак: сваки покрет пратио је осмејком пуним милоште.

— Па, шта ми радиш, Иво?

- Хвала богу, ага.

— Како су на дому?

— Богу хвала.

— Шта ми Лазо ради?

— Добро је. Оста тамо код куће, теше неке паоце и лотре... А шта би и могао радити на оваком времену, кад никуд маћи не можеш?

Чим је изустио име Лазарево, Турчин се претворио у саму. сласт. Поглед му је сијао неком нежношћу пуном љубави према самом имену Лазаревом.

— Добар ти је Лазо, бог му здравља дао!... Откад памтим, онаког дјечака нијесам видјео!... Оно се види да ће бити кућаник и домаћин. Миран, послушан, поштује старијега... Дина ми, велим ти, врло сам заволео тога дјечака!...

Турчин је знао како треба говорити с родитељем. Није се ни најмање преварио кад се надао да ће тим лепим речима задобити Ивана.

— Вала, ага, није што је мој!... Ја још имам деце, али ми он баш на срцу лежи!... Некако ми је одвојио... уме заповедити... све!...

— Па, види се, Иво, брате, види се!... Ти знаш, ја, кад сам дошао, не имађах познаника, тако врљах по њивама, по селу, ишао сам ти, бива, чак и у коло, па баш га тад видјех. Е, брате, одвојио је од друге младежи!... Не знаш како сам га завољео!

Иван је био блажен.

— Гледам ове друге... Будибокснама!... Ето, онај кметов... па онај Шокчанићев... па ето ти и оног Алексиног несрећника!... Сам лопов, хајдук!... Све је то једна сорта, као да је од једног оца. Нема ти у њима искре оне душе домаћинске, него... како да речем... све је, брате, некако хајдучко...

— Хвала ти, драги ага, што тако лепо мислиш о мом Лазару... Он је погрешио што је пуцао на оног несрећника...

— Је ли, човјече!... А ко не би пуцао кад му однесу оно што је крваво такао?... Ја не знам како ти судиш, али ја — а ја сам и паметан човјек — ја бих онако исто учинио као и Лазар!...

Иван само слеже раменима, али му је душа била захвална Турчину... И оштро око Крушкино смотри то...

— То баш сведочи да ће он бити прави домаћин —настави Крушка — прави правцати домаћин... Маринко ми онда исприча све што је било, а ја му рекох: па иди, болан, потражи га и доведи к мени. Можда ти је и причао...

— Јест, причао ми је. Вели, био сам се сав охладио, ал' он, брате, некако човечно, лепо, па сам плакао као мало дете...

— Ха-ха-ха-ха! — смејао се Крушка — јест, плакао је. Ал' ја сам то разумио!... Не треба то притужити човјеку него лијепо с њим. Треба га најприје раскравити...

Иван зинуо у Турчина, па се чуди толикој човечности.

А Крушка, видећи да је дотерао докле је хтео, само се осмехну, па рече:

— А шта му оно изнијеше у селу?

— Махни, молим те! — рече Иван. — Рекоше да је пуцао на Станка због девојке...

— Којешта!...

и Турчин слеже раменима...

— Био сам се поплашио. Ја знам, чуо сам од жена да је он бацио око на ону Севића цуру... па, богами, свашта сам помислио!... Али, хвала богу!...

Турчин је то и чекао.

— Шта рече, шта?... Зар он воли ону девојку?

— Ја га нисам питао, тако ми рекоше.

— Па оно је добра цура.

— Добра.

— Севап би их било саставити! — рече Турчин, а очи му засијаше неком нежношћу.

Ивану оде памет. Он виде да Турчин баш воли његовог Лазара.

— Па гледаћемо...

— А, то мораш учинити!... Кад се дјеца воле, нека се и узму. Нема већег гријеха него раставити мило и драго!... То мораш учинити... И кад нијеси учинио ове јесени...

— Та ја ћу ових месојеђа — свеједно!... — рече Иван.

— А баш бих желео знати да ли је Лазар милује! — рече Крушка. — Знаш шта ћу радити! Казаћу Маринку да га он испита... Нико то не умије као Маринко!... Ви вичете па тог човјека, а богами, то је један добар човјек. Ја ћу лијепо казати њему; па кад га Маринко узме на око, неће га моћи слагати!...

— Не зна, не зна! Питао сам га ја, па не зна...

— Онда нека га припита. И, онда... ала ћемо се провеселити! — рече Крушка, а очи му заводнише. — Не знаш ти, Иване, брате, како је живјети међу људма који те не воле!... Еј, како бих ја волео да имам кога женити ја удавати!... Самац сам ти у свијету. Никог свога до бога, који једини види моје жеље и моје срце!... Све бих дао да ме само хоће ови свијет разумјети!... Ја, болан, ни маленом мравку не могу зло пожељети, а толи човјеку, створу божјем!...

Па саже главу и уздахну...

Ивану се готово сажали... Помисли: заиста му је тешко... И рече:

— Немој се карити, драги ага, немој! Људи смо, па погрешимо. Ми смо се склањали од тебе, као велимо: шта ћеш, странски је човек... Можда он мрзи кад се разговара с њим... Али сад не брини! Ја, ја! (и ту удари гласом) ја ћу се разговарати с људма, казаћу им како си ти добар човек... како си...

— Немој!... немој, Миражџићу! Ја хоћу да они сами увиде моје човјештво!

— Море, остави! Много ће воде Дрином протећи док они увиде!... Остави ти то мени! Јер, ево, да ти баш кажем праву истину!... Ја ти први нисам веровао!... Ми нисмо научили да се ви, Турци, на нас смешкате; па кад сам те првом видео како си сладак, а ја помислим: овај добра не мисли!... Бога ми!... А сад... сад ћу ја друкчије и другом казати.

Крушки је играло срце од радости, али се он савлада.

— Нећемо о том говорити!... Него... Лазар је мени на срцу!... Хоћу да га видим срећна и весела, па ћу онда и ја бити весео!... Хоћу да му ја просим цуру!...

— Не браним. Колико данас јавићу Севићу — рече Иван.

— Најприје пошљи мени Лазара да га питам. Хоћу да знам хоће ли то њему бити по вољи?

— Ја шта ће, море!

— Е, онда хоћу да га ја обрадујем!... Молим те, учини ми то добро!

— Хоћу, што не бих! Послаћу га чим кући одем... — рече Иван и диже се.

— Сједи, сједи. Куд журиш?

— Никуд. Ја мислим ти имаш каквог посла.

— Немам никаквог. Сједи. Жељан сам, болан, лијепе рјечи с људма... Сједи!... Иван седе.

— Вјере ти, Иво, реци ми ко је, онако, међу вама био највише мени противан? — поче Турчин и упиљи у Ивана.

— Па, вала готово сви! Ето, и ја сам ти се противио.

— Знам, знам... Али, онако, ко је то као први почео?...

— Оно... како да ти кажем... не знам... Чини ми се попа... Њему се ниси допао. Сећам се баш једанпут рече: „Он је Турчин, а Турчин не може нама добро мислити! Ја бих волео да ме он турски поздравља”.

Крушка се уједе за усне... али се насмеја:

—Ха-ха-ха-ха!... Добри човјек, добри попа!... Није право мислио!...

— То се види — рече Иван.

— Ал́ ја се не љутим иа нега. Поздрави га и реци му да сам ја знао да је то његово

масло, ал́ ја се не срдим. Он је добар човјек и ваљан попа. И ја баш волим што је он

таки. Јер кад ме позна, он ће друкчије о мени зборити... А реци ми како кмет Јова?

— Ко?... Он зар?... Он ти мисли онако као и поп... Њих два као да су ти на једном срцу лежали... неће ти они један без другог ништа урадити!... Али, не брини!... Док им ја само кажем!...

— Да ти знаш само колико то мене радује што се тако пазите! То је баш лијепо. Једини онај пас, Алекса, што вас је лагао...

— Жао ми је Алексе! — рече Иван. — Знаш, кад га видим онако расплетена, с чибуком у рукама, да бих се заплакао!... Красан је то човек био!... Боље би му било да је онога удавио док је још жгепче био, него што га онако обрука и оцрни!...

— Вјере ти, како он јако?

— Не питај!... Нико да га види! Нит му ко бога назива ни прима!... И чини ми се да је мало шенуо...

— А, брате, био пазити на свој народ!...

— Шта ћеш?... Ваљда му је тако суђено!... А, богами, жао ми га је као рођеног брата!... Шта сам ја соли и хлеба с њим појео!... и то више у његовој кући него у својој...

И тако је ишла реч час о једном час о другом. Крушка је распитивао, а Иван у простодушности својој причао је и оно што је за казивање и оно што није.

Кад се Крушка уверио да је оно истина што му је Маринко причао, кад је видео да су то све људи простосрдачни, али и поносити, он беше начисто са својим планом.

— Па, дела, Иво, брате, разговори се с људма. Кажи им да ја нисам тако рђав човјек као што су мислили.

— Не брини!... Сад ја идем попу. Све ћу му ја лепо испричати — рече Иван и устаде.

— Слободно му реци да се ја на њега не љутим!...

— Ама, остави ти то, драги ага!... Није мени мајка језик испредала; умем и ја казати шта мислим!... Видећеш како ћемо се ми здружити и бити добри пријатељи!... Ја ти

велим, док ти само видиш какви су људи ти Црнобарци — нећe ти пасти на ум да нас оставиш.

— Ја бих се волио разумријети овдје с вама!...

— Збогом, драги ага! Крушка му пружи руку:

— Збогом, Иво, брате!... Али не заборави да се са Севићем разговориш!

— Како да заборавим!... Још данас идем!...

— Знаш, ти си га родио, али ми је на срцу!

— Хвала ти!... Збогом!

— Збогом пошао!...

Иван оде раздраган. Путем је премишљао о речима Крушкиним. Њему се чинило да је мало и хришћана тако душевних као што је Крушка.

„А... измирићу га ја!... Док само испричам попу и Јови како је то сладак човек!... Богами смо се огрешили о њега!... Па, још како се брине о моме Лазару!... А, вала, и јесте Лазар момак на своме месту!... Па још какав је то кућанин!... Ето, ја! Ја не бих пуцао на Алексу ни за како благо овога света; али он, чово, хоће да убије за своје!... Право има, алал му вера!...”

Турчин је стојао на прагу и гледао за Иваном све дотле док не замаче у луг. Онда се врати у одају, наручи да му донесу каву, па, пуштајући густе димове, ствараше у оним колутима лепу слику...

— Хајде, хајде, Црна Баро!... — смешкао се он. — Иде вријема и носи вас мени на пешкеш!... Очи ће вами искакати од мојега благослова!... Ја вам доносим такога мира да вас после ни бог неће моћи измирити... Дошао је курјак до оваца...

7. РАСЦЕП

Иван стиже дома. Био је весео и расположен. Радујући се што му посао иде тако за руком, он се стаде шалити с децом што му на сусрет изидоше, а шалио се обично издевајући им имена.

— Еј, ти шврћо!... А што си босоног, море?... Што те није мати́ обула, а?... Видиш како је Чупа обу вена; а Чупа, док се само убрише, биће девојка од тог света!...

И, минувши мимо децу, уђе у кућу.

— А где је Лазар? — упита своју жену Крсманију.

— Не знам, тамо је у авлији.

— Зовни га.

Замало дође Лазар. Он га погледа лепим, умиљатим погледом, па рече:

— Лазо, синко! Отиди један час до субаше, звао те нешто.

— Добро, бабо.

И Лазар се окрете да пође, али га он задржа.

— Стани-де! — рече. Лазар стаде и погледа га.

— Је л́, море?

— Шта, бабо?

— А, лој ли ти детињи, ти тако зар?... А?... Лазар не рече ништа, само обори главу, јер разумеде поглед очев.

— Ха-ха-ха-ха!... Гледај ти, молим те! Хоће човек да се жени, а овамо крије од оца!... А знаш ли ти да сам ја то давно чуо, а?... Не знаш!... Чуо сам ја, али нећу казати од кога... Него хајд, хајд!... Видећемо и то!...

Лазар изиде. Срце му је играло од радости... Да је могао, он би летео кроз голе лужњаке. Па му се чинило да се и она оголела дрва смешкају на њега.

У радости мало те не заборави увратити се попи. Био већ и прошао његову кућу. Онда се врати, уђе у авлију, па затим у кућу. Попа је седео са кмет-Јовом крај ватре.

Лазар скиде капу и приђе им руци.

— Жив био, Лазо! — рече попа. — А које добро?

— Молио те бабо, ако ниси у послу каквом, да одеш један час до њега, нешто важно хоће да ти каже.

— Добро, Лазо, добро.

Лазар их опет пољуби у руку, па скоро касом оде Крушки...

— И тако, сад видиш — настави попа разговор који им Лазар баше пресекао — да ће бити оно што сам ти онда још казао... Ја се и сад сећам Станка, као да ми је пред очима!... Не може човек онако планути за бан-бадава. Јеси видео како се он у часу преобрази: од детета поста човек!... Кмет је ћутао.

— Још оног вечера мислио сам свашта — настави попа. — Сву ноћ нисам могао тренути. „Море, да ми не огрешисмо душу? — мислио сам. Онда ми опет дође друго у главу... оно како се Алекса пренеразио... све... И, онда опет помислим: ко зна!... Да си само видео Алексу онога дана кад сам детету молитву читао!... Знаш ли да се чак ја хтедох заплакати, ја који сам тврд на сузи!... Није то лако гледати матора човека како плаче.

— Јесте!... Јесте!... Знаш ли каки је био пред судницом кад оно хтеде заклати Маринка?...

— Додијало, брате, човеку!... Није то лако!... Он није ништа крив Та, ми смо С њиме младовали, били чобани... па никад, никад „зурке” туђе тај човек не узе...

— Тако је... — рече кмет. — Е, али, шта ћеш? Нашло се, брате, код њега... Баш да смо га и хтели бранити, не би га одбранили.

Попа се замисли... Ватра је пуцкарала на огњишту...

— Хоћеш ићи Ивану? — упита га кмет после дужег ћутања.

— Можемо. Хајдемо заједно.

— Хајдемо...

Попа се диже, огрте свој „ресаник” и узе дреновачу.

— Стојо! — рече попадији. — Ако ме ко устражи, кажи нека очека, ако буде што нужно, пошљи Ивановој кући, тамо ћу бити.

И упутише се кући Ивановој. Обојица су ћутали као неми...

Пролазећи поред куће Алексине, видеше га пред кућом гологлав где стоји; дигао главу па се загледао у небо, а ветар се игра са његовим седим власима.

Кмет Јова затресе тужно главом.

— Боље би било да је умро!

— Боље! — рече поп. — Тешко њему!... Чини ми се да је и памећу померио.

— Сиромах! — рече поп.

И минуше мимо кућу. А на срце као да им се навали нека стена...

Иван их дочека смешкајући се.

— Ама, као да сам поручио за обојицу!...

— Ево нас, вала! — рече попа здравећи се. Чељад што беше ту приђе им руци.

— Деде, седите! — рече Иван. — Децо! Донесите мало ракије.

И заседоше. Принеше им тиквицу тесна грла.

Него, да рекнем коју и о томе како су пили наши дедови.

Мачва није богата виноградима. Вина си могао наћи врло ретко, а ретко се и тражило: само у причест и кад ко умре што га прелију. Међутим, Мачва је обиловала у јабуковим и шљивовим воћима. И ракија и јабуковача мачванска беху тада на гласу. Ниједана кућа без тих пића није била. Нико из куће није отишао а да га не услуже једним или другим пићем.

Јабуковача се пила вргом, чутуром — ко је шта имао — а ракија тиквицом, којој је грло тако тесно да једва кап прође. Требало је човеку добрих два-три минута натегнути док прогута један гутљај.

Попа наже, па кад одујми, пружи кмету.

— Ово ти ваља!... Добра ракија, не да се доста пити, али је и суд према њој!...

— Хе-хе-хе!... — смејао се Иван.

— Право велиш, попо, — рече кмет, пошто одујми — не би ваљало да је тиква ширега грла.

— Не знам, то мој Лазар ујдурисао. Он ти је мајстор око тога.

— Па шта ми радиш? — упита поп, пошто мало поћуташе.

— А шта ћу радити? — рече Иван. — Ова киша не да напоље. Него ти овде седим с децом и разговарам. Јуче комисмо мало кукуруза, па данас — ето... Ишао сам мало до субаше.

— До субаше? — пресече га поп.

— Ја, звао ме.

— А што те звао?

— Ништа, разговарали се... Море, па оно је неки добар човек, бога ми!... Нисам знао, али баш добар човек!

— Е? — рече поп и покупи обрве.

— Кажем ти, разговара ти, брате, о свему и свачему као да није Турчин. Ето, са мном је говорио и о теби и о Јови...

— А шта је говорио? — запита поп, али преко срца...

— Вели: добар вам је онај поп. Красан човек! Ја онаког попа нисам видео, не памтим!... А и кмет!... Не знаш ти, вели, Иване, како се мени допала та два човека. Ово што је све овако добро у Црној Бари, то су они учинили. Паметни људи, па то ти је!

Док је Иван говорио, кмет погледа попа и виде да му не годи Иванов говор. Заусти нешто да рекне, али га поглед попов задржа...

Иван је у својој наивности причао све што је с Турчином разговарао, па је — као кад некога хвалимо — мало и претерао. Дизао је Турчина у девето небо.

— Красан човек! Сладак човек! Ето, Маринко! Ти знаш колико смо ми на Маринка викали. А он за Маринка вели да је то баш добар човек. „Мало је, вели, „прилен, али добар, поштен...” И онако... њему су сви Црнобарци красни људи... Једино врчи на Алексу, њега не мари. Неће да чује речи о њему!...

Попу прекипе.

— Славе ти, Иване, зар си ти мене зато звао?

— Па ја... Што се, брате, џаба туђимо од човека!... Да је он онако каки... што прави смутњу, ја бих први окренуо главу од њега!... Али добар човек!... Чак, ето, и мени говори како би волео да оженим Лазара!... Ја само стао па се каменим!... Вели: „Оно је прави кућаник!... Ти би то пропустио, али он гине за своје!...” Богами, тако воли Лазара као да му је на срцу лежао.

Ни поп ни кмет ништа не рекоше.

— Него... знате ли шта?

— Шта? — упита кмет.

— Да се вас двојица измирите с њим.

— Нисмо се ни свађали — рече поп суво.

— Знам. Али је он чуо...

— Шта је чуо?

— Као да вас двојица врчите на њега.

— А ко му је то казао?

— Не знам; али, вели, врло му жао. Он вас воли и волео би да је с вама у лепој љубави... Поп се загледа у Ивана.

— Да му ти ниси казао да ми мрзимо на њега? Иван погледа попа, па се чисто трже:

— Бог с тобом, попо!... Прекрсти се ти!... Како бих ја то њему могао казати!...

Слага Иван, јер се запрепасти од погледа поповог.

— Па ко би му други и могао казати? — рече поп озбиљно.

— Па зар баш ја? — рече Иван, а подузе га као неки стид, јер је он, као што знамо, и казао Турчину. — Него... манимо то, он је — добар човек...

— Добар човек, добар човек!... Јест, добар, али својим Турцима!... А тешко теби када те он воли!... Него, упамти ово, Иване!... Сва Црна Бара, сви ви, моји пријатељи, љубите се колико хоћете с њим — ја нећу!... Ја никад не верујем у добро од Турчина... И кад бих видео овим својим старим очима — ја опет не бих веровао! Рекао бих: старе очи, па ме варају!... А сад, кад си се примио да донесеш поруку Крушкину мени, однеси и моју њему!... Збогом!

Поп је дрхтао од једа. Он би волео да је не знам шта изгубио него што је ово чуо...

— Али, седи, попо! Седи, Јово!... — викао је Иван, јер се и поп и кмет беху дигли да иду.

— Шта ћемо ти?... Ми смо свршили разговор за који си нас позвао! — рече кмет.

— Нисам ја зато звао!... То је било онако уз реч. Ја сам вас звао да разговарамо о прошевини. Рад сам запросити Севића девојку за Лазара... Седите, људи!... Баш сте на крај срца!... Ја нисам ништа ружно мислио.

У тај пар бахну кнез Сима.

— Попо, зову те кући да читаш једну молитву.

— Добро, ето ме. Збогом, Иване!

— Али седи мало, човече.

А поп изиде из куће...

Иван окупи кмета да остане, али овај не хтеде за живу главу после попа остати, него се и он поздрави...

Иван оста сам. Неки га стид обујмио. Сад му се учинило да је одиста непоштено што је онако Турчину о попу и кмету казао... Све док поп не поче говорити, он је мислио да чини велико дело... А сад, сад је и нему то све изгледало ружно. И ухвативши се за перчин, цикну:

— Будало матора! Оседео си, а ништа не знаш!...

Расположење, добра воља... све то прође... и оста нешто тешко као стена на грудма...

Поп и кмет иђаху ћутећи. Опет видеше Алексу пред кућом, видеше како се низ расплетене косе његове вода слева.

Поп више за себе, али опет толико гласно да је и кмет могао чути — рече:

— Овај то не би никад учинио. Преко његових усана никад не би прешла тајна!... А ми тако учинисмо с њим!...

8. ТВРДОГЛАВСТВО

Чудне мисли обујмиле Ивана. С једне стране стид што је тако поступио, с друге стране, опет, прво обећање што је дао Турчину да тако на јалово прође...

А није му се хтело да вара Турчина, не стога што га се бојао, него стога што му се учинило да много важи у очима његовим, па је хтео и да надаље у важности остане.

А они, ето ти сад!... Једна попова реч расквари све!...

„Што је таки? — Мислио је Иван. — Ја сам мислио да је он паметан човек, а оно, ето ти сад!... Да бар хоће да разговара! Па кад бих му ја казао: како је то човек коме одистине лежи на срцу наше добро и наша љубав — он би видео да је тако. Али шта ћеш му, кад неће ни да те чује чим Турчина споменеш!...”

И баш му беше жао на попа. Онаки човек, као Крушка што је, баш би се сложио с попом. И њих два могли би много добра учинити Црној Бари... Овако, ако њих два ударе један на другог, онда, богами, неће ништа ваљати...

„Ама, што је таки! — рече он скоро гласно. — Па и онај кмет! Оно се успролетало уз попа, па сад теже ти је са њим разговарати него с попом!... Како ме само погледа кад га хтедох задржати!... Из очију сам му читао као да хоће да ми рекне: а и ти си ми отишао Турцима!”

И опет га обузе као неки стид. Он је осећао да има греха на души, али је хтео да то сам пред собом оправда.

„Ја јесам разговарао с Турчином, па и казао му да поп и кмет врче на њега, али то је био само разговор... А после, и Крушка је добар човек...

Па се ухватио за ту мисао да је Турчин добар човек... Мислио је, веровао да им он ништа зато неће... Па опет, опет нешто га је пекло на души; неко чудновато, непријатно осећање обујмило га... Да му је да побегне од самог себе, да му је бар с ким да рекне коју искрену...

И, као наручен, дође му Маринко. Пошао од куће, па се увратио. Лице му се смешкало, јер је видео Ивана кад се од Крушке враћао.

— Помоз̓ бог, Иво!

У овом тренутку Иван се зарадова. Он скочи са столице:

— Бог ти помогао!

— Ја се мало свратих да видим шта радиш...

— Баш си добро учинио, седи... — рече он... Баш сам се осамио.

У свакој другој прилици он би био хладан према Маринку, али данас он је морао ма с ким разговарати. А с ким се и могао разговарати лепо о Турчину ако не с Маринком?

Маринко седе.

— А где је Лазар? — упита он.

— Отишао је до субаше, звао га.

— Ако, ако... Добар је то човек. Бар Црна Бара није за бољег сазнала!

— Добар јест, ама није свима! — избрбља Иван. Маринко упиљи у њ.

— А коме то није? Иван махну руком.

— Мани се, славе ти!...

Али се варао Иван у рачуну ако је мислио од Маринка нешто затајати. Тај брат не одступа лако, само ако је нањушио какву тајну. Он ће јуришати док је не прокљуви, па да би га ти јуриши и главе стали...

— Тако ти часног крста, Иване, коме то субаша није добар? — стаде преклињати Ивана, а упиљио тако у њ да му ниједан мишић на лицу није могао мрднути да он не опази.

— Море, мани! — рече опет Иван.

— Што мани?... Што ми, болан, не кажеш? Иван је ћутао. Њега опет стаде гристи савест. Кад виде Маринко да Иван неће да каже, онда се реши да напомене.

— Баш нећеш да кажеш?

— Али... — поче Иван.

Не мораш... Ја знам и сам. Хоћеш да ти кажем?... Је ли, то су поп и кмет, а?... А Иван се устумарао с погледом.

— Је л́?

— Та... јесте, они су...

— А шта им је криво?

— Тхе...

— Јеси чуо, Иване! Што јест, јест! Али кад дође коса до бруса — морам рећи, па да бих цркао!... Шта мисле ти људи?... Нека се они, брате, играју са својим главама, а не с нашим!... Мрзе Турке!... Па, лепо, нико их и не воли!... Ко их волио, у кући му били!... Зар ти мислиш да ја облећем око Турака што су ми шили?... Дабогда они били мили богу колико мени, али мора се, брате! Ја се не могу с њима борити! Па кад то не могу, могу му се мало умилити; а умиљато јагње и две мајке сиса!... А Крушка?... Крушка, брате, као да није Турчин! Ето, реци и сам!

— Готово, вала... — потврди Иван.

— Зар није он најчовечније радио с нама?

— Јесте, није вајде, јесте!

— Ето, разговарао си с њим. Је ли да је то сладак човек?

— Јесте.

— Је ли да нам свима добра жели?

— Свима.

— Као да је одрастао с нама.

— Вала баш!

— А поп и кмет дигли се против њега?

— Јест.

— Само њима није право!... А зашто?

– Не знам.

— Тешко нама кад имамо таке старешине! — завапи Маринко. — Тешко нама!... Зар им је, болан брајко, мало оне човечности! Кога нападе? Где то Турчин насрну на кућу или чељаде чије у Црној Бари? Где? Откад је он у Црној Бари, ми агујемо. Даш богу божје, цару царево, аги десетак, па накривиш капу!... Зар није?

— Јесте.

— Јесте, јесте! А то је све Крушка!... Онај Крушка што га грде наш поп и кмет — луди што су оматорили па излапили!... Него, Иво, брате, њих не смемо слушати. Они ће нас одвући у пропаст!...

И Маринко окрете причати о другим субашама, о пакостима што их починише које они које други Турци по њихним селима. Сравни све то с Црном Баром, па диже Крушку у небо. Онда поче говорити о Лазаревој кривици:

— Да је то био други који Турчин — тешко твоме Лазару!... Мислиш марио би он!... Он би пустио Станка да чини што му душа жели. Још би рекао: „Марим ја! Нека се убијају пси ђаурски!...” Али овај не даде... Знаш ли шта вели: „Ја ћу да сатрем они лоповски измет да ми не погани овако добро село!...” Не може он да гледа неваљала човека. Па, ето, колико само пази твога Лазу! Лаза је дете, а он га призива к себи па га учи и саветује да се добро и поштено влада!... Па ти још не знаш све!... Онога дана кад је Лаза пуцао на онога лопова па побегао у шуму, он дозва мене па ми рече: „Иди, вели, нађи ми тога дечка. Он ће страдати од оног зликовца ако га где у шуми нађе... И ја сам сву ноћ драгу тумарао по шуми док сам га нашао. Тако је то, мој Иване!... Он је пријатељ и теби и твојој кући; ти не смеш пљунути на љубав његову!...

Иван сагао главу па се замислио... Маринкове речи урезиваше му се у срце. Он је осећао да су оне истините. Веровао је да му је Турчин пријатељ који је много за његову кућу учинио...

Па опет, опет!... Ови људи с којима је он одрастао, онај Добри поп сместа је постајао страшан чим му споменеш Турчина. Он се није могао с њиме помирити!...

Али, опет... Крушка... Зар Маринко нема право?... Зар Крушка није њему учинио више добра него сви Црнобарци скупа?... И сад, он да окрене главу од њега, да одбије његову љубав, коју му онако свесрдно нуди?... Не, не, ни то не може!...

Па се избезумио и распаметио!... Не зна куда би пре!... На једној страни детињство, младост, век... а на другој пријатељство, пријатељство искрено, срдачно... Што би год хтео одгурнути, не може. Боли... И једно и друго улегало се дубоко у срце, па и кад би хтео које ишчупати, би ли могао а да срце не повреди?...

Маринко га је гледао. Његово око као да му је у срце продирало. Он је видео борбу, ужасну борбу... Стојао је ту, као ђаво да му не да поћи добрим путем. Као мачка миша, тако је он њега гледао мислећи: ломи се ти, ломи, али мој си!...

Иван се диже.

— Куда ћеш? — упита Маринко. Он не рече ништа него стаде ходати по кући. Маринко се реши да му још коју добаци.

— А, богами — рече он — ја не знам каки су то пријатељи. Шта би хтели они? Зар човеку који ти је толико добро учинио да не смеш рећи ни хвала?... О, ва им́ оца!... Ја, брате, не бих тако радио! Ја бих им рекао: браћа смо, живели смо лепо и живећемо. Али овај је човек мени учинио толику љубав да се ја не смем њега одрећи!...

Иван наједанпут стаде, окрете се Маринку и погледа му право у очи.

— Али, ја сам субаши обећао да ћу га измирити с њима!... Ја од срамоте не смем човека у очи погледати!...

— Ти смеш!... Ти си баш свесрдно радио на томе, али, кад они неће — шта ћеш?...

— Али ко му сме на очи! Ја му баш рекох: „Остави ти, то је моја брига!...” А оно, ето сад! — јекну очајно Иван.

У Маринку се јави звер. Срце му залупа од радости што му дође тако на згоду.

— Ето, и ти се још заносиш! Ти њих мораш слушати, па да би ти рекли и у ватру и у воду, а они тебе неће ни онде где се тиче твога образа и твога седог перчина!... Еј, мој Иване, тешко теби!... Докле ћеш, болан, бити луд?... Зар ти мисиш да ћеш кадгод бити прав њима двојици?... Тешко теби!... Од данас они те више неће призвати у своје друштво!... Не смеш ти волети оно што они не воле!...

Ивана као да неко опрљи кључалом водом. Он осети колико су истините Маринкове речи. Знао је попа колико уме да мрзи. Он виде очима провалију која их дели... Али се стаде противити.

— Шта? — рече он. — Зар би они могли тако учинити са мном?...

— Ха-ха-ха!... — насмеја се Маринко. — Боже, ал́ си дете!... Пре ће они, болан, позвати оног лопова Алексу у своје друштво него тебе. Пре ће се с њим сашаптавати него што би на те и помислили!... Зар их не знаш?...

Истина, сама истина, Маринко је говорио истину!...

И њему посташе наједанпут и поп и кмет као неки туђи људи, људи грабљиви, лакоми, који грабе само за себе, који не воде бриге ни о чему доли само о себи и својим ћефовима...

И изидоше му оба из воље. Чудио се само како је могао волети такве себичњаке!... Осећао је како је у праву да и он на своју руку ради. И веровао је да ће он својим радом више учинити за годину него они од свога постанка. Већ се решио.

— И зар не знаш... — поче Маринко. Он махну руком и пресече га:

— Знам!... Имаш право... Ја сам био будала!... А они.. право су имали!...

— А!... — рече Маринко подсмевајући се.

— Не смеј се! Људи смо, па грешимо. Од данас ме неће нико вући за нос!... Не да се Иван!

— Право имаш. Сад ми говориш паметно. Иван дође до ћошка, узе штап што ту беше прислоњен, па рече:

— Хајдемо Крушки.

9. ПРОШЕВИНА

Маринку је играло срце од радости. Он је чисто видео ону одлучност на лицу Иванову. Премишљао је само о томе како и шта да ради, те да се Иван више не врати својим старим друговима... Састављао је много планова, али му ниједан није био баш сасвим подесан.

Међутим, Иван се беше већ решио. У души својој он је наскоро био раскрстио. Он не могаше бољег пријатеља себи наћи од човека који је толико пријатељ сину његовом...

Стигоше пред хан. Крушка беше у одаји с Лазаром. Чим чу да су Иван и Маринко ту, он чисто радостан потрча пред њих.

— А... дошли сте!... Ја мало сједох овдје с Лазом. Маринко намигну на њ... Турчин разумеде и насмеја се.

— А... с Лазом, са ђувегијом... ако, ако... — церекао се Маринко.

— Јест, богме, с ђувегијом! — рече Крушка. — Зар то није момак као гром? Ја чикам цуру да каже нећу! — рече Крушка и потапша Лазара по плећима.

Иван се хтеде заплакати од радости, видећи како Крушка мази његовог Лазара.

— Деде, сједите људи! — рече Крушка, показујући на диван. — Ево и духана...

— То ти мени дај, драги ага, Иван ти слабо мари за то — рече Маринко топећи се сав од смеја.

— Зар не пушиш?

— Не палим. Лазар хтеде отићи.

— Нека, Лазо, немој ићи. Ту ти је сад и отац, па да разговарамо.

Лазар обори бајаги главу.

— Ево шта, Иво. Баш сад разговарам с њиме и питам га би ли се женио.

— Па шта вели? — пита Иван.

— Шта ће рећи — смешкао се Турчин — шта би ти рекао да си у његовијем годинама?... Хоће да се жени, ето шта!

Маринко се зацену од смеја, а Лазар се окренуо па гледа кроз прозорчић напоље.

— А је ли бегенисао цуру?

— Сигуран сам да јесте! Ха-ха-ха! — зацену се Маринко.

— А коју? — упита Иван градећи се да не зна.

— Ех, да ли знаш коју? — рече Крушка. — Најљепшу цуру у Црној Бари. Зар може овако добар момак волети рђаву дјевојку?... Јелицу Милошеву хоће он.

Иван се осмехну. Он је давно знао да Лазар воли Јелицу.

— Па добро, добро — рече он.

— Знам добро, добро. Ма хоће ли што бити од прошевине? — пита Крушка.

— Да видимо. Ваљда ће бити!

— Немој тако говорити! — уозбиљи се Крушка. — Реци наједанпут: хоћеш ли или нећеш?... Ево, ја ћу питати Севића за девојку.

— Што? — уозбиљи се Иван. — Зар га ја не смем питати?... Чега би се ја стидео?... И чим би он мене застидео?...

— Ничим, вала! — рече Маринко. — Ако је на породицу, имаш више задруге од њега; ако је на богатство — бољи си од њега!...

— Тако је! — рече Крушка.

— Ти си још и новчан — додаде Маринко.

— Онда ја ћу сам ићи њему.

— Тако и треба. Ја се само мало нашалих, као велим: да кренем ствар... Знаш, младежи није до чекања!... Да је то за ме и за те — онда би се могло и очекати, али...

— Па опет пре месојеђа не може бити ништа, сад је пост — рече Иван.

— Само нека се сврши прошевина, колико да се зна! — рече Крушка.

— Добро. Ја ћу још данас ићи Милошу...

— Тако вала, тако вала!... Па онда ћеш ваљда и мене позвати на прошевину?

— А... хоћу, хоћу!

— А ту ће сигурно бити и поп и кмет... Турчин застаде. Погледа у Ивана, па кад виде како му се чело набра, упита:

— Шта ти је?

Иван не рече ништа.

— Збиља, шта ти је?

— Ништа, драги ага, ништа! — рече Маринко. — Мало се поречкао с попом и кметом... али, ништа... И Маринко опет намигну на Турчина.

— А што?

— Па... ништа... он им говорио тамо о теби, па...

— Па?...

— Па... не знам. Ето, нека ти он каже...

— Шта је то било, Иване?

— Било!... Не можеш им ништа доказати кад неће да те чују.

— Ама то је због мене било? Иван потврди главом.

— Па ништа!... Немој се ти толико карити! — рече Турчин, бајаги храбрећи га. — Знао сам ја то!... Него, хвала теби на лијепој љубави, хвала ти као брату рођеном... А они... тхе!... Шта ту ја могу?... Доћи ће, ваљда, кадгод и мој дан!... Што рекло оно сироче: умријеће и моја нaја, најешћу се и ја погаче!... Тако и ја!... Доћи ће њима црни дани, па ће онда Крушка добар бити!... Него, шта веле, вјере ти?... Ради чега то они неће?

— Неће, брате, што си Турчин!

— Ха-ха-ха-ха!... — стаде се смејати Крушка. — Лијепо, лијепо!... Зар је само њима дато да буду добри људи?... Видјећемо!...

— Баш сам им свесрдно говорио...

— Вјерујем ја теби.

— Али не помаже...

— И не треба... — рече Крушка, градећи се хладан, иако му образе обузимаше црвен...

— Него, оставимо се тога... ја знам, они ме мрзе. Је л'?

— Јест — рече Иван.

— Много ме мрзе?

— Много.

— А и бог и људи виде да ме само џабе мрзе... То види сваки коме је бог дао два ока да може видјети...

— Тако је.

Турчин се насмеши, па рече:

— Оставимо се сад тога разговора...

— Али ти треба да знаш све! — рече Иван.

— Знам доста. Знам да су ми они душмани и да раде против мене; знам да си ми ти пријатељ. И, веруј, више волим твоју љубав него што се плашим њихова непријатељства. Него, ја!... Па кад ћеш разговарати са Севићем?

— Колико данас.

— Али иди одмах. Немој оклијевати...

— Добро. Идем из ових стопа — рече Иван.

Па се диже и оде Севића кући...

Тамо га дочекаше лепо. Милош Севић био је човек добар, благ, миран. У свима сеоским пословима био је вазда тамо где су били паметнији људи, као поп, кмет и други. У својој кући био је у пуном смислу речи домаћин. Ту је он дизао и обарао по своме нахођењу У кући му је био ред као у кошници. Свако чељаде знало је и радило свој посао, а он је био господар. Мислио је да је у његовој кући свака његова реч светиња — па је тако и било. Једном речи: прави домаћин свога времена. Кад је Иван стигао, Милош не беше код куће. Отишао неким послом до Шокчанића. Међутим, кућани потрчаше сви да услуже госта онако како се само пожелети може.

Иван седе да га причека. И није га дуго чекао. Милош дође готово одмах по доласку његовом.

После поздрава седоше и поведоше разговор о рђавом времену, о јабуковачи и казану. Разговор је текао прилично. Затим Иван окрете на општинске ствари. Спомену кмета и попа, онда субашу и како је он човечан.

— Не знаш ти, Милошу, како је то добар човек, ама као да се родио у Црној Бари.

Милош је — као што рекох — у тим стварима пуштао сваког преда се. Он је веровао да је сваки од њега паметнији, па и Иван. И одобравао му је све што рекне.

Иван се готово раздрага:

„Ето, што је човек — мислио је он — прави човек! Зна, брате, прљило га, па зна! Где ли си сад, попе, да чујеш како паметан човек разговара!... А није као ти!... „Он је Турчин, а Турчин је наш душманин...” Ето, видиш, ово је прост човек, али зна!... А морам се с њим опријатељити, па да би не знам шта било!...”

— Шта?

— Нешто бих те као човек упитао.

— Шта?

— Ја, брате мој, имам сина за женидбу, сокола!... А твоја је кћи стигла за удају. Шта велиш да ми ту децу саставимо?

— Па.. ето... — слеже Милош раменима.

— Севап би било. А, после, и они се радо гледе.

— Не браним... — рече Милош.

— Па кад велиш да дођем?

— Кад је теби драго.

— Онда ето ме сутра с просцима.

— Добро ми дошао свакад.

— Е, баш се радујем!... Знаш, богу хвала, ми се пазимо од детињства. Одавно сам на то мислио, гледећи како деца расту!...

— Ваљда је и бог тако рекао...

— Рекао је, рекао...

Још су мало поседели, па се Иван диже кући да се спреми и сазове просиоце...

Милош дозва жену у собу, па јој рече да је обећао Јелицу за Лазара.

Крунију нешто такну, она побледе.

— Па кад ће то?...

— Сутра навече долазе просиоци. Гледај те спреми све што треба. А и њој кажи...

Крунија изида из собе, бледа као мртвац. Она се сети како јој је Јелица говорила о Станку...

Боже, што ти је срце материно! Мада је знала да треба чинити само оно што домаћин жели, да треба волети оно што он воли — опет јој се у души нешто закува. Она одједанпут омрзе и Ивана и Лазара, и сву кућу... Они јој се учинише као људи осим света... Готово и она, заједно с Јелицом, да поверује да ону крађу није учинио Станко, него да је Лазар тамо собом новце закопао...

Јелица је била у авлији. Она изиде у авлију, виде је тамо на дрвљанику где слаже нарамак да у кућу носи.

— Јело! — викну она.

— Чујем, нано.

— Дела, однеси та дрва, па дођи у вајат, рано.

— Ето ме, нано, ето.

Крунија уђе у вајат и стаде се освртати. Замало дође и Јелица. Видећи мајку бледу, њу нешто проледи.

— Што си ме звала, нано?... Крунија ушепртљи:

— Овај... а где ти је она пређа што ти дадох неки дан да оставиш?

— Ево је у сандуку, нано, — рече Јелица чудећи се. И пође сандуку да извади пређу.

— А... јест, јест!... Знам!... Нека, нека, немој вадити!

Јелица, видећи како се ушепртљила, приђе ближе и, загледа јој се у очи...

— Мајко!... — рече она и сва задрхта. — Ти нешто страшно кријеш од мене!... Шта је?...

— Јесте, рано моја, страшно!

— А шта је?

Крунији беше тешко да јој каже.

— Казуј, мајко! Казуј, не мучи ме!... И она склопи руке.

— Тебе просе! — рече Крунија. Њој се окрете вајат око главе... Али се брзо прибра па рече:

— Просе?... А ко то?

— Иван Миражџић, за Лазара!... И отац те даје... Мени рече да се спремамо и да теби јавим!... И сад знаш шта је... ето ти!...

У Јелицу као да уђе неки бес... Она стеже обе шаке у песнице, диже руке нада се и рече оштро:

— Ја нећу!...

Крунија није веровала својим ушима. Није могућно да јој је кћи казала: нећу. Тога чуда још није било у свету.

— Шта рече, несрећнице?!

— Нећу! — рече Јелица упорно.

А у очима се огледала сталност, која је говорила више од сваке речи.

Крунија седе на креветац. Она још није ни појмила; није могла појмити све то што је дошло ненадно, као гром из ведра неба.

Обе ћутаху. Крунија се загледала у усне Јеличине, које су играле од љутине... Она као да дође к себи, јер устаде, узе Јелицу за руку, па, грцајући, рече:

— Иди!... бежи!...

— Што?...

— Убиће те!

— Бабо?

— Јест он!... Бежи, несрећнице!

Јелица је опет погледа у очи и рече отворено:

— Нећу!

— Али... убиће те!

— Нек убије!... Ти мислиш бојим се ја смрти?... Јок!... Зашто да се бојим?... Ваљда ће ми бити жао онога живота што га нећу провести с Лазаром? (Она рече отворено: „с Лазаром”.) Не, мајко!... Ја се волим и у паклу пећи него бити жена ономе одљуду!

Крунија занеме.

— Кажи ти баби нека ме слободно убије! Ја ћу на небу искајати грех његов... И пре ће му опростити бог да ме убије наједаред, него кад би ме убијао дајући ме у онај мрски народ!... Немој да прокунем утробу која ме је носила!...

Говорила је слободно стално; ни сузе јој не ударише, ни глас јој не задрхта. Из очију јој се могло видети да је тврдо решена поднети и највеће муке, само да не пође за Лазара.

Крунија се диже са кревеца, приђе јој и ухвати је за руку, па, не гледећи јој у очи, поче говорити очајно:

— Али, мора то бити!... Знаш ли ти ко је твој отац?... Зар ти мислиш да ће он слагати?... Он кад једаред рекне — речено је!... Сву ће те исећи ако му се успротивиш!... А он је рекао Ивану да дође сутра навече!... Зар ћеш ти срамотити нашу кућу и његову реч?... Немој, ћери, тако ти моје хране којом сам те одранила!... Па, дете моје, така је твоја судбина!... А од судбине се не може побећи!... Што ти је суђено — суђено!... Слушај! Чуј мајку кад моли!... А грехота је мајку не послушати!... Јело!... Рано!...

И она диже главу... Али је следи поглед Јеличин. Она заћута.

Наједаред је обузе љутина. Дође јој па би да сможди Јелицу. Упршти погледом у њу:

— А што нећеш? — упита.

— Нећу зато што сам дала реч другоме! — одговори Јелица мирно.

— А коме?

— Станку.

— Дала реч Станку! — очајно узвикну Крунија. — И она даје реч!... А ко си ти кад тако дајеш реч?... И зар је преча твоја реч од очеве, а?... И коме си дала реч?... Лопову!... И то...

Јелица сену оком. Од погледа њеног задрхта срце мајчино.

— Он није лопов!

— Али је хајдук!

— Морао је!... Није се дао везати за прабога!... Он није лопов!... И ја ти кажем: не зови га лоповом!

— Ти претиш?

— Не претим. Али он није лопов!... Ја то не дам никоме рећи!

Крунија диже руку на њу, али је она стојала мирно као колац. Ни мрднула није... Крунија трже руку, па, ван себе, рече:

— Одох да ти кажем оцу. И као вихор изиде из вајата... Јелица оста непомично.

Замало врата се отворише. Крунија промоли главу и рече некаквим тупим гласом:

— Зове те отац...

Њу прође нека језа. Али се крете за матером...

Што се ближе примицала кућњем прагу, све јој кораци биваху мањи. Осећала је, управо слутила је да јој је ту крај... И она се предала као јагње кад га на клање воде...

Уђе у очеву собу. Осети мирис босиока за гредама. Отац је стајао крај кревета и гледао у авлију. Кад она уђе, он се осврте.

— А... дошла си? — рече готово мирно. Она не одговори ништа.

— Ама, чујеш ли, теби се јављају просци. Она опет ћути.

— Иван те проси за Лазара, и ја им рекох да дођу. Тајац...

— Али ми твоја мати рече: да ти нећеш за Лазара.

— Нећу! — рече она и погледа му отворено у очи.

— Шта рече, шта? Зар има неко у мојој кући ко сме рећи нећу, кад ја то хоћу?... Јеси ли ти то?... Не бих ти то саветовао!... Него, ти ћеш поћи за Лазара!

— Али, бабо...

— Ни речи више! Одлази!

— Убиј ме!...

— Ти ћеш поћи за Лазара...

— Нећу, па да си ми отац по сто пута! — рече она пркосно.

Милош се забезекну. Хтеде јој притрчати и удавити је, али се прибра и притајеним гласом рече:

— Купи твоје прње, па напоље!... Под мојим кровом нема више места за тебе!...

— Хвала, бабо! — рече она и пође му руци.

— Натраг, не погани ми руке!... Напоље!...

Она се окрене и изиде из собе... Стриц Младен сеђаше крај ватре. Она га пољуби у руку и изиде у авлију. На самом прагу чу речи очеве:

— Младене! Иди Ивану Миражџићу, па му поручи да не долази. Прошевине неће бити, јер ја немам више ћери...

Посрћући, Јелица дође до капије, отвори је и изиде из авлије. Нико за њом да би речи...

Њој се сви туга на срце. Она ледена стена што јој на срцу беше као да поче копнити...

Ударише јој сузе и полише оне лепе, једре образе... — Куд ћу сад? — пролети јој мисао кроз главу.

10. БЛАГОСЛОВ БОЖЈИ

Sтанко је спавао и сањао леп сан. Као за руку држи Јелицу, а она оплела венац од ружа, метнула себи на главу, па се смешка на њ... Никад му лепша није била. Као да је свему на белом свету позајмила своје лепоте, тако све беше лепо око њих... Наједаред пуче пиштољ. Он се трже.

— Устај! — викао је Ногић. Он скочи и погледа нада се.

— Шта је, што ме будиш?

— Дева те тражи.

— Шта ће?

— Да ти нешто каже.

— Јесте, ја те тражим. Курјаци су солујили јагње са свију страна.

— Каки курјаци, како јагње?

— Јелицу ти просе за Лазара. Ако се у се можеш поуздати — иди, стани на пут!

— Кад?

— Сутра навече.

— То неће бити! — рече Станко, а месо му заигра.

— Зато ти и јавих. Ако тамо не будеш сутра навече, онда ње ради не иди више. Лазар хоће, Иван хоће, Турчин хоће!... И она мора бити Лазарева, мањ да умре!...

— Док Станко живи, она неће бити Лазарева! — рече он и устаде. — До данас сам слушао харамбашу, али га сутра послушати нећу, тако ми живога бога!...

Сав је цептео као у грозници.

— Пробратиме! Неће она бити Лазарева док ми живимо! — рече Зека ухвативши га за руку.

— А како си ти то сазнао? — упита Ногић Деву.

— Ех, како!... Ја морам знати!... Чуо сам!... Све на белом свету, све што ова моја уста кажу, ја или чујем или видим!... Ја не лежем без велике нужде; а кад ме нужда снађе, ја слажем, па онда спавам мирно, не гризе ме ништа...

— Па причај нам... како?

— Лепо. Или станем за грм па видим, или прислоним уво па чујем. Лепих сам се ствари наслушао!... Црну Бару ће Турчин закрвити. А кад легне крв, Турчин ће по њој табати и мирити!... Тешко теби, Црна Баро, кад имаш и онаких као што је Маринко Маринковић!... Он Турчину седи уз колено и саветује га како ће браћу завадити... Алексу Алексића одгурнуо од свију, Ивана Миражџића оцепио од браће и пријатеља. Сад хоће и Милоша Севића... Ја мислим да би један метак шарин учинио добро оном јадном народу...

— Ја ћу га убити! — рече Станко.

— Лакше, лакше, Станко! Знаш ли шта рече харамбаша?...

— Знам. Али харамбаша није знао за ове јаде и чемере... Аја...

— Ти много имаш посла у Црној Бари — рече му Дева. — Док ти пречистиш рачуне са свима који ти дугују, много ће воде Дрином протећи!... Знаш ли шта ти код куће раде?... Па и не питаш?...

Станко обори главу.

— Не смем! — прошапута он.

— Јеси ли гледао кошницу кад замре?... Е, тако је твоја кућа замрла!... Оној седој коси треба вратити образ, то ја не треба ни да ти казујем!... Ено га, расплео косе, запалио чибук па ћути. Једино је небо куда погледа... Он од бога само смрти тражи.

Станка облише сузе.

— Јадни мој бабо!... Јадна моја мајко!...

— Жене јаучу, људи се стиде суза!... Него... чујеш Ногићу?

— Шта?

— Још данас иди у Црну Бару. Иди правце кући попа Милоја и кажи му ово што си од мене чуо. Кажи му да чува људе од Турчина, Ивана и Маринка. А Ивана слободно нека не враћа себи — он је пропао за Црну Бару!...

Ако те поп запита откуд ти то знаш, ти реци да си све чуо под Крушкиним прозорима... Сад збогом! Станко, не пуштај јагње међ курјаке!...

И Дева оде. Хајдуци осташе оборених глава...

Станку је врило у грудима. Та он ће опет видети Јелицу!... Да ли ће она пристати да пође за Лазара?... Мора, натераће је... Не, неће! Видео је он онај оштри поглед њезин, који је речитије говорно од сваке беседе... Неће, неће!... Али, опет, где је то било да се девојка противи оцу?...

Он скочи и стаде ходати по качари. Био је врло узрујан и немиран; није се могао стањити на једном месту...

Ногић наже чутуром, устаде и скиде шару.

— Ја идем.

— И ја ћу с тобом!... — рече Станко.

— Немој ти!

— Али ј не могу данас преседети овде!... Лакше би ми било да ме метнеш на жеравицу да преседим него да сваки час ослушкујем да ли ти идеш!... Молим те... да пођем и ја с тобом!... Ја нећу ићи кућама. Лугове црнобарске знам као својих пет прста... Молим те!...

— Добро, најпосле.

— А зар ја да сједим као бабетина овдје? — упита Зека.

— Нећеш, нећеш. И ти ћеш с нама... — рече Ногић. — Опремај се.

И док длан о длан, све је било под оружјем. Напише се још по једном ракије, па се кренуше...

— Вала, људи, слути ми се да не идемо џаба! — рече Зека.

— И мени! — рече Ногић.

Станко је сагао главу и ћутао. Био је веома узбуђен. Срце му је нагло лупало, као да би и оно хтело напоље из груди... Мисао за мишљу пролетала му е кроз главу...

— Побратиме! — викну га Зека.

— Шта је?

— Шта би било кад би ми сада срели твога Лазара?...

— Откуд је мој?... Колико мој, толико божји!... А већ шта би било то само — сами бог зна!... Не бих ја пружао пушке на њега! Ја бих га лепо зубима заклао!...

Очи су му севале.

— Право веле! — рече Ногић. — Кад неког волеш, па кад те уједе за срце, горе га мрзиш од најљућег душмана!...

И Станко опет обори главу, и опет се подаде својим мислима.

Јелица му није силазила с очију. Откад је није видео, па опет она стојаше у машти његовој права правцата... Он је видео како се она брани, опире, не стрепећи ни од гнева очева ни од клетве материне...

„О, девојко, — мислио је он — да ми је да ти могу сваку твоју речцу позлатити!... Па, опет, моје би злато било ђубре!...”

— Вас двојица идите Буздану и тамо ме чекајте! — рече Ногић. — А ја одох попу...

И оде. Станко и Зека осташе сами.

— Је ли, побратаме, а гдје је Бездан?

— Тамо! — рече Станко расејано и пружи руку те показа.

— Па хоћемо ли ићи?

— Можемо.

— Ја знам шта би ти хтјео... Станко је ћутао.

— Ти би хтјео њу видјети, је ли?... Па добро, добро! Не мореш се ти трзати, ја сам твој добро... Видјећемо је!

— Хајде! — рече Станко журно.

— Добро, хајдмо. Али пази!

— Не брини! — рече Станко. И упутише се Севића кући. Станко је летео, а не ишао. Зека, иако је био онако кракат и лак, једва га је могао сустизати.

— Ама лакше, човјече!... Што журиш?

— Само пожури!... Све ми се нешто слути... Све ми се чини да ћу данас нешто доживети, нешто од чега сам срећан и при самој помисли... Пожури, побратиме!...

Иако беху прокисли до кости, иако им ноге клизаху по раскаљеној земљи, они су опет журили...

И стигоше на домак кући баш у онај час кад Јелица изиде из авлије...

— Је л́ она? — упита Зека.

Али није требало ни питати. То је на први поглед по Станку могао видети.

У први мах, кад је виде, Станко пребледе... Затим му румен обли образе, снага задрхта... Он не одговори Зеки ништа, јер му се реч узе...

— Куда ли ће? — пита Зека.

Станко стојаше као колац. Поглед му се стопио у Јелицу.

Наједанпут јурну као кобац. Зека га не може ни сустићи... И у тренутку стојао је пред Јелицом...

Она је била толико изненађена да посрте кад га смотри.

— Јелице! Јело!...

Па је дохвати за обе руке и стаде их стезати и трести.

— Откуд ти?! — запита она, долазећи себи од изненађења.

— Не могох срцу одолети, дођох да те видим!... Јелица пребледе. Она виде човека да прилази к њима.

— Шта ти је? — упита Станко.

Она показа руком Зеку, који им се приближавао.

— Не бој се! То је мој друг, побратим!...

— Бежи!... — шапну Зека. — Неки људи иду овамо!...

И док се Јелица осврте, њих двојица већ беху засела иза два грма.

Неки сељаци прођоше, назваше бога Јелици, па одоше даље.

Станко позва Јелицу себи.

— Па шта радиш?... Што си плачна?

— Не знам куда ћу!

— Како не знаш?!

— Отац ме је истерао из куће.

— Истерао?! Баш зато што ниси хтела за Лазара, а?

— Зато!

Станко скочи од радости.

— Знао сам то!... Ко?... Ама зар она поћи за Лазара?... Да јој дају меда и шећера, она би опет окренула главу!... Знао сам!... Јеси чула, Јело!... Ти си баш права правцата девојка!... И што је мени на бога тешко? Та, он је мени дао што никоме није!... Хвала ти, Господе!...

И он скиде капу и прекрсти се.

— Је ли? — окрете се Јелици. — Па баш те отера чича Милош, а?...

— Отера ме!... Био заказао Ивану да дође, а кад ја рекох нећу, он ме отера.

— А није те мучио?

— Није.

— Ни грдио?

— Ни грдио.

— Хвала му!... Да то није учинио, бог зна да ли бих те ја видео.

— Знам — рече Зека — али куда ће она?

— Мојој кући.

— Шта велиш? — упита Јелица.

— Ти ћеш мојој кући, и то сад одмах!... Јелица се покори и пођоше.

— А хоће ли ме примити? — упита она.

— Само кажи да сам те ја послао...

Алекса је седео крај огњишта, Петра је спотицала ватру око лонца у ком се ручак готовио, кад Јелица пређе праг њихов и рече:

— Помаже бог!

Пренеражени, изненађени, обоје се окретоше.

Јелица им приђе руци.

— Жи-жи-жива била! — грцао је старац... — Откуд ти?

— Дошла — рече Јелица и обори главу.

— Па три месеца псето неће да прекорачи овога прага...

— Ја сам дошла...

— Је ли те бог послао да ми будеш разговор?

И кад то рече, старац заплака. А Петру су полевале сузе још кад је видела жива створа да пређе праг.

— Ја сам дошла... Ја немам куд!... Хоћете ли ме примити?

— Још питаш?... Ходи!... Па ти си ми први створ који ми праг прекорачи!... Ти си ми благослов божји!... Тебе је сами бог послао!... Ходи!... Ходи, прво моје добројутро!

И старац тетурајући приђе јој, узе је за главу, па је стаде љубити, а Петра јој узела обе руке па стискава...

— Бабо!... Нано!... — викну Станко обливен сузама, и улете у кућу, па им стаде љубити дрхтаве смежуране руке...

Старац посрте, а Петра се сроза низа зид... Радости беше и сувише за њих.

11. СКИДА СЕ ВЕО

Кад се одвојио од Станка и Зеке, Ногић окрете кући попМилојевој. Ишао је полако, премишљајући шта све да му каже.

Угледа попову кућу, види како се мирно вије дим из баџе. Он се осврну опрезно на све стране, да га ко не гледа, па заобиђе иза куће.

Дође до врата, ослушну да ли има кога, па кад не чу никаква разговора, он отвори врата.

У кући не беше никога. Он се упути у собу.

Попа је седео на столичици, поднимио се, па се замислио.

— Помози бог! — рече хајдук отварајући врата. Поп се трже, румен му обли лице од изненађења...

— Бог ти помогао!

— Ја дођох до тебе, попо, — рече хајдук благим гласом.

— А ко си ти? — рече поп и загледа се у њ.

— Зар ме не познајеш? Скоро у исти мах и поп рече:

— Ногић! Шта ћеш ти овде?

— Свештеничка су врата сваком отворена! — рече хајдук, па стаде мирно мерити попа од главе до пете.

— Јесу... јесте... — рече поп збуњено. — Сваком су отворена... ко тражи савета... ко...

— Ја не дођох да ти тражим ни молитве ни савета, него дођох да саветујем...

И Ногић гледаше сталним и мирним погледом.

— Да саветујеш, а кога?

— Тебе, седа главо, седи свештениче!

— Али ја не тражим савета од...

— Хајдука, је л́?... Није то ништа. И ти дајеш савете ономе ко те не пита! — рече Ногић, па се насмеја.

Попу је збуњивао онај стални и мирни поглед...

— Добро, па шта хоћеш?

— Не може се то казати у две-три речи!... Треба мало да седнем... да разговарамо.

— Па, добро, седи!

Ногић прислони шару у запећак, узе столичицу, па се посади према домаћину.

— Је ли, попо? Ти познајеш попу из Белотића?

— Познајем.

— А Стојана Чупића?

— И њега познајем.

— Катића Симу?

— И њега.

— Какви су то људи?

— Добри, поштени.

— Видиш, и ја тако мислим. И ја се с њима добро познајем.

— А што питаш?

— Ништа. Колико тек да видим да ли их познајеш... Онда, кад ти познајеш те људе, да ти кажем да се сви љуте на те.

— Зашто? — упита поп и устаде.

— Зато што си пустио Турчина да барата по твојој Црној Бари.

— Ко пустио?

— Ти.

— Па шта барата?

— Ево, видиш!... Па ти, болан, и не знаш шта се тако рећи на твоје очи догађа!... Каки си ти поп?

Поп се љутну:

— Немој ти грдити!

— Не грдим, иако би требало да те грдим. Зар онај ваш медоња, онај Крушка, хоће да вас закрви, а ти то и не знаш?...

— Како да нас закрви?

— Па, ето!... Није ли оцепио од вас два прва човека?... Па, ето, теби на очи, хоће и трећег!...

— Ама, кога то?

— Зар вас није навратио да пљунете у лице једном од најчеститијих људи, Алекси Алексићу? А?...

— Али, Алексин...

— Срамота, попе! Хоћеш да рекнеш да је Алексин Станко лопов!... А то је дете, болан, расло на ваше очи!... Знате га од повоја!... И он лопов! Кад је шта дотле украо?

— Није ништа.

— Па како то наједаред лопов?

— Али нашла се кеса...

— То вам је рекао онај измет српски, онај Маринко... А зар он, турски измећар, није могао сам онде, по заповести Турчиновој, паре закопати?...

Поп зину од чуда...

— Знам, али разбијен сандук, па онда... — поче поп.

— Зар Лазар није могао разбити сам свој сандук?... Зар си заборавио да је он тога дана пуцао на Станка?... И пуцао на човека, и могао га је убити, па му опет не би нико ништа...

Попу се окретала соба око главе... И што је више мислио, све му се чинило вероватније ово причање Ногићево...

— Ама откуд ти то знаш? — упита поп, пришавши му сасвим близу. — Да то није причао сам Станко, који је како чујем, с тобом у дружини?

— Није. Није ни сам знао. А да је знао, он би се друкчије с вама разговарао.

— Па ко ти је казао?

— Онај који је оне ноћи, кад је Лазар на Станка пуцао, видео Маринка и Лазара код Турчина, који је слушао њихов разговор и знао све што ће сутра бити, све...

— Па што онај није казао?

— Онај не казује. Али буди уверен да он зна сваку речцу која се проговори у Црној Бари.

— Дева! — викну поп.

— Јест, он! Он је све чуо!...

— Чекај, молим те! — рече поп, па изиде из собе. Не прође много, а он се врати и седе на своје место.

— О, брате! — рече радосно. — А хоћеш веровати: ја сам веровао да ће Станко свашта пре учинити него што ће украсти.

— Видим како си веровао! — рече Ногић пребацујући.

— Онда, кад се она кеса нашла, није се могло ништа рећи. Ево, сад ће доћи кмет Јово. Ја баш волим да и он чује све, зато сам га и позвао...

— Добро!... Много ћете данас чути!... И ја баш волим што ће кмет доћи!...

Чуше се врата на кући, онда неки разговор, и онда се отворише собна врата. Кмет се појави на прагу.

Он назва бога, приђе попу и по обичају затражи благослова, па се онда поздрави с Ногићем.

— А откуд ти овде? — рече мало изненађено кад познаде Ногића.

— Море, Јово, он мени чудни́ ствари наказива. И поп Милоје стаде причати кмету све

што му Ногић малочас рече.

— Ама, да л̓ је истина? — упита кмет чудећи се.

— Истина је, мој кмете! А што је још горе, то је што онако обрукасте и одгурнусте онога поштеног човека. Куд ће вам душа, болан? Зар не видите да вам је Турчин ухватио у своје канџе већ и самога Ивана?

— То имаш право! — рекоше у глас и поп и кмет.

— Па ено вам хвата и Милоша Севића. Он собом проси Милошеву кћер за Лазара. И онда не може боље бити! Алексу осрамотио, Ивана дограбио, па сад жари и пали по Црној Бари, а вас двојица седите скрштених руку...

— Не седимо, Ногићу!... Али, брате, нисмо знали. Ко може знати шта је у оној ђаволској души?... Ја сам, истина, с Јовом заједно одбијао људе од њега...

— Сад, шта сте ви радили, ја не знам, али тек то знам да ћете са ви овде покрвити!... Него, не дајте!... Одреците се Ивана, он је већ ђаволи. Он се сад, и да хоће, не може отрести Турчина! Зато се сад склањајте од њега. А Алексу призовите. Он је, сиромах, жељан људи и њихова разговора.

— Хоћемо, Ногићу, хоћемо!

— Мислио сам да је требало да вам ово кажем. А сад, збогом! Ако вам устребам, потражите ме код моје куће; а ако ме тамо не нађете, ви призовите Деву и припитајте. Он свакад зна где смо ми. Збогом!...

Рукова се с њима, па полако и опрезно као мачка дохвати се луга.

Поп Милоје и кмет Јова седеше оборених глава.

— Е, ово то је чудо! — рече поп после дужег ћутања.

— Чудо! — рече кмет.

— Ја се не бих никад сетио да је то тако, а сад што више мислим, све ми се чини истинитије, и само се чудим како ми то још онда није на памет пало!... О, брате, где се огрешисмо о човека?

— Па шта ћемо сад?

— Ништа... Сад нам се ваља мирити с њим.

— Знам, али како ћемо?

— Јест, како ћемо?

Обојица сагоше главе. Поћуташе, поћуташе, док тек рече поп:

— Хајдемо њему!

— Коме?

— Алекси.

— Алекси? — рече кмет и погледа зачуђено у попа. — Зар се ми не одрекосмо оне куће?

— Нисмо имали право. Ми убисмо човека ни крива ни дужна. Хајдемо!...

— Кад ти велиш... И дигоше се старине

Тек Станко беше прекорачио праг очев, баш у оном тренутку кад се Алекса сроза од радости низа зид, бахнуше поп Милоје и кмет Јова преко прага.

— Добро јутро!

Кућани, кад их видеше, занемише од чуда. И они се узјазбише кад видеше Станка, који је плачући љубио руке старих родитеља.

Станко се осврте, скочи, узе пушку, коју уза зид беше прислонио, и стаде готов да пуца на њих.

— Стој! — рече му Зека. — Не пуцај на свештеника! Станко их пресече оком.

— Шта ћете ви? — упита их он. Питање беше оштро, поглед још оштрији... Они ушепртљише

— Па, ето... дођосмо...

— Видим, али зашто? Јесте ли дошли мене да хватате?

— Нисмо! — рече поп озбиљно. — Нисмо дошли тебе ради него ради ових старих гробова...

Попине речи разбудише Алексу. Оне падоше на његову душу као блага дажда на суву земљу... И проплака старина росним сузама, зајеца као мало дете.

— Шта, да нећете да их мучите мене ради?... — викну Станко. — Попо!... — и глас му поче претити... — Попо!... Ту сам руку пољубио небројено пута, али ако само такнеш ма једног од њих, осећи ћу ти је!...

— Не, синко, — рече попа мирно и благо — моја се рука маша само благосиљајући... Љуби!...

И поднесе му руку.

Станко се загледа у оне бистре очи, у тај извор љубави и милоште; рука му сама пође и смаче капу... И он прихвати руку старчеву, па је ороси сузама...

Попа га пољуби у оба образа.

— Људи смо, па грешимо. Од праоца нашег грех нам је остао. И ми се огрешисмо о тебе. Али нам је Господ дао савест, па кад увидимо грех свој, ми се покајемо... Огрешисмо душу о тебе, сине мој, о тебе ни крива ни дужна, и о ове неопојане гробове!...

Онда приђе Алекси, такну се његова рамена, па тихо рече:

— Устани.

Алекса се диже, докопа руку свештеникову, па је стаде љубити...

— Ej... сузе!... — јецао је он. — Та престаните!... Доста сте капале!... Станите, да видим људе!... Жељан сам их као травка росе!... Станите!...

Стари попа се заплака, кмет Јова тако исто... Зека стискао песнице па гледа по ћошковима, а сузе га облевају...

Алекса обриса очи, па приђе Јелици и загрли је:

— Радости моја! Добројутро моје!... Ти ми врати сина, ти ми доведе људе под кров, за који сам мислио да је проклет!... Срећо моја!...

И наједанпут старац занеме. Поглед му се укочи и заста на самим вратима...

Сви се окретоше и погледаше. Једна прилика замаче. и изгуби се међ дебелим храстовима...

— Шта је? ... Ко то би? — упиташе сви. Старац само прошапута:

— Маринко!

12. ЛОМ

Младен оде Ивановој кући да однесе поруку Милошеву. Дочекаше га тамо не може боље бити. Одмах га посадише да седне и донеше ракије да га услуже. Жене припитују за здравље жена, а Иван устурио тунос, па тек ће рећи:

— Па, пријатељу, шта ми ради пријатељ Милош?

Тешко, боже, Младену, казати се не може! Дао би да му осеку десницу до рамена, само да не мора казати оно ради чега је дошао!... Али му не бива друго!

Он затресе главом и процеди кроз зубе:

— Та... добро је...

— Нада ли се гостима?... Спрема ли вечеру?... Младен махну руком.

— Шта је?!...

— Не питај!

Све се очи окренуше на њ.

— Збиља, шта је?...

— Немој долазити...

— Да не долазим!... А што?...

— Он нема више ћери.

— Да није умрла?!... — привикаше сви пренеражени.

— Горе!...

— А шта?

— Она неће за Лазара. А Милош ти је лепо за рамена, па напоље!...

— А што неће? — упита Иван, а осети како је осрамоћен.

— Рече да неће, а бог би је знао зашто?...

Лазару се окретала кућа око главе. Он осети као да му нека ледена рука ухвати срце... Језа га прожма свега од главе до пете.

— Лепо, богами! Каки ми је то отац што му ћерка у очи каже да неће да га слуша?... Срамота!...

Младен сагао главу, па ни беле. У дубини душе осећао је да Иван има право.

— Па где му је девојка?

— Не знам. Како је истера, она изиде из авлије, па као да у земљу пропаде. Јадна снаша Круна уби се!...

Лазару дође па не може да дахне. Он је осећао како му се живот узима... Он виде да ако му Јелица сад измакне, више никад неће бити његова... А то не сме бити!... Њему ће живот бити црна развалина ако му она измакне...

Грозница га чисто поче трести... Он не може више у кући остати него јурну као бесомучан напоље.

Осећао је потребу да се коме повери, да се пред ким исплаче... Кућани му нису оно што би он желео... Бабо се сад и сам наљутио... Јако и да му Милош понуди девојку, он би му пљунуо у очи...

И он јурну Турчину. Посртао је и клизао по оној рескаљаној земљи. Није знао где главом удара...

И стиже тамо баш тад кад Крушка издаваше неке наредбе својим пандурима.

— А, гле Лазе?... Откуд ти? — упита га он зачуђено.

— Дођох до тебе...

— Добро, добро, хајде тамо у одају, сад ћу ја.

Лазар уђе у одају... Не потраја дуго, а ето ти и Крушке.

— Па, шта ми радиш, Лако?

— Зло, мој ефендија!

— А што?...

— Од нашега посла ништа!

— Како ништа?

— Ништа. Девојка неће...

— Ха-ха-ха! Па ако неће нека је силом нагнају.

— Њу је отац отерао.

— Па где је?

— Не зна нико... Нестаде је као да је у црну земљу пропала!...

Крушка се беше узјазбио... Он виде како нека невидљива рука брља и квари му његове планове.

— Ама, како то неће?

— Неће!

— Па шта вели Иван?

— Он се сад разгоропадио. Само што не пљује на Милоша. И све ми се чини да, ако би сад Милош и пристао — он је неће просити!...

— Па... готово, вала...

— Шта готово?

— И не треба му!

— Њему не треба, али треба мени!... Ја нећу више живети ако она буде ма чија!... Ја бих волео да си на мене опалио пиштољ него што си то рекао...

И полише га сузе. Турчин га поче миловати по глави.

— Немој плакати!... Срамота је!... А она мора бити твоја, већ ако јој бог узме живот!...

— Али, бабо?...

— То је моја брига. А ја ти велим: не брини ти моју бригу!... Хајдмо из овијех стопа Ивану. Ти знаш да он мене слуша.

Лазару се разгали лице. Он се није толико плашио непристанка Јеличина колико срдње и поноса очевог. Њему се чинило да ће се ствар добро свршити. И он пољуби Турчина у руку.

Турчин направи нежно лице. Загледа се у Лазара, па рече:

— Лазо, Лазо!... Ти ћеш ме начинити дјететом. У теби гледам своју младост!... И све ћу за те учинити!... Хајдмо твојој кући...

И кренуше се. Кишне капи са оголелих грана падаху на њихово руво. Крушка је тешио Лазара:

— Не брини! Кад се ја чега прихватим, оно мора ићи. Мени је неки мерак да та цура буде твоја... и биће!...

Кад стигоше кући, они затекоше лом. Иван је праскао и викао. Зар он, Иван Миражџић, па да буде одбијен?... Да му је то ко јуче казао, он би му, као највећој људи, у очи пљунуо!... А данас, ето, дочека човека на своме огњишту, и он му у очи рече: „Неће девојка у твој дом и за твога сина!"

Жене по ћошковима накиселиле лица, отпустиле усне, па скоро да плачу... Младен је био отишао.

Крушка назва бога.

Младеж му по обичају поче прилазити руци, а Иван се диже на ноге и отпоздрави стојећи...

— Што си се ти развикао? — упита га Крушка.

— Море, ма́ни ме! Ја бих волео да сам умро него што сам дочекао овај покор!... И још се јадно спремам! Велим: бог зна хоћу ли дочекати још које весеље, дај да се бар сад провеселим са добрим људима. А кад оно, ето...

— А шта је?

— Девојка неће.

— Нека је нагнају!

— Ко?

— Отац.

— Каки отац?... Зар је оно отац? Да је мени које од моје чељади онако рекло, ја бих га убио!

— Немој се жестити. Остави ти то мени... — рече Турчин благо.

— Не треба ми!... Зар ти мислиш да бих ја, после ове бруке, прекорачио праг Милошев?... О, не дао ми мој бог!

— А... то мора бити. Иван сену оком.

— Никад! — рече он.

— Али ја велим: то ће бити!

— Не могу!

— Моћи ћеш, моћи! За љубав свога дјетета отац може!... Видиш, Лазо је добро дијете. Он њу воли. Грјехота је раставити оне што се воле!... А... најпослије, зар си ти једном учинио нешто преко своје воље?...

Иван обори главу. Видело се на њему како се бори сам са собом. Овамо понос, онамо човек који му је само добра чинио, моли га, и то га моли за његова сина.

Сви су погледали и очекивали реч Иванову, али нико тако жељно као Лазар. Његове се очи стопиле у лице очево.

Иван диже главу. Лазарево се лице разведри...

— Добро! — рече Иван. — Ово чиним за твоју љубав, драги ага!...

Лазар осети ластак на души; њему се учини да је Јелица већ његова...

— И онда идемо вечерас! — рече Турчин.

— Знам, али нема девојке! — рече Иван.

— Како најма!

— Младен ми рече да је он њу напоље истерао, и да је после тога нису видели...

— То је шала! — рече Турчин. — Наћи ће се она.

— Неће се наћи! — рече Маринко, и као бесомучан улете у кућу.

Сви се убезекнуше. Лазар полете к њему, а Иван се диже на ноге.

— А што?

— Више је нећете наћи. Она је у Алексиној кући. Као да је гром међу њих ударио. Занемише, па нико да би речи... Турчин први дође к себи.

— Шта говориш ти? — рече он и погледа оштро Маринка.

— Истину, ефендија. Ти знаш да сам ја добро видео.

— Па?...

— Сад, ништа.

— Како ништа! — цикну Лазар. — Отећемо је!

— То нећемо моћи.

— Што? — упиташе сви.

— Зато што је тамо Станко. Настаде тајац... Све обамре. Крушка осети као да га неко ухвати за врат.

— Станко?!...

— Јесте, Станко са дружином. Пуна кућа хајдука!... Тамо је и поп, и кмет... Поп благосиља и хајдуке и гнездо хајдучко!...

Крушка ухвати Маринка за прси и протресе га.

— Ама, шта говориш ти?

— Истину.

— Идем да је отмем! — рече Лазар и полете напоље.

— Да се нијеси макнуо! — цикну Турчин као гуја и погледом укочи Лазара на месту.

Све ухвати страх од оног грозног погледа Крушкиног. Очи му у часу закрвавише, па сипају ватру по оном народу.

— Нико да ми се није макнуо!... Маринко!... Иди лагано, прикрадај се, те види да те старе очи нијесу превариле...

— Ама... — поче Маринко.

— Иди!... Знаш ли шта говориш ти?... Усред бијела дана пуна кућа хајдука!... Ти си луд!...

— Али, драги...

— Иди!...

И Маринко изиде на врата.

— Ако то буде истина, тешко теби, Црна Баро!... — јекну Турчин. — Тешко теби, попе Милоје! Твоја ће се брада мрсити на голијем гранама првог дрвета!... Објесићу те, нека се приповиједа!...

Страшан је био Турчин.

Маринко се вукао од дрвета до дрвета опрезно као мачка. Кад је већ могао погледати кроз отворена врата иза једног дрвета, он се запрепасти. У кући није било никога... Алекса је седео расплетен на своме обичном месту, гологлав и с чибуком у руци. Петра је стојала уз огњиште и загледала се у бацу...

Маринко стаде трљати очи. Та, је ли могућно да га очи варају?...

И опет стаде гледати. Прикрадао се све ближе и ближе... Да су они коју реч проговорили, он би чуо, тако је близу био!... Али не виде никога!...

— Ама то је лаж!... — шаптао је он. — Ја сам их све ту видео: и попа, и кмета, и Станка и још једног хајдука!... То је лаж!... Они су у кући прикривени!...

Али како не може видети ништа, он се реши да наговори Турчина да претресе кућу Алексину.

Турчин је већ излазио из стрпљења, кад се Маринко врати.

— Шта је? — упита он. Маринко слегаше раменима:

— Драги ага, ја те нисам слагао!

— Па јесу ли тамо?

— Сад их нема ниједног... Али тамо су!... Они су прикривени. Ја дам главу ако нису прикривени!

— А гдје?

— У Алексиној кући, згради, авлији, ма где, само су ту!...

— Ти си будала!... Још сам ти отоич рекао да си се преварио... Не будали више, доста је било.

Турчин мишљаше да тим пресече сваки даљи разговор о тој ствари; али се грдно преварио. Јер Маринко је као тврдоуст коњ: кад узме на зуб — не задржа га.

— Али ти ми мораш учинити ово: ти мораш претрести кућу Алексину! Турчин се насмеја.

— Али, молим те!

— Батали ћорава посла!

— Али... кад те молим!...

— Нећу! — рече он.

Маринко се реши да га натера. Он прибеже лукавству:

— Па немој!... Ја те то молим тебе ради. Хајдуци у селу, хајдуци у пољу, хајдуци свуда!... Под носом, а ти нећеш само да пружиш руку... Ја те молим!...

Турчин ћуташе.

— Жива згода да их похватамо, драги ага! Само да пружиш руку, па си их већ спопао за врат! Помисли, болан, ко год наиђе и чује дивиће се твојој куражи и твојој памети!...

Реч је учинила своје. Маринко је знао где треба дирнути.

— Добро, хоћу!

— Али сад! — После може бити доцкан!

— Сад!... Хајдмо из овијех стопа!... Хоћеш И ти, Лазо?

— Хоћу!

— А ти, Иво?

Турчин је тако мило погледао Ивана да се овоме не може на шо, него рече:

— Хоћу!...

И кренуше се сви хану. Брзо су се опремили. Крушка опаса оружје, пандури, наоружани до грла, очекиваху заповести.

— Полази! — заповеди Турчин.

И кад бише близу куће Алексине, онда Крушка нареди те опколише кућу, а он са Иваном, Лазаром и Маринком право на праг.

— Ниједно да се није макло! — продера се он.

Које од чељади беше почело какав посао, оно се закаменило на њему...

Алекса је седио оборене главе, гологлав и расплетен. Само диже главу, па кад виде ко му је гост, он је опет саже.

— Мехо!... Ибро!... Асо!... — викну Крушка. Пандури притрчаше.

— Све претурите!...

Турци се разиђоше по одајама и зградама...

— А је ли ти, матори? — рече Крушка Алекси. Алекса диже главу.

— Ко ти је био овдје?

— Није нико.

— Лажеш! — рече Турчин. Алекса не одговори ни речи.

— Је ли, бре? Алекса ћути.

— Умијеш ли ти говорити? Никаква одговора... Турчин га стаде дрмусати.

— Одговарај!

— Ја сам ти казао! — рече Алекса и погледа га неким леденим погледом.

— Али ја знам да су овдје били хајдуци...

— Ето па тражи! — рече Алекса и махну руком око себе.

Пандур се врати из собе, пошто је све претурио, а ништа није нашао.

— Шта је, Усо?

— Нејма никог.

— Потражи, потражи!...

— Овдје нејма!... Ако нијесу на тавану...

— Потражи на тавану.

Донеше стубе и Турчин се препе на таван. Пошто је у сваки ћошак завирио, он се врати.

— Никог?

— Никог!

Утом се вратише и они што су по зградама тражили, те јавише да никог нема.

— А је ли овдје био поп? — упита Крушка Алексу.

— Није.

— А гдје ти је Јелица Милошева?

— Која Јелица?

— Та немој ми ту своје лудорије причати! Јелица Милоша Севића. Она је ту. Добјегла је у твоју кућу.

— Ја је нисам видео.

Турчин му погледа у очи. Али очи старчеве ништа нису казивале.

— Лажеш!

— Јок!... Ти ме питаш, ја ти одговарам!... Од оног дана кад ме онај твој измећар и онај балавац онде (и он показа на Маринка и Лазара) осрамотише и обрукаше — моја кућа поста страшило и псима црнобарским!... Нико од онда није прекорачио овога прага до ви данас!... Па што онда да те лежем?...

Турчин погледаше час у њега, час у Маринка.

— И баш нико није био?!

— Нико.

Крушка приђе Маринку, погледа му оштро у очи, па рече:

— Ти си будала!

Онда се окрете осталима:

— Хајдмо дома!

Па окрете леђа и изида.

Маринко је био као убијен. Та није могућно да се он преварио, кад је лепо својим рођеним очима видео кмета, и попа, и Станка, и оног другог хајдука, коме имена није знао. Он покуша да још једном увери Турчина да је истина видео те људе у кући Алексиној.

— Молим те...

— Оступи! — рече Крушка мрко...

— Не гурај ме од себе, драги ага!... Ти знаш да ћу се ја убити кад твоју милост изгубим!... Ја тебе никад нисам слагао!... Ти то и сад добро знаш!

— Па, лијепо, а гдје су?

— Били су у кући!

— Па гдје су?

— То не знам... можда су се склонили!... Али, тако ми свега на свету, ја ћу их наћи!...

— Па је ли све испретурано?...

— Опет они нису далеко.

Турчин само слеже раменима...

Све заћута. Сваки је премишљао своје мисли... Никоме не беше баш ласно на души. Крушка се озбиљно замислио. Све ово, ово зближавање попово и кметово са Алексом, упорност Јеличина, ова привиђења Маринкова, све то некако чудно, тешко, паде му на душу. Он је видео како се руше његови планови које је годинама зидао, као да их руши нека невидљива рука.

И глава му поче падати на прса...

Иван, опет, пошто је видео Алексу, никако да се смири. Он је видео тек сад колико је тај човек пропатио и колико још пати... И нешто хладно прожма му сву снагу...

А Лазар?... Није се баш ни он тако лепо осећао. Нестанак Јеличин, Станков долазак (јер се њему све слутило да ће Станко доћи, и он је једини веровао да је Станко дошао)... Он се сети оне страшне ноћи кад је гором бегао... Сети се оних страхота, оног обамирања... па му пођe капа увис...

— Он је ту!... Он је ту!... шапутао је Лазар и нехотице... — Шта ли ћу, боже, радити ако се сукобим с њим?... Ја знам, он ме мрзи... Оно, и ја њега мрзим, и дабогда му бог био онолико пријатељ колико ја!... Али ако се сукобимо...

И њему сину једна мисао кроз главу. Он приђе Турчину.

— Молим те! — рече он.

Турчин превали очима на њ. Лазара подиђе нека језа од тога погледа.

— Шта ћеш?

— Ја-ја-хтедох... — ушепртљи Лазар.

— Шта?

— Да те нешто замолим.

— Говори!

— Да ми одобриш да носим оружје.

— Што ће ти?

— Знаш... нека се нађе...

Турчин се јетко насмеја.

— Бојиш се Станка? — рече зајед љиво.

— Па, драги ага, ко носи не проси...

— Бојиш ли се Станка? — рече Турчин и погледа га оштро.

— Због њега то и тражим.

— Онда носи. И гдје га видиш, гдје га сретнеш — убиј!... Јеси разумио: убиј пса!

— Добро — рече Лазар.

У том стигоше кући Ивановој. Иван позва Турчина и његову пратњу да се презалогаје, али Крушка одмахну главом и оде замишљен. Маринко пође с њим, али га он врати.

— Иди и пази!

— Добро, ага.

— Хајде, Маринко, попиј штогод! — рече Иван. — Ниси ништа ни пио ни јео од јутра.

— Хоћу, Иво, хоћу!... Баш сам гладан. И уђе у кућу.

Пошто је мало пио ракије и доручковао, он се поздрави са кућанима... Лазар изиде за њим.

— Чика Машо!

— Ој, роде.

— Право ми кажи; јеси ли видео Станка?

— Као ово тебе сад!

— А је ли и она била у кући?

— Јадни мој Лазо!... Волео бих ти казати да није, али шта ћу кад је била!...

Лазару се напрегоше прса. Он рече, више за себе:

— Ја њега морам убити!

— Мораш.

— Или он мене!...

— Како буде!... Јер, упамти! Ако не убијеш ти њега, он ће тебе насигурно!... А што се Јелице тиче... није ништа ни било!... Она је за те прошла!... Збогом!...

И оде...

Као да су главе погубили у кући Ивановој... Нека слутња о некој великој несрећи обујми све оно што је умело размишљати...

Озебао, окисао до коже, сав мокар врати се Крушка у хан. Али ни сав сумор дана не беше налик на сумор душе његове. Тамо тек беше пакао...

Па и није било лако! ... Мада никог није затекао у кући Алексиној, опет му се чинило да је све оно истина што је Маринко видео... Не вара се Маринко! Његово око види у најгушћој тами...

И сад, хајдуци у селу. Поп, кмет и сви виђенији људи су с њима. Он је већ гледао како се Црнобарци купе око куће Алексине и мире се с њим...

И онда... све му се чинило да је то због њега, да је неко завирио у његове тајне и да је све конце похватао...

Уђе у одају да се свуче. Нареди да му се донесе кава. Па, пошто се преобуче, узе чибук и задими...

Кроз ове колутове провириваху главе његових душмана. Он је видео лица како се смешкају, као да би хтели рећи: „Узалуд мука, Турчине!...”

И то га толико наљути да скочи као опарен са дивана и стаде тумарати по одаји...

Гнев прекипео. Он је смишљао муке којима би мучио те гнусне људе. Хиљадама мисли укрстило се у оној јадној глави... И то само сене као муња, па је за час нестане...

Он се удари руком по челу.

— Али ја морам њих надвладати!... То мора преда мном пасти на кољена и молити ме!... Мора то бити! Али како?...

Јест, баш у томе је била сва несрећа!... Он хоће, и душа му хоће — ама како да уради то? ... Сваки план што му кроз главу прође учини му се бедан...

— Полудјећу, тако ми дина! — рече, па се опет спусти на диван...

„Не... не може!... Никако не може!... Тај поп!... Као какав чобан што чува своје стадо, тако он чува своје Црнобарце... Још ће ми и Ивана вратити!”

— Нећеш, попе! — дрекну наједанпут. — Не дам!... Па му дође у главу да призове Милоша Севића. И учини му се да ће то моћи... Удари длан о длан. Пандур промоли главу.

— Ибро, иди Севића кући, па ми зовни Милоша. Врата се затворише.

13. СТРАШНИ СНОВИ

Wему нешто лакну на души. Учини му се то срећна мисао. Оцепио је Ивана, сад још и Милоша. То су два виђена човека, могу и кметовати.

— Ха!... кметовати! То, то!... Ја ћу натјерати онога маторог да баци штап. То ће ићи врло лако. Онда ћу гледати да им натурим Ивана. А Иван је мој!... Како му ја рекнем онако ће кметовати!...

Лице му се разгали... Нешто мило и топло разли му се по грудима, срце му залупа брже...

— Баш сам побудалио! — мислио је. — Чега сам се плашио?... Стотину начина имам ја да завадим Црнобарце... Па ако ми баш не пође за руком, смета ми кмет или поп — мој Асо има сигурно око и добру руку да га склони с пута!... Баш сам будала!...

Потражи још једну каву; истресе лулу, па је онда напуни... Дим се изви изнад његове главе... И он поче скркати каву...

Није дуго чекао Милоша. Ибро га је одмах нашао, јер је био код куће.

Јавише му да је већ ту.

— Нека дође амо... — рече он пријатним гласом...

Милош уђе сав блед као крпа. Колена му клецаху, а онај се хан окретао око њега... Као што рекох, био је то миран домаћин; никад се он ни с ким није парбио нити пред суд излазио.

Крушка се подиже са дивана, па приђе Милошу и осмехиваше се на њ.

— Добро ми дошао! — рече.

— Боље тебе нашао! — рече Милош, више из навике да тако отпоздрави него што би му то на памет пало.

— Сједи, добри човјече, сједи!

— Нека, могу и постојати... — рече Милош, а зуби му готово зацвокотали.

— Ама, сједи човјече!

— Па да седнем — рече Милош и спусти се лагано иа диван.

— Како је здравље? — упита Крушка.

— Хвала богу...

— Како на дому?

— Хвала богу!

— Ако, ако!... Здравље, најприје здравље, па онда друго.

Милош не одговори ништа. Срце му је бурно лупало. Да је Крушка хтео ослушнути, он би чуо како лупа.

— А је л́? — упита Турчин.

Милош прену.

— Шта?

— Надаш ли се ти гостима?... Спремаш ли вечеру?... Ми ти се, богме, спремамо...

Милош да пропадне у земљу. Волео би него бог зна шта да га Крушка само то није запитао!... Ушепртљи, па поче лупати којешта:

— Та... надам се... добрим прошевинама... Хоћу рећи девојкама... онај... кад се жене девојке...

Више није видео никога пред собом. На очи му се навуче некакав мрак; учини му се да му неста земље под ногама и као да пада у неки бездан... Онда изгуби свест и сурва се с дивана...

Крушка му притрча. Прихвати га да га дигне. Чуо је како му нагло срце бије... Сваки рибић, где га је прихватио, играо је под прстима његовим...

— Милошу!... Еј, Милошу!... Освијести се, човјече!...

Али Милош ни маћи...

Крушка викну пандуре. Ови утрчаше и стадоше га поливати хладном водом.

Он поче долазити себи. Диже се полако и поче трљати чело и зверати око себе...

— Устани! — рече му Крушка.

Он се диже лагано, али га опет обујми страх...

— Сједи, Милошу! — рече му Крушка благо. — Шта ти је, човјече?... Гледај како је блијед.

— Није ми добро... Ишао бих кући.

— Сједи, одмори се...

И Крушка заиска мало ракије, те му даде... Ракија га поткрепи.

— Ама, вјере ти, шта ти би?

— Не знам.

— Је л́ ти још који пут долазило?

— Никад.

— О, брате! — рече Крушка и узе га за руку... Да се нијеси што уплашио?... Не бој се! Та и ја сам човјек!... Звао сам те да ти кажем да ћу ти и ја, са пријатељима, вечерас у госте. Ја сам слушао од људи да си ти добар, ваљан човјек; а ја ти тако волим добре и поштене људе!...

Нешто срамота а нешто и сами страх поче збуњивати Милоша... Како да му каже да од прошевине нема ништа?... Ниједна паметна мисао да му дође у главу...

Крушка, као вешт човек, поче лепо око њега док му језик не одреши.

И он исказа Турчину све, ама све: и како му Јелица одрекла да пође за Лазара, и како ју он отерао.

— Па гдје је она сад? — упита Крушка. Милош слеже раменима.

— Ја чујем да је код Алексе — рече Крушка и упиљи у њ.

Милош сасвим наивно одговори:

— Може бити.

— И, послије, чуо сам да се она тамо састала са оним лоповом, Станком.

Милош опет поче губити свест, пребледе као крпа.

— Ја не знам — једва изговори.

— Чујеш, Милошу! Ти си поштен човјек. Ја те волим, не мрзим те. Али ти велим: ако ти сад из овијех стопа не одеш Алексиној кући и не узмеш дјевојку — онда гледај куда ћеш!

Очи су му севале.

— Добро — рече Милош и не знајући шта говори. — Идем сад.

— Иди... иди!... Збогом!...

Милош изиде из одаје

Крушка је дуго ходао, премишљајући:

— Овај ме се боји. Он ће је силом отети од Алексе... Он ће је натјерати да пође за Лазара...

Али је видео, јасно видео да му је план покварен. Осећао је да већ више он неће мирити нити ће се ко њему обраћати... Али, ако не може мирити, он може завађати; а то као да му, за овај мах, беше доста...

Он седе да прибере своје раштркане мисли...

— Збацићу кмета!... Натјераћу га да баци штап... И то сад, одмах!... Знам и како ћу!... Овоме сам заповједио да отме дјевојку... и он ће је отети... Ондај ћу му заповједити да је да за Лазара, и то ће бити тако... Иван ће бити кмет, а то ће опет привући нам још којег сељанина... — Добро је!... Добро је!...

И удари дланом о длан.

Пандур промоли главу.

— Иди кметовој кући, па му кажи да ми одмах дође!

Врата клепнуше.

После пола сахата кмет Јова беше пред Турчином. Озбиљан, миран, стојао је он као какав светитељ.

Крушка је секао оком.

— А је ли ти?

— Чујем, ефендија.

— Шта се то ради по Црној Бари?...

— Шта, ефендија?

— Лијепо, богами! И још он мене пита!... А зар ти не знаш?

— Не знам.

— Па каки си ти кмет? Јова не одговори ништа.

— Каки си ти кмет кад не знаш ко ти дањује и ноћива у Црној Бари?

И Турчин се диже па му се унесе у лице. Јова мирно сачека његов поглед, а још мирније одговори:

— Мени се нико није потужио, а само бог може све знати!...

Крушки се учини да то говори поп Милоје. Он суну као олуј:

— Ти си јатак хајдучки!... Јова као да се томе надао. Ништа га не изненади тај напад. Он опет мирно одговори:

— Нисам.

— Јеси!

— Нисам.

— Јеси, кад ја велим!

— Мањ да ти учиним љубав, па да пођем по твојим речима. Али ја нисам јатак, и Црна Бара нема хајдучких јатака!...

Да је он говорио напрасито, бујно, одбијајући и џапајући се — Крушка би волео; али је он одговарао тихо, мирно, све реч по реч. А то наљути Турчина до беснила.

— Ти лажеш! — цикну он. — А шта је било данас? Ко оно бјеше у оној лоповској кући, заједно са онијем лоповом?...

Кмет Јова помисли: нужда закон мења!... И он слага:

— Ја не знам.

— Лажеш!

— Не лажем!

— Лажеш! — цичи Турчин као гуја. — Био си ти, био је поп!... Ја то знам! Од мене не можеш сакрити!... Али, ево ти заповједам: да одмах сутра сазовеш село и да му предаш тај штап, јер није за тебе!... То да учиниш, јер немој, знаш, да ти се ја на грбачу попнем!

— Не браним... — рече Јова и слеже раменима...

Турчин га више не може гледати. Оне мирне речи, оно ведро чело љутило га је; чак га је поглед Јовин љутио!... Он му окрете леђа.

— Можеш ићи.

— Добро! — рече Јова и пође вратима.

— Али сутра не играј се главом...

— Добро...

И кад се врата за њим затворише, Турчин се спусти на диван, управо сурва се... Свака му се длачица на телу најежила од љутине.

„Више се не може лијепим ништа", мислио је он. „Сад ћу и ја памет у главу, па ћу оштрије с њима... Док два-три пута подвикнем, док укинем једну непослушну главу, видјећемо онда!... Слушаће они мене као снаше!..."

И предаде се тим мислима. Глава му се занесе... он потону сав, гледајући како руши и пали...

Чибук му давно испао из руке... Њему се учинило да већ дела. И руши, и обара, и све му се живо клања, као што се богу клања... Душа му се топила од мила...

Наједанпут изби један прамичак магле и из тога прамичка изиде човек па се упути њему... И он се, као, загледа у тог човека... Лице му познато, а не сећа се где га је видео. „Познајеш ли ме?!..." —

„Јок, бива!"

„Ја тебе познајем, Крушко!" — рече му тај човек, па му приђе, ухвати га за врат и диже као перце какво...

Он се копрцао, отимао — не помаже. Она страшна рука стегла врат као што менђели стежу оно што међу њих падне... Изгуби и глас, руке му се узеше... Гледао је само укочено, а ничим није могао мрднути...

Наједаред, тај човек загрме страшним гласом: „Ја сам Станко!... Зар ме не познајеш, зликовче?!... Он се престрави од тог имена...

Станко га као спусти на земљу и узе се распасивати. Он погледа иза себе, јер нешто зашушта, и виде Маринка увезана као кад дете повију...

И, као, Станко приђе, узе Маринка, диже га и обеси о једну грану... „Сад види — рече му — шта ћу од твога Крушке урадити!... Баш сам те и подигао мало више да боље видиш!...”

И онда приђе њему, изврте га на леђа и клече му на прса, па исука јатаган и стаде га преко длана превлачити... он, као, не може већ више ничим маћи, загледа се у Станка и сузе му ударише. — „Шта је, Крушко? Шта ти је, срам те било! Зар у сузе, као жена?... Не помаже ти, вала, па баш да пливаш по њима!...” И превуче ножем преко длана... „Оштар је као мазија, а ти си заслужио да те тупим кољем!...”

Онда га узе за главу па је закоцаћи натраг... Нож сину над његовом главом, а одмах затим он осети како му се то оштро гвожђе зари у гркљан...

Дрекну што га глава доноси, па се сруши с дивана.

Његова дрека узбуни све у кући. Дотрчаше као без душе, а он је лежао као узет, ниједним удом није могао маћи... Само је осећао грдан бол под гркљаном...

Једва га повратише и дигоше, али је тај сан тако јако утицао на њега да је непрестано зверао неким унезвереним погледом и од најмањег шушња сав би се најежио...

Ноћ се полако спуштала на земљу, дубока, тавна, влажна ноћ позне јесени... Он је осећао пустош њену у својој души. Рече да упале жижак и да седе с њиме у соби...

Али никако не могаше заспати. Јер чим би очи склопио, она се страшна слика обнављала још страшније. Онај крвожедни поглед Станков заронио му се у душу, припио се, па му сише снагу као што пијавица крв сише...

Наста глуво доба... Све сеућутало, само попак певуши своју веселу песмицу... Пандури пообарали главе, па дремају.

Напољу се чуше кораци... Он прену пренеражен. Учини му се да га она иста ледена рука ухвати за главу... Хтеде викнути, али не може. Умре сваки дамар у њему... Глава му се занесе.

Врата се отворише лагано. Неко врло опрезно уђе у собу, тако опрезно да ниједан пандур не осети...

— Ко је то? — напрегну сву снагу Крушка.

— Ја, драги ага.

Светлост од жишка паде му на лице...

— А... ти си, Машо, — рече Крушка одахнувши, као да му се скиде неки терет с душе.

— Ја. Дођох да ти јавим.

— Шта?

— Ту су.

— Ко?...

— Хајдуци.

— Где?... — рече Крушка преплашено.

— Код Алексе...

Он не рече ништа...

14. НОВИ КМЕТ

Кмет Јова одмах из оних стопа диже се поповој кући, јер је још у поласку рекао попу да га код куће чека.

Поп је био толико нестрпљив да није могао у кући седети него изиде на ону кишу па изгледа кад ли ће кмет.

И, кад га угледа, он му пође у сусрет.

— Шта је? — упита га.

— Мани! — рече кмет и ману рукама.

— Збиља, шта је?

— Ништа. Хтеде ме сатрти. Ја сам се владао онако као што си ми ти рекао, и чини ми се да га је то још више ражестило…

— Па?…

— Ништа. Рече ми само да се колико сутра одречем кметовања.

— Да се одречеш?!

— Јест, да народу вратим штап, јер „није, вели, за тебе.”

— Па, онда?

— Онда ништа више. Ја рекох да се смуши, тако ме нападе…

Поп се замисли. Њему то никако није ишло у главу… И досад је било Турака у Црној Бари, али се нису мешали у сеоска посла…

— Па, нека буде, најпосле. Ти нам врати штап, а ми ћемо га опет дати теби.

— Немој, море! Прођи га се! Зар не видиш да је пуст?… Он нема воље да ја кметујем… Па лепо, и не морам! Напослетку, доста сам и кметовао…

— Онда, знај Јово, шта нам се спрема!… Знаш ли ко ће нам бити кмет?

— Ко?

— Иван... То ти је тако истина као што је бог на небу!... Ја бих главу смео заложити!... Кмет само слеже раменима.

— Па шта би му сад?

— Сад ништа, али морамо бити на опрезу. Иван ће повући људе за Турчином.

— Ми ћемо гледати да не дамо.

— Тако ћемо нешто и радити. Кмет Јова се диже кући да нареди Сими да село сазове...

И сутрадан окупише се старине код суднице.

— Браћо! — викну Јова са доксата. — Ја сам вас позвао да вам кажем: хвала на почасти! Ја више не могу бити кмет. Кућа, па старост и слабост, па најпосле, доста се и кметовало. Ево вам, браћо, штапа, подајте га коме између вас...

И пружи штап.

— А ко би могао бити бољи од тебе? — рече неколицина.

— А што то чиниш, Јово?

— Не могу, браћо, више!... Ја мислим да је право да се смирим мало...

— Та оно... — рекоше неки — право је; али није то баш тако ни теретно, кад си већ научио...

— Чујте, браћо! — рече поп. — У праву сте и ви и он. Он је у већем што то мора учинити!... Не питајте зашто; доста је кад вам кажем да мора! Него, узмите овај штап и подајте га коме другом.

— Коме ћемо? — стаде се питати народ. И наста жагор. Док наједаред из тога жагора изби глас Маринков.

— Знате ли, браћо, кога ћемо?

Све се очи окретоше на њ.

— Ја велим да узмемо Ивана Миражџића. Човек је поштен, добар, имућан... све! Ја мислим да ће нам он добро послужити...

Кмет и поп само се згледаше.

— Па не бранимо!...

— Добар је Иван!...

— Како да није добар!... Добри смо ми људи сви... Али он је онако окумешан око свега... — виче Маринко. — Па шта велите, браћо?

— Хоћемо! Хоћемо!...

— Ама ја бих волео кад би опет остао Јова! — рече Петар Шокчанић. — Није то што Иван не би ваљао, него што се Јова боље разуме. Али кад он неће, онда нека буде Иван... Велимо ли?

— Велимо!

— Онда, Иване, ево!

И он узе штап који му Јова пружи, па га даде Ивану...

Иван се препе на доксат, па се пољуби с Јовом. Попа рече:

— Иване, да нам се закунеш да ћеш чесно и поштено вршити кметовску дужност.

Па смаче с рамена зобницу, у којој му беху књиге и крст, скиде капу, метну епитрахиљ на врат.

Сви поскидаше капе. Иван се прекрсти и целива крст. Затим поче за попом говорити ове речи:

— Ја, Иван Миражџић, заклињем се живим богом и свим што ми је најмилије и најсветије да ћу моју дужност чесно и поштено вршити, и како радио, онако ми бог помогао! Амин.

Онда опет целива крст.

— Иване! — рече поп. — — Ти си сад кмет. Као слуга божјег олтара, хоћу да те опоменем да је страшна заклетва којом си се данас заклео пред богом и пред нама. Ти знаш шта је твоја дужност, па је поштуј; а поштујући њу, поштоваћеш самога Господа. Ниједног тренутка не смеш заборавити на овај народ и добро његово, јер кад се заклетва прекрши, онда се и душа изгуби. А ко једанпут душу изгуби, тај је више не поврати. Нема тога блага које би могло купити мира души.

Ивана су жмарци пролазили од ових страшних речи попиних; он осети сву тежину нове дужности на својој души...

— Попо! — рече он. — Ја ћу учинити све што могу и што умем.

— Е, нека ти је са срећом...

Сад наста љубљење... Онда се људи почеше разилазити кућама.

Попа и Јова пођоше такође кућама. Иван их викну:

— Чекајте, и ја ћу с вама. И пођоше.

— Ама баш да вас запитам: што ви од мене окрећете главу?

— Ко?

— Вас двојица.

— Јок.

— Ама видим ја, попо!... Не да се то сакрити!... Ја не знам шта вам је... Па, чујем да сте чак и Алекси у кућу ишли.

— Јесмо.

— И тамо седели с оним лоповом његовим!...

— Он није лопов! — рече поп озбиљно.

Иван га погледа.

— Шта велиш, попе, шта?

— Велим да он није лопов!

— Па ко је онда покрао моје паре?

— Знаћеш.

— Али ја хоћу сад да знам! — рече Иван и стаде пред попа.

— Сад се то теби не може ни доказати.

— Што?

— Што си полудео!

— Шта говориш ти, попо?!

— Јесте, полудео си! Ти не видаш ништа више него оно што онај Крушка хоће да видиш!... Ти ћеш још мало па, као и маринко, отпаркивати сваку речцу што ти ко каже — Турчину!... Како ти тако занесе памет, ја не знам!...

— Али, попо...

— Шта али?... Па ти си данас по његовој вољи изабран за кмета. Он је јучер претио Јови чак и смрћу ако се данас кметовања не одрече... И Јова се одрекао, а тебе кмети Маринко Маринковић!...

И поп му се загледа у очи; загледа се тако да је Иван осетио колико је мален у поповим очима.

— Зато сам ти и рекао оно неколико речи по заклетви. Ти си Србин. Ако будеш служио Турчину, ти си погазио своју заклетву. Сад пази!... Јер кад те стане савест гристи, онда ти не помаже не само Крушка него ни буљуци Турака!... Сад знаш све. Воља ти је коме причати — причај! Ја ти се нећу ни у што плести — већ ако ми хтеднеш одвући кога Црнобарца под Крушкине скуте. То ти не дам!... А сад... Збогом!

Па му окретоше обојица леђа и одоше.

Иван зинуо од чуда...

Кад их нестаде с очију његових, он се крете најлак кући, дубоко замишљен. Нека га језа хватала од попиних речи...

15. ДВА ОЦА

Милош се био страшно поплашио. Онако страшна заповест Крушкина није му дала ниједног тренутка мира. Ишао је као луд. У дубини своје душе осећао је да је Јелица у праву. Он је њу испод рођеног крова отерао. Она, дакле, има право прекорачити сваки праг, ако је само примају...

И сад како да иде у кућу Алексину?... Он је једаред пљунуо на њу и окренуо јој леђа. Шта ће да му кажу комшије, па Иван?...

А овамо... мора ићи!... У Турчина шале нема. Што заповеди — мора се извршити, мањ ако ти сам тражиш ђавола.

Дође кући, уђе у собу, па се стаде освртати тамо и амо, као луд. Онда викну брата и жену.

Кад му ови дођоше, он онако преплашен стаде им причати шта је и како је... Сликао им је ствар много грђе, јер му се и самом тако чинило. Младен и Круна оборише главе.

— Шта ћемо јако? — упита их он.

Ниједно да би беле.

— Ко ће ићи ономе у кућу?

— Па ти, бато, — рече Младен.

— Их!... Како ћу?

Круну полише сузе. Она, као и свака мајка, повуче своме детету.

— Па шта ћеш кад одеш тамо? — упита она.

— Да је доведем.

— А ако је не дадну?

— Ја ћу је отети!

— А ако не могнеш? Ако они буду јачи? Милош се опет устумара... Наједаред поче викати.

— Ја ћу је отети!... Ако ли она не хтедне ићи, ја ћу је убити! Ја сам је родио, у праву сам...

— Па што си је онда гонио из куће? — запита кроз плач Круна. — Што је овде ниси натерао?

Милош виде да је дотеран до дувара. То што му жена пребациваше, пребацио је, као што знамо, и сам себи.

— Па... нешто се мора учинити!... Ко сме жив Турчину на очи?... Нема ти оно, брате, ни срца ни душе!... Ја не знам куда ћу!...

— Како би било да припитамо попу?

— А, то је баш како ваља!... Иди, иди одмах, Младене. Кажи попи да сам га молио да ми дође.

Младен одјури као ветар.

Њих двоје остадоше сами. Круни се сузе слеваху, па се састајаху под грлом...

— Што си то урадио? Ти знаш да ти ја никад речи нисам рекла, али сад морам: срце ме боли! — јецала је она.

— Био сам љут!... А она, јогунаста, као што знаш, оде!... А сад... ето!...

И заћуташе...

Врати се Младен са попом. Поп погледа обоје, па рече:

— Шта ћете са мном?

— Попо!... брате!... Да си ми по сто пута отац, реци ми: шта ћу сад?

И поче му причати.

Поп махну руком, те га пресече.

— Знам све! — рече он. — Она ми је сама све причала... Ја сам био код Алексе онога јутра кад је њу Станко довео... Па реци ми сад шта мислиш.

Он му исприча како га је Турчин звао и шта му је заповедио.

— Јест, јест!... Хоће Турчин!... Хоће да нам ћери удаје и синове жени!... Још ће се нешто њему прохтети!... Зажелеће да нема наших глава!... И оне ће падати као гњиле крушке!... Па шта си наумио?

— Ја не знам. Звао сам тебе да те припитам!... Научи ме, као бога те молим!...

— Да те научим?... Али како?... Да је то моја ћерка, ја бих Крушки казао: ја је не дам онде где ти хоћеш! То бих рекао ја, а ти...

— Молим те, попо!...

— Не пресецај ми реч!... Ти то не смеш рећи!... Ти мислиш да је лакше кудикамо отићи

Алексиној кући, узети Јелицу за руку, па је довести и дати Лазару. Је л̕?

— Ја сам доиста тако мислио.

— Ето да сам знао! Е, па сад ме лепо чуј! То нећеш моћи учинити.

— Што?

— Што не можеш! Знаш ли ти да је Станко хајдук?

— Знам. Ал̕ ја ћу њега шамаром!

— Охо!... Видиш ти јунака!... Не смеш једном кркљавом Крушки ништа, а хоћеш шамаром горског цара!...

— Па ја знам њега од оволицног. Шта ме је пута пољубио у руку.

— Јесте. Али то више није онај Станко. То је хајдук, горско зверче, који ће ти пушком гркљан извадити, као што је Сали-аги! Него, драги мој, иди ти кући Алексиној, па се с њим лепо намири...

— Бог с тобом, попо!

— Чуј ме! Нећеш се кајати!... Иди се намири с Алексом! Намири се и помири с њим!... И држи се њега, он је поштен човек!

— Зар Алекса?

— Алекса. Кога год Турци мрзе, он је поштен човек, јер је Србин. Турци не воле Србе!... Онај лоповлук је турско дело, дело субашино и његовог улизице Маринка...

— Јесте, попо! — рече Круна. — Јесте, истина је!... И Јела ми је то рекла. Видела сам по њеним очима да је говорила истину!... „Мајко, каже она, он није лопов!”

— И није! И ја кажем да смо онда сви огрешили душе и о онако красног младића и о ону кућу. Милош се заћутао.

— Што ћутиш?

Милоша је било лако поколебати. Он никад није имао своје мисли о селу и сељанима. Као што знамо, он је свакога слушао и примао савете. Зато се сад и забринуо.

— Али, попо, — рече — како ћу сад? Ја сам се осрамотио пред Алексом... Једаред ми је назвао бога, а ја сам окренуо главу.

— Па зар си ти сам?... Има нас доста што смо се пред њим обрукали! — рече попа.

— О, брате!... Ама, не знаш ти како је мени то...

Али реч попина је на њега утицала. У часу заборави што је Турчину обећао.

— Добро, да идем! Хајде и ти са мном, попо!

— А што сам не идеш?

— Велим боље да си ти са мном! Ја не бих знао шта да му кажем...

И кренуше се. Уз пут је Милош причао све до ситница шта је код субаше било.

Кад стигоше на капију, попа викну. Једна снаха изиде, те им отвори капију и позва их у кућу.

Ведро је сјало чело Алексино. Бацио чибук, оплео перчин, па се смешка неким небесним осмехом.

И Петра, и кућани, све беше живље и веселије... Та, ето, опет настадоше стари дани, дани среће и разговора!... Ето, људи прелазе праг за који се мислило да га неће прекорачити нога човечја.

— Уђите, уђите! — вели Алекса.

— Помаже бог!

— Бог вас чуо!

И младеж пође руци гостима. Пошто поседаше и принеше им чутуру с ракијом, рече Алекса:

— Па, како си, Мило?... Дао те бог видети!

— Богу хвала!

— Како на дому?

— Оно што је тамо — добро је. Ама није ми све тамо...

Алекса се смешка.

— Једно ми јагње залута у твоје стадо... — рече Милош — па дођох да га потражим...

— Ту је! — рече поп.

— Па... где је?

— Алекса! — рече попа. — Кажи нека доведу Јелицу.

Алекса погледа у снаху Мару, а она, као хитронога срна, одскакута...

— Право ми реци — рече Алекса Милошу — шта си ти науман с девојком?

— Да је водим кући. Алекса скочи.

— То нећеш! — рече он, а око му сену.

— Ко је властан мојим дететом? — рече Милош.

— Ти... Али само док је била у твојој кући!... Сад сам властан само ја!... И ако само хтеднеш силом је одвући — онда нећеш ни твоје главе изнети!...

— Али ја сам отац!

— И ја сам отац!

— Знам, знам... Али ја сам јој родитељ!...

— Што си истерао своје дете напоље?... — пресече га Алекса. — А ја сам јој хранитељ и бранитељ!... Она је под мојим кровом Станка потражила и нашла га.

— Па шта хоћеш ти?

— Ја је просим за мога сина.

— Ког?

— Станка.

— Али он је хајдук!

— Зар је један хајдук ожењен?

— Знам, али...

— Упамти, Мило, ово! Хајдуци нису баш најгори људи. Оно што је у гору отишло, оно је челик, оно су срца што не могоше отрпети неправду...

Попа је слушао тај разговор међу њима. Онда им рече:

— Чујеш, Милошу! Ти, брате, имаш ћерку на удају. Просе ти је двоји просиоци. Једнога ти је дете одбило, а други је за руку довео у своју кућу. То јој је зар и бог одредио судбину...

— Знам, попо, али како да остане она у његовој кући...

Алекса јекну:

— Ама ја не дам њу, упамти ти!... Она је мени све! Од њеног бога и ја имам бога!... Откад ми она праг прекорачи, од онда ми и људи почеше у кућу долазити!... Ја је не дам!

Очи су му севале као муње...

— Чујеш, Милошу, подај девојку!...

— Па... добро! — рече Милош.

— Дајеш? — викну Алекса.

— Дајем.

Алекса му притрча, па га загрли. Заплака се старац од радости...

Наста љубљење... Све живо оплака од радости.

— На кога се наљутио бог? Кога заборавио?... То није истина. Ја га видим!... Он благосиља моју кућу!... И живеће колено Алексића дуго, дуго!... Много ће живети!... Ту ће бити људи, каквих људи!... Као да их гледам мојим старим очима!...

И старина дигао главу, а глас му јечи некако свечано.

Отворише се задња врата кућна; у кућу ступи Ногић, водећи Јелицу за руку. Приђе Милошу, плесну га по рамену и рече Јелици:

— Снахо, ево ти сад два оца! Љуби обојицу у руку...

16. ПРВИ СУСРЕТ

[та ти се није радило у Црној Бари и околини да се похватају хајдуци, па ништа!...

Обили су ноге и Лазар и Маринко, па узалуд. Они их пронађу, чују да су на неком месту, јаве Крушки и дигну потеру. Па кад тамо, нигде никог...

Цела зима прође у томе витлању. Боже!... Како ли се изменила Црна Бара!

Нема оног веселог збора ни разговора. Где двојица говоре па трећи дође, они ућуте...

Иван кмет, а људи га гледе горе него оног пандура субашиног. Његов Лазар се сасвим одбио од куће. Сваки у бога дан је поред Турчина, па ту с Маринком и Крушком очајава.

А Крушка?...

Крушка сања страшне снове. Од онога дана таку је страву ухватио од Станка да само треба да чује име његово па да пребледи као смрт... Сваку ноћ понеко мора седети код њега да му држи страх...

Него, еј вала Црнобарцима!

То се све одржа. Попа и Јова одржаше мегдан. Нико се више не даде оцепити од своје браће. Чак је и Милош Севић постао друкчији...

То загорча живот Крушки.

Беше већ ославило пролеће. Пријатно беше седети увече пред ханом. Небо се осуло звездама... Из околних бара разлегао се крекет жаба. А Крушка би се, ништа не мислећи, удубио у ту музику, па ко зна докле би остао да га не зовну да спава.

Једне вечери седео је са Иваном и разговарао. Разговор им беше страшно суморан.

— Е, мој Иване, мој кмете, што ћемо болан? — рече Крушка.

Иван слеже раменима.

— Не знам ни ја.

— Тебе баш сви оставише?

— Сви.

— Због мене?

Иван је ћутао.

— Је ли?

— Ниси ти томе крив.

— Веруј, добри човјече, да сам ја благе нарави!... Ја не знам шта ми је те не убијем онога пса, попа!... Он је то све учинио!... Али, нека га!... Доћи ће ми на руку!... Одераћу га жива као јарца!...

— Готово, вала! — рече Иван. — Али ја ти велим да од њега црњег душманина немаш!... Па, после, онај Алекса! Богами, ако му ти не судиш, ја ћу му судити!... Дати знаш како ми пркоси само!... Онај мој из коже да изиђе, ал́ ја га тишкам...

— Чујем да му је онај пас опет скоро долазио... — рече Крушка и најежи се.

— Био је, али као сен. Зачас га нестане. Вребао сам сву ноћ око куће, па ништа... А дошао је кући, видео га Лазар.

— Ја не знам шта ћу!... — рече Крушка.

Па се замислише... После подужег ћутања Турчин опет рече:

— Ја сам наумио нешто учинити. Послаћу Лазу сутра у Шабац, нека однесе моју поруку: да ми пошљу којег јаничара, да потерам за хајдуцима!...

— Бог те живео!

— Ако их тако похватамо.

— Сигурно.

— Овда, пошљи ми Лазу.

— Хоћу, хоћу, како не бих!

И сутрадан Иван опреми Лазара у рану зору... Појахао зеленка, за појасом му пиштољи и јатаган, а око рамена шара.

Дође пред хан, одјаха коња, привеза га за једно дрво, па уђе унутра.

Таман он укорачи, а иза хана се појави Дева, осмехну се, допрети прстом па замаче у луг...

Дан је освитао леп. Исток се руменио кад се Лазар опрости са Крушком, који изиде да га испрати.

— Па, дела, да ми с добријем гласовима дођеш.

— Ја бих то највише желео! — рече Лазар.

— Е, срећан пут!

— Хвала!... Дај боже!...

Коњ заигра под њим. Он га пусти, па га онда стаде шишкати док му не пусти раван.

Јутро беше лепо. Кроз свеже зелено лишће пробијаху сунчани зраци; славуј се натпевао са другим птичицама, које песмом својом поздрављаше сунце... Ваздух благ, а свеж, надимао му је груди.

Он се баци у мисли.

Тако леп дан... Тако све мило око њега, а у његовој души пакао... Он је несрећник, и преко свега још волео Јелицу, волео је оним страшним љубавним жаром што би био кадар сагорети све као пламен...

И све је ту, и она опет није његова. А није његова само зато што Станко још живи...

Зажуде му душа да га нађе.

„Само да га видим!... — мислио је. — Само да га видим, па он више не би видео белога дана!... Убио бих га као ништа!... Онда сам га промашио, али сад га не бих промашио!”

И одоше му мисли далеко, далеко за оним облацима што се жбунају по плавоме небу, као мали јагањци по зеленој пољани...

О чему ти није мислио!... О себи, о убиству Станковом, о Јелици, о Крушки... о свему... Па то оде у бесконачност... Мисао беше моћнија, и она побеже... Он је тежио за њом, али је заостајао...

И овлада њиме неко чудно нерасположење. Он осети равнодушност према свему... Није га се ништа тицало... И пече га сунчана зрака, и њему свеједно...

Онда дође малодушност. Пут му се учини врло дугачак. Осећао је да га крста боле од дугог седења на седлу... Он стаде да коња одмори и да мало ноге попружи...

Пође пешке. Наједанпут зец му пређе пут...

Њега нешто текну. Кроз главу му прође мисао, и он је гласно изговори:

— Не вала.

И осети најпре неку хладноћу од оног густог луга… Затим га спопаде страх.

„Зар онај пас не може бити овде гдегод у заседи?” — помисли.

И нешто га ледено прожма целим телом… „Њему је лако!… Он је иза грма. Нанишани, и онда готова посла… Само да повуче!…”

Он поче дрхтати. Плашио се готово од свакога пања.

И стаде гонити коња да одмиче…

Одједаред иза једног храста помоли се једна рука; и то баш у часу кад он беше тиком поред храста. Та рука ухвати коња за узду.

— Стој! — зачу се глас.

И појави се човек иза грма.

Њему сенуше светњаци пред очима. Тај је човек био Станко.

— Доле!

— Доле!… — загрме опет.

Лазар, не знајући шта чини, маши се руком паса, трже пиштољ и скреса…

Станко посрте и пусти узду.

Коњ појури трком, али не Шапцу, него натраг. Лазар га није задржавао. Он га, управо, није ни могао задржавати, јер је био изгубио свест. Он није ништа знао ни о себи, ни о томе што је учинио.

Кад га је зеленко донео пред хан, кад га скидоше са седла и запојише мало ракијом, тада рече:

— Чини ми се сад се нисам преварио. Сад је убијен.

— Ко? — упита Крушка.

— Станко.

— Ти га убио?!

— Ја.

— Гдје?

— Пред самим Белотићем...

Тога вечера паде у постељу, с које се није дигао шест недеља.

17. ПЕТЉАЊЕ

Већ и Ивану прекипе. Од тога вечера он се реши да гони Алексу. Нареди те га дотераше судници.

— Је ли та?

— Шта је? — пита га Алекса, а гледа га као да га жали.

— Они лопови и данас долазе у твоју кућу.

— Који лопови? — пита Алекса, а упро поглед у њега па му не да тренути.

— Па твој син.

— Мој син није лопов. Сва Црна Бара зна да је твој син оне паре покрао и онде закопао.

— Хајдучка сорто!

— Боље бити и хајдук него турска улизица!

— Ко је улизица?

— Ти!... И кажем ти, оступи од мене! — рече Алекса, па изиде из суднице и не освр̂ћући се на вику његову.

То је био први напад Иванов на Алексу. Од тога доба понављао се скоро сваког дана...

Међутим, Алекса се нимало није бојао Ивана. Он је био толико куражан пред њим као да говори са кнезом Симом.

Ивана је то једило. Једило га је тим више што Лазар није убио Станка. Јер њему се чинило да би ствар сасвим друкчије прошла да Станко није у животу...

Сем тога, он је страховао. Дању, ноћу, вечито му се слутио неки несрећни случај, несрећан по њега и кућу његову...

„Хајдук је, брате — премишљао је он. — Може те напасти где хоће и кад хоће. Он нема бога ни душе. Да се сав сломиш, ти му ништа не можеш учинити...” И једно време одујми од Алексе.

Пита га Крушка:

— Море, па тај твој Алекса још ће и свадбовати Станкову свадбу на наше очи. Шта радиш ти?

— И њему ће одзвонити!

— Кад?

— Биће...

И он је отезао с дана на дан, предомишљајући се. Али један догађај истаче се и поведе ствар сасвим другим путем.

Било је то некако око Тројица. Алекса се враћао с рада кући, па, дошавши близу својој авлији, смотри Лазара где нешто око куће врла.

Алекси се већ набра чело чим га виде, али он се притиша и пође ближе да види шта баш тражи тај момак.

Кућа је била отворена. Крај огњишта послује нешто Јелица, а он се забленуо у њу толико да није ни чуо кораке Алексине.

Алекса га гледаше неким чудним погледом, који би га и смождио И помиловао.

— Шта радиш ти ту?

Лазару је само грмело у ушима.

— Је ли, море? Лазар не одговара.

— Хоћеш ли да видиш ко је у кући Алексића, је л́?... Па што ћутиш?... Што не кажеш?...

Је ли?...

Лазар заусти да нешто рекне, али му реч умре на уснама.

— Кад си баш зато дошао, онда ходи овамо! И узе га за руку па га поведе у авлију. Лазар је ишао као дете. Кад бише на прагу, он стаде.

— Уђи, уђи! Ово је чича-Алексина кућа. Зар си се мало пута овде играо?... Уђи, уђи!... Ево ти и стрина-Петре, твоје „цине.” Зар си заборавио како си је звао?...

Лазару се ноге подсекле. Ове благе речи, онај чудни поглед. Је ли могућно да је то отац Станков?... Па, онда, како га све опомену на онај лепи живот којим те две куће живеше. Та то је још јуче било... Још јуче је та кућа била као и његова...

— Уђи, уђи! — говорио је старац. Он се нехотице маши капе и пође руци, али Алекса плану и трже руку.

— Натраг, теби да дам ову руку да је пољубиш!... Натраг! Одлази!... Или, ходи овамо.

И докопа га за руку да га увуче у кућу. Лазар се стаде бранити и отимати.

— Пусти ме! Нећу!...

— Хоћеш, ја!...

И таман га до прага довуче, а из собе изиде Станко.

Лазар обамре... Обневиде, посрте и наслони се на довратак. Станко напери пиштољ на њ, али га Алекса ухвати за руку.

— Зар на своме прагу?! — упита оштро. Станко спусти пиштољ, јер га очев поглед чудновато гледаше.

— А он мене?

— Лако ћеш му зајам вратити, али сад не, јер сам га ја овамо позвао... А моја реч нека је и теби светиња!...

Лазар једва дође себи. Он сад виде да је на гујиној рупи... Али се пусте ноге подсекле, па не могу да макну...

Станко га је гледао страшним погледом. Причају да има гуја које те својим погледом прикују за место на којем стојиш. Такав је био поглед Станков.

Лазару изиде све на очи, па чак и она страшна ноћ кад је бежао пошто је пуцао на Станка. Он је дрхтао као прут.

Станко му приђе.

— Иди! — рече он. — Иди, наћи ћемо се!... Кад те је мој бабо на врат узео, онда ти данас нећу ништа.

Лазар се окрете и оде из авлије...

Он није видео куд је ишао. Очи су му играле у глави; а онај јадни мозак, као да га је неко стињио, тако га је болео. Ни сам није знао како је до куће дошао. Тек само виде пренеражено лице очево.

— Шта је? — пита га Иван. — Што си таки?

Он одмахну главом, па се сруши на праг.

Кад је себи дошао, била је ноћ. Њему је све живо било пред очима. Затварао је очи да не би више гледао оног погледа Станковог, али му се тек тада јави још страшнији.

— Бабо… Спасавај ме!

— Шта је? Шта ти је?!

— Он…

— Ко?

— Станко…

— Где?…

Лазар показа руком кућу Алексину.

— Е сад је мој! — рече Иван страшним гласом. — Сад ми неће побећи.

И пође. Али Лазар скочи из постеље, па га ухвати за рамена.

— Не иди!… — Н… не иди!… Убиће те!

— Мене? Јок!

— Не иди!… Мал́ мене не уби!!… Да није било чича Алексе, ти не би имао сина!…

Страшна мисао обузе Ивана. Заиста, шта би он радио да му убију Лазара?…

— А… вечерас је он мој!

Али Лазар га докопа свом снагом. Руке његове утањаху у старе, али још снажне мишице очеве.

— Ти нећеш ићи!… Ја те молим, не иди!… Сутра, прекосутра… Кад хоћеш иди, само данас не!… И он се обеси оцу о врат… Иван одуста од намере, само да би га умирио.

— Добро! — рече он. — Али сутра ћу се рачунати с оним маторим!… Хајде лези…

Лазар се спусти на постељу, али није хтео пустити руке очеве.

Освану дан. Иван се још зором диже Крушки. Код њега затече Маринка где му нешто прича. Иван назва бога.

— Бог ти помогао! — рече субаша. — Него, да чујеш што ти Машо прича. Сједи.

— Да седнем! — рече Иван. — А шта прича?... Крушка га погледа прекорно.

— Ej, мој Иване!... Ја мишљах ти ћеш ми нешто ваљати, па те још и за кмета узех. А оно сад?... Сад се у Црну Бару доселили хајдуци, па господују... Знаш ли ти, болан не био, да је Станко и ноћас био код куће?

— Знам! — рече Иван.

— Знаш?!

— Знам. Лазар ми рече!

И он исприча све шта је са Лазаром било.

— Па шта сад мислиш?

— Дођох да тебе питам.

Турчин се замисли. Он паметоваше од сваке руке, али што год намисли, види да је детињасто. С једним је био начисто: хајдука не могу похватати. Јер, Црнобарци сад више њих и не сматрају друкчије него као људе који срећу носе... Најзад се окрете Маринку:

— Шта ти велиш, Машо?

— Ја велим да оног маторог треба притегнути!... Треба га натерати да каже где им је даник?

— Па?

— Онда јавити у град да се спреми војска да их помлатимо.

— А хоће ли казати?

— Само ти њега притвори у ово твоје подрумче под ханом, па га онда предај мени...

Турчин се замисли. Учини му се паметан савет Маринков.

— Лијепо! — рече он. — Да га позовем.

— Зови га, зови! — рече Иван. — Казаће кад је мајку за сису ујео!... Ја ти јамчим!

Крушка удари длан о длан и пандур се јави на вратима.

— Иди, Мехо, па ми зовни Алексу Алексића. Пошто Мехо оде, он се окрете Ивану и Маринку.

— Јесте ли сигурни?

— Сигуран сам! — рече Маринко, а сатански осмех заигра му на уснама.

— Е, ето вам!... Ја хтједох човјешки, па ми се не даде. Сад га предајем вама двојици. Како ви рекнете, шта ви урадите — оно је речено и урађено. Ја ћу се лијепо ставити у страну, па ћу гледати...

— Тако, тако! — рекоше обојица.

А Маринко додаде:

— Видећеш да ли ти још вредим!

Нису дуго чекали. Мехо се врати и доведе Алексу. Он уђе у одају, истина нешто блед, али миран и одлучан.

— Је ли ти, море, — рече Турчин. — Ти баш наочиглед цијелом свијету јатакујеш хајдуцима?

Он му гледаше отворено у очи, па рече:

— Ја не јатакујем.

— Шта не јатакујеш — поче Иван и задрхта — кад нема ноћи а да ти син у кућу не дође!

— Мој син долази у своју кућу.

— А... твоји су задругари лопови, дакле, је л̓?

— Моји су задругари моји синови, а они нису лопови! — рече Алекса и погледа таквим погледом Ивана да овоме пође коса увис.

Маринко се насмеја.

— То је отац! — рече он. — Та оно... кад неко изгуби образ — њему је свеједно!...

— То се види по теби — добаци му Алекса као из рукава.

Турчин је слушао тај разговор и чудио се куражи Алексиној.

— А што се то види по мени? — упита Маринко, па му се безобразно унесе у лице.

— Јер да имаш образа, ти би се данас звао Муја или Алија, а не би поганио српско име. Маринко се окрете субаши:

— Ето га, ефендија!... Чуј шта ти у очи говори!...

— Немој ти ту њега плести! — рече Алекса. — Ја ово теби говорим. Он је Турчин, па је опет човечнији од тебе!...

Крушка помисли:

— Добро се брани... Штета!

— А... улагујеш се!... — рече Иван пакосно.

— Коме?... Ето га нека каже кад му се ко до данас улагивао?... То је посао твој и Маринков!... Ја од Турчина ништа не тражим!

— Ни милости? — рече Крушка и устаде.

— Милост је у бога!... Ти ми не можеш ниједне ове беле власи оцрнити, а камоли да ми што помогнеш. Помози ти овој двојици!...

Крушку наљути овај оштри одговор.

— А знаш ли ти, бре, шта могу ја? — цикну он.

— Ако бог хоће — ништа!...

— Мехо!... Асо!... Ибро!...

Пандури се појавише на вратима.

— Одвуците овог маторог пса у подрум. Алекса беше миран, кад му они приђоше, и само рече:

— Немојте ме вући. Сам ја идем. И баци један оштар поглед на све... Тај поглед је много говорио. Говорио је више од наперене пушке. И он изида мирно из одаје као из своје собе.

18. МУЧЕНИК

Отворише влажно подрумче. Изнутра удари задах мема и влаге. Њега гурнуше, и он се спотаче преко степеница... Корачи два-три корака и, место тврда пода, стадоше му ноге утањати у блато... Врата се затворише за њим, и он остаде у густој помрчини...

Врати се на степенице, па се прекрсти и диже очи горе:

— Господе! — рече он. — Ти ми буди пријатељ. Дај ми снаге и дај дај ми памети да се одржим до смрти!...

Онда седе и зарони главу у руке...

Црне мисли овладаше њиме. Њега су изненадно позвали од куће, па није ништа ни наредио; није им казао ни шта да раде ако Станко кући дође...

— Сад ће наместити заседе и ухватити га... Јест, јест... То ће учинити... А кад га ухвате, онда је све прошло. Метнуће га на муке... Бездушни су Турци... На грозне ће га муке метнути...

И створи му се пред очима грозна, страшна слика: како Станку очи ваде, па у очне дупље сипају зејтин, међу фитиље и пале да им светли кад вечерају...

Снага му охладни. Он осети како му се срж леди... Скочи, стресе се и пође да корачи... Глава му удари у греду, раме у зид, а ноге опет почеше утањати у блато...

Он се трже...

— Где су ме ово затворили? — питаше се гласно...

И стаде пипати око себе. То беше тесно подрумче да се не можеш ни исправити ни окренути... Са влажних зидова капала је вода... Светлости ни зрачка. Храстово платно што је затварало тај ћумез беше једноставно, а споља га је затварао мандал...

Страшно!... Он се опет спусти на степенице...

Осећао је зиму и жеђ. Грло му се осушило, а он не имаде ни воде. Стаде лупати у врата.

— Шта ћеш? — запита га глас споља.

— Дајте ми воде!

Не доби никаква одговора... Мислио је да је онај отишао да јави субаши за то... Али ништа... Прође много времена, прође... вечност... а њему нико да би речи, а џаба ти воде...

Чудно ли човек жуди за оним чега нема! Али он стеже срце.

— Нећеш, Турчине!... Нећеш ми речце измамити!... Та квасићу грло својом рођеном пљувачком, а нећу ти речи казати!...

И он седе наоружан новом снагом...

Међутим, време је пролазило. Њему се учинило да је прошло доста дана и ноћи, али се његова врата не отворише...

Осећао је глад и жеђ... Грло му се сушило... Али он беше још свестан, још силан и бесан... Не хте викати ни молити за милост... Једаред му се учини да чује како се реза отвара... Он прену, скочи... Та, да му је само да дахне свежа ваздуха, да дахне слободно, па би опет био снажан, опет би се окрепио...

Али то беше варка.

Други пут му се учини да нешто гребе у зиду према њему... Гребе као миш. Он прегази ону каљу и стаде ослушкивати... Јесте, гребе!... Али то тако опрезно, полако...

Он је слушао тај глас, то гребање, као да то бог шаље разговора усамљеној души његовој... И док би год то слушао, он не осећаше ни глади ни жеђи...

Док се једном и његова врата не отворише. Јурну свеж ваздух и запахну га здрављем својим. Сиромах Алекса поче свест губити. Очи му засенише од сјаја белога дана... Он се изгуби.

— Алекса!... Алекса! — викао га је неко. Он отвори очи и виде Маринка над собом где се смеши.

— их, Алекса брате! Субаша те сасвим заборавио. Кад ја дођох данас па запитах, рекоше ми да те се нису ни сећали!... Јеси ли гледан?

— Јесам!... — прошапта сиромах.

— Сад ћу ти донети ручка мало...

— И воде... воде... — шаптао је Алекса.

— Добро, добро...

И врата се затворише. Алекса је очекивао. Сваки тренутак беше му вечност...

Врата се опет отворише. На прагу се појави Маринко, носећи један лонац, једну дрвену кашику И комад хлеба.

— Ево ти ручка! — рече он. — Скувао сам ти мало гра с рибом. Ја знам да ти то волиш.

Па метну јело преда њ.

Алекса халапљиво докопа лонац. Пријатан мирис рибљи заголица му нос.

Маринко га пусти мирно, само му је онај исти сатански осмех играо око усана.

— Је л́ добро? — питао га је.

— Добро... Само много слано.

— Сува риба... али ништа...

Алекса је јео.

— Је ли, Алекса?

— Шта је?

— Што ти мени, болан, не кажеш за твога Станка. Кад сам ја то кога упропастио?...

Алекса је ћутао.

— Ја њега волим као да је на мом срцу одрастао. Он је добро дете!... Нека ми говори ко што хоће, али од њега нема бољег момка у Црној Бари... Сад што је мало згрешио... шта ћеш?... И свети су грешили...

Алекса сену оком.

— Он није грешио! — рече оштро.

— Јесте! — рече Маринко.

— Лажеш!... Ама криво седи, а право говори!...

Маринко развуче усне. Њему сену нешто кроз главу.

— Хоћеш баш да ти кажем праву истину? Твој Станко није крив. Ако си ти украо — то је и он! — рече и озбиљно погледа Алексу.

— Па ти рече...

— Ја јесам рекао, али није!... Ја сам морао рећи!

— Морао?... А ко те терао?...

— Онај коме се може.

— Турчин?

— Он...

— А што?

— Не знам... Ни данас не знам.

— Дај ми мало воде! — рече Алекса.

— Даћу, али да ми кажеш нешто.

— Шта?

— Где је Станко и дружина?

Алекса пусти кашику у лонац и погледа га страшним погледом. Али Маринко му је гледао правце у зеницу.

— Кажи... кажи!

— То нећеш никад дознати!

— Хоћу!

— Нећеш, велим!

— Ха-ха-ха!... — насмеја се Маринко. — Па лепо!... Ако нећу дознати, и не морам!... Дај то овамо! Па му оте лонац из руку и пође.

— А воде?

— Кад кажеш где је Станко! — рече и затвори врата.

Горило је грло Алексино од оне слане рибе и пасуља. Као да је неко жара насуо.

Наједанпут га обузе јака ватра, обујми му главу, жиле на брекоше а крв поче струјати нагло, бесно.

Он осети жеђ, ужасну жеђ... Памет га поче остављати, и он се сруши са степеница у ону каљугу...

— Воде!... Воде! — рикао је.

— Хоћеш казати? — пита споља Маринко.

— Нећу!

Наједаред све заћута...

Он скочи као помаман и стаде викати:

— Мучите ме!... Убијте ме!... Сеците ми парче по парче меса са тела мога — нећу казати!... Гадови!... Гадови!...

И онда стаде газити и табати по оном блату... Удари руком по влажном зиду... Кад осети влажну руку, он је принесе својим сувим уснама и окваси их.

И он стаде купити влагу са зида... Кап по кап узимао је на руку, па је с руке уснама узимао.

Али то му још више раздражи жеђ... Осећао је у себи читаво огњиште које треба загасити... Он стаде чупати косе и дерати одело на себи... Затим леже у блато и стаде се ваљати...

Осећао је како блато хлади његово врело тело... Онда осети како му нешто хладно мили по кожи... Затим му се учини да се руши и ломи таваница над њим...

И он угледа небо облачно, тамно... И као паде плаха киша и она му ороси лице... И капи се слеваху у грло његово... И те капи појише га, хладише, и као би му доста, али он не може више маћи... А оне се улеваху најпре полако, кап по кап, а после бујицом... И он осети како га вода гуши. Хтео би да се отме, али не може... И он поче да се напреже, али му се ниједан мишић не помаче...

Он изгуби свест...

19. ПОЧИЊЕ ОСВЕТА

Онога часа кад су Алексу бацили у подрумче и кад се Крушка са Иваном и Маринком врати у своју одају, промоли се иза шумице, што је близу хана, Девина глава...

Он попрети руком, па се онда, прикрадајући, докопа шуме.

Кипео је гневом.

„О, где хоће да сатру човека ни крива ни дужна!... Ал', неће... Ту је бог, стари пријатељ!...”

Па окрете журно дну села. Упутио се поповој кући.

„Прво да њему јавим, па ћу онда потражити Станка...”

Али срете попу.

— Акобогда ти?

— Теби.

— Шта је? — рече попа пренеражен, видећи како изгледа.

— Није добро... Алексу бацише у тамницу, у подрум под ханом...

— Кад?

— Сад... Ја идем отуд. Страшне му муке спремају... Чуо сам шта су говорили... Маринко ће га мучити..

— Па?...

— Јављам ти да знаш, па се разговори с људима шта нам треба радити... Јер што је данас било с њим, биће сутра с тобом... с Јовом... и другим лудима... А ја идем Станку.

— А где је он?

— Они су сви на Подинама... Ту је и харамбаша. Дошли су пре неколико дана. Идем да кажем: више се не може трпети... Па кад њима то кажем, онда идем Катићу, Стојану, проти Николи... Свима ћу им рећи да нама није вајда од њиховог сашаптавања, него, ако ће што чинити, нека почињу!... Збогом, попо!

И окрете се назад, па се упути Подинама...

Ишао је нагло. Зној му се слеваше низ лице... Издалека је чуо потмули жубор Дрине и ишао му ближе. Одједном стаде и загракта.

Из луга му се одазваше. Он пође неколико корака кад искрсну човек преда њ.

— Ти си Дево?

— Ја, Јоване. Је ли ту харамбаша?

— Ту је...

Дева се упути к њему.

Харамбаша и дружина засели по зеленој трави, Дева виде да им је својим грактањем прекинуо какву лепу шалу Заврзанову. Кад га видеше, сви се дигоше на ноге

— Помаже вам бог! — рече Дева.

— Бог ти помогао! — загрме са свију страна.

— Шта ти је? — упита харамбаша, видећи његово снуждено лице.

— Зло.

— Зло?! — повикаше сви.

— Зло, Станко! Оца ти отоич бацише у тамницу.

То дође ненадно. Станко му дође, али посрте, јер му се смрче пред очима... Хтеде нешто рећи, али му се свеза језик...

— Како? Зашто? — заграјаше са свију страна. Дева исприча све, од самога почетка.

— Па каква му је то тамница? — пита харамбаша.

— Ја сам једаред само завирио! — рече Дева. — То је таки јад да и саме гује беже одатле...

— Харамбашо! — рече Суреп — да избављамо човека!

— Јест, јест, да га избавимо! — повикаше са свију страна. — Да идемо сви!...

— Сви нећете!... Нису вредни да на њих крећем сву моју чету!... Је ли, Дево, колико Турчин има пандура?

— Десет.

— Десет и два дванаест... четрнаест... добро! — рачунао је харамбаша. — Онда нека пође Суреп... Илија... Станко... Зека... Јован и Јовица... То ће бити доста...

— Доста! — јекну Станко. — Ја ћу им сам дати посла! Поклаћу их као јагањце!...

— Лакше, Станко, лакше! — рече харамбаша. — Ти заборављаш да са угурсузима посла имаш!... Да су то јунаци, ја бих послао тебе и још двојицу, али то су угурсузи... Сурепе! Ходи овамо!

Суреп му приђе и он му стаде лагано наређивати шта све да ради:

— Прво иди попу, па се с њим споразуми...

Дева и Заврзан нека све добро разгледају, јер од њих не треба гласник да изиде... Нико од њихових не сме причати шта је било!... Можеш их помлатити, можеш их и мени довести — то ми је свеједно!... То што учиниш — учињено је...

— Добро, харамбашо!

— На Станка ми пази! Он је жесток. Не дај му да налети!...

— Добро.

— Спремај се! — викну харамбаша. И док длан о длан, све је било готово.

— Дево!

— Чујем, Срећко.

— Попа ми поздрави... и... пазите...

— Не брини... Збогом!

— Збогом! — рече харамбаша. — Овде ћемо се видети.

Окорамише дуге шаре, па се кренуше. Заврзан је поигравао...

— Станко! — рече он. — Баш ми је срце на мери што и мене харамбаша одреди!... Не знаш како волем што ћу једаред изблиза видети твога Крушку!...

Станко је ћутао. У њега беше ушло сто бесова. Чинило му се да миле а не ходе, па је одмицао испред свију.

— Станко! — викну га Суреп.

— Шта је?

— Лакше.

— Ја!... Лако је вама!... Можете ако хоћете и одспавати мало, али мени није лако! Да бог дао крила имам, ја бих одлетео тамо!... Јер тамо је мој отац, и лежи ни крив ни дужан!... Можда га муче свакојаким мукама ти бездушници! Ја морам журити!...

— Па немој ти тако.

— Не пристајте ми на муку. У мени крв кључа од беснила... Ја на очи не видим од муке... Ако хоћете, пожурите; ако ли нећете, ја идем сам!...

— Па ми смо и пошли тамо! Не брини!... Твога ћемо оца ишчупати! — рече Суреп.

Кад стигоше до Стараче, Суреп заповеди да стану. Онда зовну Деву на страну, па се стаде нешто с њим разговарати. Затим Дева оде.

— Је ли, Сурепе, а шта ми чекамо овде? — упита Заврзан.

— Што треба — рече Суреп кратко.

— Добро. Али нама треба много штошта. Суреп само слеже раменима. Са Станка је ђаво кожу дерао. Он не могаше појмити то његово очекивање. Љут као рис, само је по преко погледао свакога ко би му ма једну речцу проговорио.

Ноћ се спусти на земљу. Беше то тиха, летња ноћ без месечине. Из луга се чула песмица птичија; ветрић је шушкао по лишћу као мали лопов...

Око Станка се земља окретала. Већ му прекипе. Цикну и баци Сурепу ове речи:

— Ти седи... може ти се, а ја идем!

— Ти нећеш ићи!

— Ко ми то брани?

— Твоја заклетва... Заклео си се на хлебу и соли да ћеш слушати заповести старијега.

— Али...

— Он је знао шта је заповедио. Ти само можеш покварити сав посао!... Кад човек нешто ради, он треба да ради паметно... После се не вреди кајати... Седи!

И Станко се спусти.

Једва у неке ето Деве. Суреп му изиде на сусрет.

— Шта је?

— Добро је. Тамо су код субаше.

— Сви?

— Сем Лазара.

— А поп?

— Он се нада. Припремио је све што треба. Суреп се окрену дружини и више шапатом рече:

— Полази!

Станку као да неко скиде терет с душе... Хајдуци већ беху на ногама.

— Пази! Опрезно само!... Илија! Ти ћеш заићи од честе са Девом и Јовицом, а Станко, Зека и Јован ће са мном. Само полако... Кад дођете пред сами хан, ви станите. Нека нико ништа не почиње док ја не заповедим.

И кренуше се...

У Крушкиној одаји горео је жижак. Крушка је био врло узнемирен... Опет га беху спопали они чудни снови... Зато је и позвао Ивана и Маринка да седе с њим.

Сви су били као у неком полусну. Пандури су спавали у хану крај огњишта. Напољу је пиркао ветрић и гонио суво лишће...

Крушки пале трепавице као да му је неко брег на њих навалио. Он се намести и заспа...

И тек што је уснуо, а јави му се Станко с четом, стоји на прагу и погледа страшним погледом... Хтеде дрекнути, али му се реч узе...

Станко са Сурепом, Зеком и Јованом беше на прагу... Турчин протре очи. Мислио је да сања, али то беше грозна јава.

— Да се нико није макнуо! — грмео је Станко, а око му сева као муња.

— Јесте ли повезали оне у кући? — пита Суреп.

— Та мани их! — одговори Заврзан. — Вредни неки Турци!... Ево, сами се вежу!...

Па се грохотом насмеја.

А тај смех одјекну некако страшно у души Крушкиној.

Станко уђе у собу са голим јатаганом у рукама. Погледа оштро Турчина, па грмну:

— Везуј се!

И не знајући шта чини, Турчин се стаде распасивати.

Иван и Маринко окаменили се на месту. Станко погледа Маринка, па му рече:

— Помози твоме Крушки, вежи га!...

И Маринко послушно, као снаша, приђе и стаде везивати Крушку.

— Боље стегни!

Маринко притеже.

— Душмански! — цикну Станко.

Маринко удари коленом Крушку међу плећке. Плећа улегоше, а прса одскочише... Појас утону у мишице. Крушка беше модар као чивит.

— Тако!... А сад, газда-Ивана.

Маринко приђе па притеже и Ивана као и Крушку.

Кад се то сврши, Станко приђе Турчину и изврте га као какву кладу, исто онако као што је некад сањао. Онда се наже нада њ.

— Је ли, Турчине, где ми је отац?

Зашкрипа нешто у грудима Крушкиним. Он заусти да рекне, али не може. Станко заману ножем.

— Где је, одговарај!

— У подруму... — простења Крушка.

Сурep викну:

— У подрум идите па изведите Алексу!

Заврзан и Јовица поскочише као јелени... Кад отворише подрум, видеше Алексу где лежи усред оне каље. Руке му окрвављене, одело поцепано а међу прстима, улепљеним блатом, седи праменови косе његове...

Изнеше га напоље. Старац је лежао непомично. — Заврзан се наже нада њ.

— Шта је? — упита Јовица.

— Још дише...

У тај мах Станко истрча из хана.

— Где је, где је?

— Ево га! — рече Заврзан.

Станко паде по старини. Љубио му је смежурано, каљаво лице и руке.

Старац поче долазити к себи.

— Воде... — шапутао је.

Потрчаше да воде донесу. Суреп рече Јовици:

— Ходи и пази на ове!...

А он приђе, узе врг, па стаде Алексу водом кропити... Наслони му затим врг на опечене усне и пусти неколико капи...

Као миље неко разасу се живот по снази Алексиној. Он се опре рукама, али још беше малаксао.

— Воде!... Воде!...

— Не смемо му много давати, то би га убило! — рече Суреп и пусти још неколико капи на његове суве усне...

Онда се окрете Заврзану:

— Понеси Алексу! — рече му.

Зора је свитала. Месец у последњој четврти тек избио и оборио своје рошчиће земљи. Свежина се дизала и будила све живо...

Хајдуци су журно одмицали. Од неколико пушака начинише носила, на којима су Алексу носили. Станко је ишао поред оца, гледећи и пратећи жедним погледом сваки покрет његов...

Алексу прилично оживе свежина. Он затражи да га спусте, па онда поиска воде...

Суреп му даде, али само један гутљај.

— Немојте ме мучити... Изгорех!

Суреп ништа не одговори, али му више не даде.

Заврзан погледа нада се:

— Господе, да лепа дана!... Али, лов је још лепши. Је ли, Сурепе, харамбаша ће се више обрадовати оној тикви ћелавој (и ту показа на Крушкину главу) него да му носимо од злата јабуку.

Суреп махну главом у знак одобравања.

— А већ за Станка и да не говорим!...

— Данас је мој дан! — рече Станко, а очи су му севале од задовољства. — Само да ми би нађи још онога!... Њему, њему да ми је да се светим!... Он не би умро како се умире!... Сав страх мора најпре осетити!...

И приђе заробљеницима, које је Зека гонио.

— Па, Иване Миражџићу! — рече јетко. — Шта сад велиш?... Ето ти сад и твога Крушке и твога Маринка... Кажи им нека дигну потеру! Зар под седу косу да се обрукаш?... Срамота!...

Иван оборио главу. Сад тек беше му јасно колики је грех учинио; сад је тек потпуно осетио колико је велика мржња коју је на се навукао!... Реч му се узела. Није му жао било седе главе, та он се и онако доста наживео, али му је жао оне његове нејачи, што ће она ни крива ни дужна испаштати грехе његове. Напреже снагу па рече:

— Станко!... Богом ти проста моја глава!... Али... немој се светити!... Оно што је тамо... није криво ништа...

— Онај је овде био крив, је л̓? — упита Станко и показа на Алексу.

— Бог ће питати!

— Ама док до бога дођеш, хоћу да те питам ја... — јекну Станко и поче дрхтати. — Ја сад с тобом хоћу да говорим!... Упамти, Иване! И кад бих могао да ти најстрашније речи добацим у лице на твоме последњем часу, опет је то мало према греху који си ти учинио!

Иван завеза. Он је видео пред собом разљућена риса. Очи су Станкове муњом палиле...

Дан је све више освајао. Сунце је пробијало кроз густо лишће и већ се осећала топлина зрака његових.

Наједанпут стадоше. Заврзан залаја и одазва му се лавеж. Онда неколико оружаних хајдука изиде им у сусрет.

— А... уловисте их? — упита Ногић.

— Уловисмо! — рече Заврзан. — И ма колико да су били љути ови пси, падоше нам у клопку и не регнуше!...

— Хајде, хајде, чека харамбаша.

И дођоше на место. Харамбаша и дружина поздравише их весело. Зека привеза ону тројицу за један танковијаст јасен, а Алексу принеше оној клади на којој је седео харамбаша.

Срећко се наже над Алексом.

— Јеси ли жив, брате? — упита га он.

— Жив сам... Воде!...

Срећко потеже своју чутуру.

— На, напиј се!... Ово ће те окрепити...

И Алекса повуче два-три гутљаја из чутуре...

— Можеш ли устати?

— Ако могнеш...

Станко притрча и придржа га... Страшно је изгледало измучено лице Алексино...

— Намести га овде, поред мене... — рече харамбаша.

Посадише Алексу на кладу... И он, наслоњен на харамбашу, погледа она три несрећника...

— Сад ми испричајте све како је било. Деде ти, Илија!

И Заврзан поче причати све до ситница. Кад би готов, харамбаша рече:

— Право ми је! Све је добро било!... А сад?... Шта ћемо сад?

— Да их побијемо! — рече Станко.

— Да им судимо! — рече Суреп.

— Да им судимо! — заграјаше са свију страна.

— Зеко! — рече харамбаша. — Одреши их и приведи овамо...

У млађега поговора нема. Хајдуци се окупише око храмбаше све по реду и по старешинству.

Зека их приведе.

— Турчине! — рече харамбаша. — Ти си овде пред судом осветника... Ми знамо твоја дела. Ти си постављен за старешину у Црној Бари?

Крушка је ћутао.

— Немој ћутати! — рече харамбаша. — Ти си постављен за старешину ономе народу. А старешина у једном селу, то је исто што и старешина у једном дому. Је ли тако?

— Па шта сам скривио? — упита Крушка.

— Завађао си народ.

— Јок ја.

— Јеси.

— Сад сам у твојим рукама — можеш ме натјерати да признам, али нијесам. Све је бјежало од мене. Једини ови Маринко и ови Иван што беше онако људи према мени. Ја сам у овој Црној Бари био жељан људи и лијепе ријечи... Све ме је гледало попријеко... Ја рекнем ријеч, а они оборе главе... Шта сам могао ја квара учинити?... Реци, Иване!... Реци, Маринко!

Хајдуци су ћутали. Иван и Маринко исто тако.

— Ја сам био мученик! — настави Крушка. — Да сам пао у постељу, нико ми се живи не би нашао!... Сироче од малена, ја не знадох ни за оца ни за мајку. И онда... ја завађао!... Ко се с ким завадио?...

Опет нико речи. Крушка се окуражи. Помисли да ће их и расплакати, па настави:

— А бог је и мене створио као и друге, као вас. И ја сам човек, који срце има... Зар ја немам својијех јада, зар ја немам суза и зар ми не треба нико пред ким бих се могао изјадати и заплакати?... Реците!... Зар вас нијесу јади у гору натјерали?... Зар нијесте то због срчанијех бола учинили?... Па кад је тако, онда шта сам ја крив?

— Не би био ништа кад би тако било. Али није тако.

— Тако је.

— Дево! Ходи овамо! — рече харамбаша.

Дева приђе.

— Чуо си шта Турчин рече?

— Чуо сам, али Турчин лаже!...

Крушка га погледа убезекнут, а Маринко и Иван пребледеше као смрт.

— Ови је луд... Он бунара којешта! — рече Крушка.

— Ха-ха-ха! — насмеја се Дева. — Јест, ваша ме сила научила да бунарам, али ја нисам луд! Нисам луд већ и зато што сам ти од твога доласка сваку стопу пратио. Ти ниси могао клањати твоју молитву, а да те моје око не смотри!...

И онда стаде причати све што знамо. Сваки договор с Маринком, Иваном и Лазаром, сваку речцу, сваку намеру њихову...

Ноге заклецаше под Турчином. Он се запрепасти кад чу да овај човек зна све, сваку и најмању помисао његову...

Дева је говорио речито, отворено. Хајдуци зинули од чуда, запрепастили се!...

— Тако је, Турчине! — завршавао је Дева своју оптужбу. — Тако је! И хоћеш ли да знаш ко ти је омео све твоје намере?... Ја, Турчине! Ја и онај поп, који је као орао лебдео над Црном Баром и није дао људма да падну у твоје замке!... Деде, реци да није тако!...

Турчин се сруши као громом погођен.

Из Девине приче видело се да су главни кривци Крушка и Маринко. Међутим, Иван је био оружје у њиховим непоштедим рукама... Он је невољно запао у клопку, из које се после није могао искобељати...

Харамбаша се замисли, хајдуци су ћутали.

— Браћо! — рече Срећко после дужег размишљања... Велите да се Турчин и Маринко убију?

— Велимо!... — загрме са свију страна.

— И то одмах! — додаде Станко.

— Јест, одмах... Теби су највише пакости учинили, теби их дајем!... Узми двојицу-тројицу, па их води тамо у шуму...

— А Миражџић?

— И њему ћемо судити.

— Зар без мене? — упита Станко.

— Чекаћемо те.

Станко зовну Зеку и Заврзана.

— Потерајте ова два Турчина! — рече он с неком грозничавом радошћу. Очи су му севале као у мачке...

Ни Крушка ни Маринко не могоше ићи. Али се Заврзан и томе досети.

— Знаш шта, Станко? — рече он. — Пошто ови не могу ићи, то да свршимо с њима овде.

И ороз на његовој пушки кврцну.

Тај нејаки звук ороза јекну страшно. И Маринко и Крушка пренуше и скочише.

— Ићи ћемо! — рекоше обојица у глас.

— А... ићи ћете!... — насмеја се Заврзан. — Онда, друга ствар. Ја као човек велим: ако не можете, да вас не мучимо. Али већ кад можете, онда... да се иде... Хајде, Машо кућо, хајде полако... Сад бар можеш бити сербез. Тамо има пуно Турака, можеш их се надворити до миле ласти...

Пођоше... Кроз густо лишће пробијаху сунчеви зраци. Хиљадама бубица милело је по земљи и пролетало око глава њихових.

А у Станку је кипело. Он је смишљао муке. Он је хтео да их натера да осете шта губе, да осете сву страхоту смрти. Душа му је у коталац потезала од силних жеља...

Међутим, то је Заврзан вршио да би се нашалио.

— Видиш, газда Крушко, како лепо сунце сија. Бадава!... Што бог да, он да! Ето, ова бубица!... Видиш како мили. А она је срећнија од човека... Шта је теби вајде сад од свега твога господства. Ништа!... Мреш од страха кад помислиш шта ће од тебе бити за тренутак-два... А ми се на то научили, па свеједно... И кад нема какве потере, ја заседе, ја се лепо убетежим.

И Маринко и Крушка ћутаху... Само си им на лицу видео како бледе, црвене и модре...

Заврзан осети нешто тешко на души. Готово се застиде што брбља тако с људима којима смрт над главом стоји.

И наста тајац. Чуло се само суво грање како пуца под ногама.

Наједаред Станко диже главу па рече:

— Стој!

Његов глас одјекну дубравом. Он следи срж у костима и Крушки и Маринку. Колена им клецнуше и они седоше.

— Овде ћемо... Ево овај храст. Ту ћемо нашег потурицу подићи...

Маринка поче остављати памет. Крушки изиде сан на очи. Њему се учини да је баш ово дрво у сну видео. Хтеде замолити да га уклоне одавде, али му се реч узе.

— Деде, Заврзане!... Деде, побратиме!... На посао!

И ови пријђоше ближе.

— Немој тако!... Прво ћемо Маринка обесити, па ћу онда ја с Турчином свршити рачун.

И он се маши први Маринка, те му одреши руке, али у исти мах од појаса направи омчу, па му је натаче на врат.

— Тако... А сад, устај!...

Онај страшан поглед диже Маринка. Он је бленуо сад у једног, сад у другог. Станко га поведе и доведе до храста. Круна храстова беше доста ниска...

— Заврзане!... Ал́ не! Ја ћу се препети!... Морам то својом руком учинити. Бог би ме убио кад бих коме другом дао!...

Успуза се уз дрво, па се спусти ближе оном граном. Цупну два-трипут ногом да види је ли довољно јака, па викну:

— Приведите га ближе!

Маринко се наједанпут освести. Он виде шта га чека и стаде се отимати. Али га стегоше чврсте Зекине мишице.

Он стаде уједати...

— Та дај га овамо!... — рече Заврзан, па га докопа по средини и принесе ближе дрвету.

Маринко се дерао из свега гласа.

— Шта је?... Шта се дереш? — рече Станко. — Док си гасио огњишта и мучио јадне старце, смејао си се, погана веро, а сад се дереш!... Шта ти је?

— Не допада му се дрво! — рече Заврзан. — Него, држи крај!...

И добаци Станку онај други крај појаса.

— Придигните га мало! — рече Станко.

Зека, онако висок, диже га сасвим до гране. И Станко привеза појас за грану...

— Сад пуштај!... — рече он.

Пустише. Маринко се копрцну два-трипут, очи му искочише, а језик испаде из уста. Станко погледа Крушку.

— Јеси видео, Турчине?

Али Крушка ни да би речи.

— Е, сад је на тебе ред. Право је да твој Маша види шта ће и с тобом бити! — рече он, па сиђе с дрвета.

— Хоћемо ли и њега вешати? — упита Заврзан.

— Њега нећемо. Њега ћемо клати. И приђе, завали му главу па потеже јатаган. Баци поглед на Маринка, па рече:

— Гледај, Маринко!... Ево шта чиним од Крушке!

И задену јатаган у грло... Млаз криви шикну... Нож се зари још дубља...

Онда отури главу Турчинову. Нож обриса о његово руво, па га метну у цагрије...

Па диже главу и скиде капу.

— Господе!... Хвала ти на овом лепом дару!... Али, Господе, дај ми да докусурим моју освету!... Ово је само почетак...

Метну капу на главу, па се окрете друговима:

— Хајде да судимо Ивану!...

20. ОСВЕТНИЦИ

Хајдуци су немо ћутали кад ови стигоше.

— Свршисте ли? — упита харамбаша.

— Свршисмо — рече Станко.

— Онда седите.

Они поседаше.

— Е, Станко, дете моје, — рече харамбаша — главне ти кривце предадосмо...

— А... оно нису главни! — рече Станко. — Сви су они главни!...

— Ти си озлојеђен, па ти се тако чини — рече мирно харамбаша — али ми мислимо друкчије.

— Шта друкчије? — цикну Станко и скочи, а око му сева. — Нећеш, ваљда, рећи да Иван Миражџић није крив?

— То нећу. Али велим да није крив колико она двојица.

— Он је још кривљи! Он им је у свему ишао на руку. Он је завађао народ... Он је срамотио свуда оног мученика, оца мога!... Ја хоћу да се он убије!

— Лакше, младићу! Бујна је крв твоја! Послушај људе старије!... Ту сам ја, ту је Ногић, Суреп, Дева и толики људи! Доста је Ивану нека се врати у село па нека га прстом показују као турску улизицу...

На Станку заигра месо.

— Реци да скинем капу, па да му се лепо замолим да ми опрости!...

— Ти знаш да ти ја то нећу рећи. Али од тебе није лепо што људе не слушаш!...

— Зар толика непочинства његова...

— Он ће за њих испаштати. Зар му може горе бити него кад му поштени људи леђа окрећу?... То је горе и од саме смрти... Је л' тако, браћо?

— Тако је!

— Онда нека буде као што рекох.

Станку би као да му неко опали шамар. Он је мислио да Ивану нема права више нико судити до он. Зато се испречи пред харамбашу, погледа га мрко, па рече:

— Ја ти то не вермам!

— Онда ниси наш друг! — рече оштро харамбаша.

— И нисам. И зато ћу му сад судити! — рече па потеже пиштољ.

Сину Срећково црно око, па му заустави руку.

— Кад Срећко нешто рекне, оно остаје као свето!... Пиштољ за појас, па пут за уши!... Кад будеш почео на своју руку, чини шта знаш, али на моје име... убићу те!...

Хајдуци скочише око Станка...

— Добро, харамбашо! До данас сам био твој, а од данас свој. Поштујем ти реч, јер поштујем твоју со и твој хлеб...

Остави пиштољ за пас, па се окрете дружини:

— Браћо! Праштајте со и хлеб!... Ако има међу вама који љути осветник, нека пође са мном. Ја бијем док не затрем.

Јован и Јовица priђоше му.

— Шта, зар вас двојица? — упиташе хајдуци.

— Јест.

Заврзан се почеша иза врата па приђе и он Станку.

— Зар и ти. Заврзане?!

— Ја!... Џумбуса ради...

— Харамбашо!... Шта чиниш ти? — упита Ногић.

— Ко хоће да иде — нека иде!... Ја тражим послушност! Ако је и теби криво — иди!...

— Није ми криво. Али Станко...

— Ја сто пута размислим, а једанпут радим! — рече мирно харамбаша. — Ја знам зашто остављам живот Ивану...

— Па што му поклањаш живот? — упита Станко јетко.

— Ти си младић. Твоје је срце бујно. Ти не можеш ни видети даље од носа. А ако се по срцу поведеш, пре ћеш учинити зло но добро...

Дева се умеша:

— Слушај, Станко! Срећко зна шта чини. Ово што је урадио паметно је, ја ти кажем!

Станку су игрле усне.

— О, боже!... Да ли сам ја полудео, што ли? — рикну он. — Зар овај нечовек починио толика неваљалства, па му још дати да живи!... Збогом, харамбашо!,.. Хвала ти на очинској пажњи!... Хвала ти на хлебу и соли!... Али... ја не мислим тако!... Овде си ти старешина. Овај је овде под твојим окриљем — нека носи данас главу... Али сутра, прекосутра, до мога издисаја — он је мој!... Збогом!...

Па скиде капу и приђе Срећковој руци.

— Опрости, увредио сам те, а ти си ми оно што и онај онде, па би ме убила и једна твоја зла помисао! Опрости!

— Нека ти је богом просто! Ти си достојан да чету водиш, али си бујан, врло бујан!...

— Богу сам се заклео, харамбашо. И пољубише се.

— Браћо! — окрете се хајдуцима. — Збогом ко остаје! Праштајте!...

Онда приђе оцу па, љубећи га у руку, кроз сузе рече:

— Бабо! Поздрави ми мајку!... Радите како вас бог учи, али ја свога крова нећу видети док не испуним своју заклетву. Збогом!...

А пролазећи поред Ивана, погледа га мрко, тако да се овоме осекоше ноге.

— Тешко твоме дому, Иване Миражџићу!...

Хајдуци се здравише са Заврзаном, Јованом и Јовицом. Заврзан се правдао друговима.

— Шта ћете; али, ђаво га знао, волим Станка! Волим га што не мирује... Његова памет смишља само како ће коме главу скинути. А ја се острвио, па да ми је да послујем!... А

осим тога имам ти и ја неких својих рачуна, па кад је дружина овако добра, да их бар пречистим... Збогом, Сурепе! Тебе ми је онако понајвише жао; жао ми твога разговора!...

Смех се захори. Суреп само диже леву обрву и развуче усне...

— Заврзан — Заврзан — рече он.

— Збогом пошли!... Нека вам је просто!... Изљубише се, изгрлише, као да су на једном срцу лежали.

— Даће бог, ваљда, да се опет здружимо!... — повикаше хајдуци.

— Хоће!... — рече Станко. — Чим земаљска правда помири небо и земљу, ето нас! А сад — збогом!

Заврзан је певушио:

Чим се гора заодене листом,

А земљица травом и цвијетом

И кад стигне јагње за пециво.

Притегоше упрте, па се одвојише. Густи луг их брзо сакри од њихових другова...

Хајдуци уздахнуше дубоко и оборише главе.

— Као да ми рођени одоше! — рече Ногић...

Остало је ћутало као немо... Само је ветрић немирно шушкао по зеленом лишћу...

Сунце је пекло и кроз густо лишће. Плавило небесно готово побледело од његовог сјаја... Издалека је допирао шум таласа valовите Дрине.

Хајдуци су ишли ћутећи. И сами разговорни Заврзан повукао се у се па премишља.

Наједаред ће запитати Јовица:

— Па куд мислимо сада?

— Хајдемо у Парашницу — рече Станко. — Парашница је згодна за хајдука као колевка за детенце. А после тога, ту нам је и Црна Бара и Рача... Свакад ћемо моћи видети сваки турски буљук.

— Да седнемо мало — рече Латковић. — Неће згорег бити да се мало поразговоримо о свему што нам ваља чинити. Јер, као год што Станко жели да се поткусури са својима, тако бих и ја желео наплатити своју вересију.

— Збиља — рече Станко, седајући у један сеновит хлад — ја још не знам зашто се ви одметнусте у гору.

— А нико се не одмеће од бела босиљка — рече Латковић. — Мени је тешко опричати, ето Јовице.

А Јовица саже главу.

— Ево шта је! — рече Заврзан. — Био је у њиховом селу субаша неки Ибро. Јовица је имао сестру на удају, а Јован, опет, био момак за женидбу, па као комшијске куће... Знали се од детињства, па се и запазили. Јован, дакле, хтео узети Спасенију, сестру Јовичину. Али, не лези ђаволе! Турчин ти једном смотри девојку, па нареди својим пандурима те је једнога дана докопају и одвуку њему... И шта је даље било, не вреди ни да казујем... знаш већ...

У Станка сенуше очи. Њему дођоше неке страшне мисли у главу.

— Па шта је било с Турчином? — цикну он.

— Побегао је у град. Од тог доба нигде га нема, као да је у земљу пропао! — рече Заврзан.

— Ја бих отишао у град! — рече Станко.

— И ми смо хтели, али не даде харамбаша... Зато ти се данас придружисмо. Ево ти и наших руку и наших глава!... Води нас где хоћеш, само да се осветимо, да осветимо и њу!... — рече Јовица.

— А шта је с њом било?

— Збиља, шта је било? — упита Станко.

— Ћути! — рече Заврзан. — Обесила се...

Станко скочи:

— Браћо! — рече он. — Светићемо се! Тешко и крсту и не крсту ко је погане душе! Господе, Створитељу! Дај ми моћи да одржим моју реч!...

— А ти, Заврзане, каква тебе невоља у гору натера?

— Ја... ја сам пошао онако, друштва ради!... Мрзило ме седети као баба у запећку, голих шака. Велим, идем овамо, међу људе, шâт буде боље!... И, да видиш, боље овако! Пре сам гледао како Турци бију, убијају и отимају — сад опет гледају и Срби и Турци како то Заврзан лепо оправља, као да је сто година тај занат учио!...

— Разговоре наш! Сто си ми пута бригу растерао!... — рече Лактовић и загрли га.

— Остави се тога, Клемпо!... Него, да бирамо харамбашу.

— Шта да бирамо! — рече Јовица. — Ето Станка.

— Али ја не знам...

— Па ако не знаш, договорићемо се! — прекиде га Заврзан. — Ваљда је Срећко знао све кад је у гору дошао?... Јок!... Него... невоља га свему научила.

— Тако је! — рекоше Јован и Јовица.

— Добро, онда се примам.

— Сад доста. Читати нам ништа немој, јер све знамо! — рече опет Заврзан.

— Нисам то ни мислио. Мислио сам да се кренемо Парашници...

— Да се кренемо.

— Харамбашо! — рече Заврзан Станку. — Видиш колишно нас је... А бог ми је сведок да ће многа турска мајка од нас пропиштати!

— И ја мислим! — рече Станко, па опучи корачати...

Шумом је одјекивао пуцањ сувога грања...

21. ПАРАШНИЦА

Данас човек не би ни познао негдашњу Парашницу. Да нас су ту њиве и ливаде плодне као Мисир; али негда ту беше густа шума. То згодно место, баш на самом ушћу Дрине у Саву, вазда су поседали хајдуци и устаници. Ту им беше жива згода, јер им ниједан Турчин што је у Босну или из Босне ишао, није могао промаћи.

Кад је устанак букнуо, Зека Селаковић, познати под именом „Голи син Зека Буљубаша", ту је имао свој стални стан са својим „голаћима", Ту се створила читава чаршија, и доскора, па и данас, стари луди зову Парашницу „касаба", што значи варошица.

За име Парашница свезана је и једна причица. Био је некад некакав џин, па заволео сестру рођену и хтео се њоме оженити.

Пошто се то сматрало као грех и никако се није могло допустити, то рекну џину да ће му тек тако бити одобрено да се сетром ожени ако прокопа корито води из Дрине у Саву. Он пристане и почне копати. Али се наједаред спусти тако густа магла да он није видео куд копа него је кривудао тамо-амо; на неким местима састављао је сам прокоп. Видећи да од његовог посла ништа нема, он се мане и прокопа и сестре. И дандањи стоје ту удолине, које изгледају као водено корито, али само донекле, јер нису доведене до Саве.

Били су заранци кад Станко с дружином стиже у Парашницу. Од воде је пиркао свеж поветарац, те им хладио врела чела и сушио зној.

— Уја! — рече Станко.

Хајдуци стадоше. Он им рече те одрешише торбе.

— Овде ћемо становати. Дрини и Сави на погледу. Гледаћемо да нам нико не промакне. А сад да се мало презалогајимо.

Јовица извади из торбе хлебац и нешто смока, те заседоше.

— Вала, више сам ти жедан него гладан — рече Заврзан. — Него, морам сићи до обале да извор ископам.

И, пошто једоше, он се прекрсти и устаде, па, узевши тикву, оде на обалу. Није много прошло а он се врати носећи воде.

— Хладна је као лед ледени. Ама сам сместа нашао извор, нисам трипут руком заграбио.

Хајдуци се напише хладне воде, па се налактише и предадоше сваки својим мислима.

Вече се спуштало лагано као смрт. Сутон је оцртавао предмете у даљини. Мало-помало па оста пред очима њиховим само бела водена пруга... Небо се осуло звездама, ветрић пирка и шушти по зеленом лишћу, а тамо далеко, далеко чује се лавеж паса...

Хајдуци уснуше, само Станко не. Он се загледао у небесна свештила што лебде у плавоме зраку над њим, лебде и жмиркају некако сетно, као сироче коме сан на трепавице наваљује. И као да би му много казале те звезде, али су неме, или бар за њега неме.

Он се диже на ноге, скиде капу, па се стаде молити богу:

— Господе, Творче наш, — шапутао је — да ли сам право радио?... Ти, Господе, упути мене да вршим правду твоју!...

и опет погледа нада се.

А звезде трепте мирно, лениво... Он осети нешто тешко на души. Неки глас прошапта му:

— Ти не смеш вршити дела божја! Он даје живот, он га и узима...

Али други глас загрме:

— Ја сам правда божја! Није све лепо што је право; али што је право и богу је драго!...

И та грмљавина угуши онај шапат. То га мало разведри. Он готово гласно говораше са собом:

— Ја сам био добар човек, миран, поштен.,. А њима легло на срце да ме убију и осрамоте мртва, и да осрамоте онај дом, и све моје до седмог колена... Ја не дам!... Бог је дао мени све ово што је у мени; па што је давао кад је знао да не ваља!...

Па стаде ходати тамо-амо... Ветрић му је хладио врелу главу...

Али нека нелагодност притисла му тело, грло му се сушило... Он узе тикву, просу воду из ње па се диже извору да се умије и напије...

И, дошав на извор, уми се и напи, па га разгали она хладна вода...

Седе на ову зелену издан на обали, па се занесе... Вода је хуком жуборила испод ногу његових, а тај му је жубор годио души. Он се подними на лакат и загледа у ону белину...

Месец се појави и осветли водену површину. Он је назирао играње таласа у вртлозима... И допаде му се све то. Та, то ври бесно као у души његовој... Ови таласи, кад им други на дођу, постају бесни и силни, руше и обарају све што је пред њима... Је ли то вола њихова?... Није! Нагна их јача сила...

— Па тако је исто и код мене... Да сам могао мирно лежати у свом гнезду, ја не бих никога дарнуо, као што ми то није деда ни отац чинио... Али су ме истисли из гнезда мога, и ја, својом снагом, рушим и обарам све пред собом, све што могу, исто као и онај талас!...

И осети као да му спаде терет с душе. Осети да је у праву вратити истом мером свима који га задужише.

Опет погледа нада се, и опет виде трепераве звезде; али му се учини да га сад јасније гледају, да не жмиркају више...

— Па ја бих убио себе кад не бих убио Лазара!... Па оног Ивана!... Ја не знам, али ови су наши деца кад веле: „Опростити му треба!...” Коме?... Зар зликовцу?... Па ти му твојим опроштајем дајеш права да и даље зло чини!... Не, не!... Бог нека прашта, а човек нека се свети!...

Вода је жуборила. Он се предао својим осећањима, па га то уљушка као у бешици — он заспа...

Широка, велика равница прострла се пред њим, али ту равницу Турци притиснули... А њих неколико против толике силе. Питају се очима: шта ће? Он погледа и виде међу Турцима Лазара... Ускипе све у њему, и он рече дружини: „Хајдете!... Ако нећете ви, ја идем сам!”... И јурну тамо... Осврте се, као, а за њим јуре Зека, Заврзан, Јован, Јовица, Суреп, и сви... „Да их помлатимо!” — виче Зека. „Да правимо џумбус!” вели Заврзан... А Јован и Јовица заједнички држе један колац, дигли га увис, те се лепо види обријана глава. „Сад нам је право, па макар обе главе погубили, кад смо ову на коцу видели!” — веле обојица углас и смешкају се... И као Лазар га смотри, потеже да побегне, али га он ухвати, извуче у пољану, па пред свима Турцима одсече му главу и котурну се трипут њом... И онда започе борба, страшна, крвава... Само се чуо Заврзанов глас где довикује Сурепа: „Та реци једну!... Говори, не онемио!... Видиш како ја правим џумбус!”

Наједанпут осети како засече оштар нож у снагу његову. Он јурну, смлави Турчина пред собом, али клону, и, као, изгуби свест... Кад мало себи дође, осети он неку влажну руку на своме челу, погледа нада се и виде Јелицу, лепу као месечину, у белу руву, где над њим сузе лије... „Јеси жив, господару мој?” — упита га својим звучним гласом. Таман да одговори, а пуче пушка... Он се трже...

Чуо је разговор...

Скочи и потрча дружини. У сусрет му је журио Јовица.

— Шта је то? — упита он.

— Дружина нам расте, харамбашо.

— Које?

— Суреп, Зека, Ногић, Крајчин... ево их, траже те.

Њему заигра срце. Брзо приђе.

— Ево га! — виче Заврзан. — Знао сам ја да Суреп мене мора наћи!

— Добро ми дошли! — рече Станко.

— Боље нашли!

Па је стадоше љубити.

— Отуд ви?

— Ово је по договору. Сутра ће их још двадесет овде осванути — рече Ногић. — Харамбаша је поделио дружину: половину одведе он, а половину посла овамо, теби. Још ће која чета требати... Србија се побунила, сад бију Турке. Он с четом оде на Јадар, да Турке причекује.

Станко баци капу увис.

— Господе!... Хвала ти на твоме дару!... Ногићу!... Ево ти чете!... Води нас све куда ти душа жели...

— А ... јок!... Харамбаша рече: Станко је добар, нека он буде харамбаша!

— Тако је — рече Суреп.

— Онда добро! Али ви знате да ја хоћу да се осветим!... Ја се морам осветити!... Јер, браћо, мени се чини да би ме бог убио кад бих Лазара у животу оставио!...

На то му нико ништа не одговори.

— Дакле, пристајете?

— Пристајемо!

— У добри час! — рече он.

Зора је забелела. Исток се почео руменити... Хајдуци се спустише на росну траву.

— Јесте уморни? — упита Станко.

— Нисмо.

— А од чега би и били уморни? — рече Заврзан. — Сигурно су воденице вукли!...

Румен на истоку освајаше све више и више; мало-помало па се и предмети могаше разликовати; из села се чује петлова песма, цвркут птичји узавре да се разлегала дубрава...

Зека стао па се загледао у босанске планине...

— Шта је?... Што си се замислио, побратиме? — упита Станко.

— Ништа, побратиме... Ко се не би загледао у земљу која га је однијала!... Чини ми се да гледам своје раскопано огњиште.. И ако би икад био старешина, овдје бих становао!... Све ми је оку на погледу... И... и још... никад не бих сметнуо с ума да ми севаља светити!... Ово се мјесто зове Парашница?

— Јест, Парашница.

— Лијепо мјесто. Овдје ми је нека лакота на души...

— Дела, спавајте један сан — рече Станко овима што дођоше. — А док ви спавате, ми ћемо збринути мало ручка. Јоване, Јовице! Отидите те нађите које јагње...

У млађега поговора нема. Окорамише шаре па одоше.

— Ама, ја бих нешто с тобом говорио... — рече Ногић. — Носим ти једну поруку од харамбаше.

— Какву?

— То ти могу насамо казати.

— Онда ходи.

И одвојише се од дружине.

Ногић му исприча тада све потанко о устанку у Шумадији и ваљевској нахији; рече му како се и први људи у Мачви, као трговац Чупић из Ноћаја, прота Смиљанић из Белотића, Катић из Глоговца, Илија Срдан из Прњавора и још многи, многи данас договорише да дижу устанак у овоме крају.

— Харамбаша ме дозва — настави Ногић — и подели дружину; нас, Мачване, посла за тобом, а половину одведе у њихов крај да дижу људе на оружје. „Поздрави ми — вели — Станка; нека и он ово исто чини; нека ми чува Дрину, јер нема дана кад по који турски буљук Дрину не пређе да овамо чини чуда и покоре! И сутра увече нека оде Катићу — а то је вечерас — тамо ће наћи све наше људе, па нека се с њима договори.” То ти је поздрав од харамбаше.

— А куд је он отишао? — упита Станко.

— Он је отишао у сокоску нахију да тамо то исто чини.

— Добро. Вечерас ћемо заједно Катићу. Повешћу још побратима Зеку и Сурепа. Како се договоримо, онако ћемо и чинити.

Кад се врати, дружина поспала. Заврзан је ложио ватру и спремао ражњеве за јагањце.

— Ето, вала — рече он кад виде Станка и Ногића — колико да не седим беспослен.

— Добро је — рече Станко. — Него, Ногићу, иди и ти мало прилези док печење не буде готово.

Ногић се спусти крај другова и заспа као заклан. Заврзан је брбљао:

— Вала, Станко... опрости... хтедох рећи: харамбашо... волим ти ово што нам ови наши дођоше него бог зна шта. И, чини ми се, највише волим због Сурепа! Ђаво један!... Тако заметне шалу да пукнеш од смеха!... А уме, као што знаш, да приповеда, па кад се накани — не проговори недељу дана...

Али га Станко није слушао. Друго је њега тиштало. Срећко баци на њ толику бригу; а да ли ће он умети одговорити, да ли ће моћи испунити наде које су на њега пале?

И, сем тога, још нешто му је душу таштало. Као да је очекивао нешто, слутило му се да данашњи дан неће мирно проћи; као да ће бити нечега што дубоко задире у његов живот...

Наједард зачу грактање. Он прену. Прену и Заврзан. Грактање се зачу опет.

— Одговори! — рече он Заврзану.

Заврзан загракта. Хајдуци се тргоше из сна.

— Шта је?

— Неко нас тражи — рече Станко.

И наста тајац... Минути су пролазили као вечност. Станку је лупало срце...

Са стране се размаче шибље и промоли се Девина глава.

— Ту сте? — упита он.

— Ту смо — рече Станко, а глас му је дрхтао. — Које добро?

— Па није баш ни добро...

22. ОКРШАЈ

Узе Станка за руку, па га одведе сасвим на страну.

— Шта је, побогу?!

— Ти си јуче имао право. Оног пса, Ивана, требало је убити!

— Шта је опет учинио? — рече Станко.

И спреми се да чује најцрње гласе.

— Још није ништа, а ако бог да, ти му нећеш дати ни учинити!

— Па реци једном!

— Кад га Срећко пусти јуче, он се диже кући. Ја се лагано пришуњам, па за њим. Пред ханом га сачека Лазар, који јуче не беше код куће него у чаршији, па је тек стигао и пошао да га тражи. Мислили су да их нико не гледа, јер Лазар беше сам, па ти се расплакаше и једва кренуше кући. Ја полако за њима. Ноћ се спустила. Ја се ушуњам у авлију, па под пенџер… Говорили су много, али ово је најгневније. Јутрос је Лазар отишао у град да доведе војске, да ти на кућу нападну. Кућу ће ти запалити и побити све живо. То су наумили и попу и Јови… Кад сам видео Лазара да коња појаха, ја се кретох овамо; знао сам да си овде. — Станко се тресао као у грозници.

— Сто живота да имају и они и Турци — вала им под земљу!…

Па се окрете од Деве.

У тај пар искрснуше пред њим Јован и Јовица. Сваки упртио по јагње.

— Пуштајте јагањце! — рече заповеднички Станко.

— Што?…

— Пуштајте!… Најпре треба поклати курјаке!… Јован и Јовица пустише јагањце. Хајдуци се убезекнуше, јер Станко беше страшан.

— Опремај се! — рече он.

И док длан о длан, све беше готово.

— Дево! — викну Станко.

Али Деве беше нестало.

— Нема га! — рече Ногић.

— Онда, полази!

— Куда?

— У Црну Бару...

Узе пушку, прогледа ороз и кашилук па крете; хајдуци за њим...

Сунце се појави велико, сјајно и румено. Заврзан скиде капу и прекрсти се:

— Боже помози! — рече он. Сви учинише то исто.

— Оваквог ти харамбашу волим — рече Заврзан — што не излежава. Јуче харамбаша, данас прави окршај!... Што смо хајдуци ако зулумћари од нас не пропиште?... А је л́, харамбашо?

— Шта?... — упита Станко, а усне стискао да не види дружина како поигравају.

— Коме ли се то у госте спремамо?

— Старим пријатељима.

— Да те се није зажелео Иван Миражџић?

— Јест, он главом!

— Е, лепо ће се провести!

Хајдуци се насмејаше.

— Баш бих волео да данас послујемо, али да је бар каквог посла!...

— Биће!

— Хвала милом богу!... Ја сам мислио да ћемо се оно вече пушкарати кад ти оно оца избависмо; али нам се не даде! Оно управо и нису били Турци него неке бабе!... Ја им

реко́ шале ради: „Везујте се!” а они, ваљда се нису научили шалити, појасеве па један

другог за мишице! И свршисмо посла онако, без муке. А ону двојицу узе, опет, ти сам на душу... Ја сам мислио да ће ми шара зарђати!...

Већ су били код Бездана. Станко баци поглед на оно место где је посрнуо кад је Лазар на њега пуцао. Цео догађај изиде му пред очи; срце му заигра од жудње за осветом...

Дева се појави из честе.

— Станите! — повика он.

Хајдуци стадоше.

— Ви ту очекујте, а Станко нек пође са мном.

Станко нареди Ногићу да са дружином сачека ту или њега или Деву, па се с Девом крете.

— Куда ћемо?

— Поповој кући. Тамо су сви; и отац ти је тамо. Мало су страховали, јер су мислили да те не могу наћи. Сад су без бриге...

И обиђоше, па на врата из авлије уђоше у кућу.

Тамо заиста беху сви. И попа Милоје, и Сима Катић, и кмет Јова Јуришић, Севић, Шокчанић, и многи други.

Станко назва бога и приђе им руци. Они се изљубише сви с њим.

— Шта радите? — упита он.

— Очекујемо Турке... Баш добро што те Дева нађе! — рече поп. — Све ми се чини да ћемо ми данас почети окршај...

— Дај боже! — рече Катић.

— А тебе позвасмо да се договоримо. Да ли је боље сачекати Турке овде или им изићи у пресрет?

— Мени је свеједно — рече Станко.

— Ја мислим да им изиђемо у пресрет — рече поп Милоје. — Згодније је на друму заузети бусије.

— Имате ли оружја? — упита Станко.

— Имамо и сувише.

— Онда, Дево, иди и јави Ногићу да га чекамо на Журави...

Па се окрете пошто Дева оде:

— Некако Журава ми на срце пала — настави — још од мог првог мегдана... То је место душу дало!... А шта раде код куће, бабо? — окрете се оцу.

— У кући нема никог. Све сам склонио код пријатељ-Милоша.

Станко набра веђе.

— А што? — упита.

— Кућа ће нам у пламен букнути.

— Иванова, а не наша! — цикну Станко, а очи му севнуше.

— Шта сам знао! — слеже раменима Алекса. — Тек мислим, боље је склонити их!... Него, деде, здрави! И пружи му чутуру.

Станко се прекрсти, наздрави и напи се, па пружи чутуру даље.

— Је ли рано отишао онај пас? — упита Станко.

— Дева рече око поноћи.

— А онај матори?...

— Тамо је, у кући... Чини се невешт — рече Алекса.

— Онда да полазимо. Ићи ћемо шумом — рече Станко.

Сви се дигоше на ноге. Поп Милоје скиде шару што је висила на дрвеном чивилуку, па се прекрсти.

— Господе! Ти нам буди пријатељ! Ти видиш наше јаде, па буди благ отац и потпора нашим нејаким рукама!... Четири стотине година Србија је рађала робље и измећаре. Ако су што И згрешили наши стари, а ти бар буди благ, па опрости овом колену што диже руку на крвника!... Пустио си да потпаднемо под јарам... допусти и да скинемо својим нејаким рукама!...

Све у соби кршћаше се светим знамењем... Попино се лице наједанпут преобрази. Он пољуби шару, па викну:

— Браћо!... Срце ми моје каже да је бог с нама! Јуначки, браћо моја, јуначки да очувамо наш подмладак, те да се не угаси име Србиново! Јуначки, браћо, да очувамо образ и светињу дома нашег, чељад нашу, те да нашу чисту српску крв не окаља крв поганичка и душманска! Јуначки, децо божја, да очувамо светињу олтара божјег! Јуначки, браћо моја, јуначки да изгинемо или победимо!... Хајдмо!...

Срца су лупала, очи засијале. Свештеник корачаше младићки, стас му беше прав као свећа.

Кад из куће изидоше, он рече Станку:

— Напред, сине!... Води нас! Бог ми каже да је тебе одредио да започнеш овај свети посао!

Станко осећаше нешто узвишено у души својој. Осети се и снажан и дорастао да поведе љуту крајину. Он приђе свештенику, скиде капу па рече:

— Онда, попо, дај ми благослова!

— И божји и мој благослов, и сузе уцвељених родитеља и невољника нека прате твоје велико дело!...

Станко му пољуби руку, метну капу на главу, па неким гласом пуним снаге и поуздања рече:

— Онда, за мном!...

и све прожма нека нада; сви осетише да је овоме дечку, који им још руке љуби, Вог дао ту моћ да отпочне дело ослобођена; и сви, потпуно прожмани поуздањем, пођоше за њим...

На Журави чекаше дружина. Ту се беху искупили сви што се од Срећка харамбаше одвојише. Беше ту селака и из околних села: Соваљка, Богатића, Клења, Али-агиног Салаша и Банова Поља. У чети је било преко педесет луди, које младића које остаријих. Све дочека Станка и дружину на ногама.

Станко се изљуби са свима. Све очи беху сјајне, свако чело поносито; на сваком лицу читао си да је душа прекаљена...

Станко осети неко величанство у души својој. Осећао је неко више надахнуће. Око му је зналачки прегледало она сеновита места где је наумио бусије постављати.

И он распоређиваше озбиљно, сигурно, као да је дневи и ноћи о томе мислио. Старине се дивише распореду и паметним заповестима. Попа Милоје окрете се Алекси, па рече:

— Ово је така замка: да их је хиљада, гласник отићи неће!...

Алекса је плакао од радости... Он је по хиљаду пута благосиљао сина рад којега је толико пропатио.

— А где је Дева? — упита Станко Ногића.

— Бог би га знао! — рече Ногић.

— Ако не говори с тицама — нашали се Заврзан. — Заклео бих се да неће доћи без каквог било гласа...

Станко издаде заповести шта који да чини. Себи је наменио најопасније место; али зато око њега беху: Ногић, Суреп, Заврзан, Зека, Јован и Јовица... То су биле сигурне руке и очи. Они бију одједном, као громови...

Од галаме поста жагор, а од жагора тајац. Све се предаде очекивању и својим мислима.

Чуло се како лишће шумори и жубор Жураве; чак се чуо и зузук челица... Сунце је прижизало...

На друму се појави човек.

— Дева! — повикаше.

— Где је харамбаша? — упита он.

Станко изиде на друм.

— Иду — рече Дева. — Лазар их води.

Станку заигра срце. Он викну:

— Пази!...

А Деви рече:

— Склони се овамо.

— Не брини! — рече он, па га нестаде у чести. Наста мртвило... Ветар је повијао дугу траву.

Док затутња земља... То војска иде. Мало-помало распознаваше се све више и више коњски топот... Он је долазио све ближе...

На друму се појавише Турци. Јовица задрхта...

— Ибро! — рече он Јовану.

— Мир! — рече Станко, а срце му залупа видећи Лазара.

Турци су ишли безбрижно. Ником ни на крај памети да помисли; е, има бусија. Дођоше средини бусије...

Као да се земља проломи. Један плотун порази Турке као гром. Стадоше као укопани...

Станко се прибра. Као да му неко шану шта треба да ради... И не мислећи пре тога тренутка на оваку заповест, он викну, а глас му јекну по оној дубрави:

— За ножеве!...

И оживе жбуње. Турци изгубили памет па се скаменили на месту. Устаници их скидаху са коња, па их клаше као јагањце...

Јовица притрча Ибри, а Јован за њим као сенка.

— Стој, зулумћару!

И свукоше га с коња.

Турчин се не може маћи. Они га нападоше ножевима, секући му руке и ноге.

Станко се умешао међу Турке па руши...

За тренут ока друм поста касапница... Главе се ваљаху по друму као бундеве кад им вреже сасуше... Јаук је проламао дубраву... Хајдуци су газили по локвама усирене крви...

И то се свршавало тако брзо да се свима чинило: е, није ни добар тренутак прошао.

И Турцима дође свест, али доцкан... Дадоше се у бекство преко лешева својих другова... Устаници их убијаху из пушака...

Станко се освртао тамо-амо. Око му је тражило некога, али га не беше међу лешевима. Виде Јована и Јовицу загрљене, наболи на нож једну главу па се смеју. То је била глава Ибрина.

— Харамбашо! — рече Јовица. — Од данас славим данашњи дан.

— И ја — рече Јован.

— А Лазар побеже? — упита Станко.

— Сигурно.

— Баш да не утече! — рече он, а усне му поигравају. — Побратиме! Сурепе! Заврзане!... Хајде са мном!...

— А зар ми нећемо? — упиташе Јован и Јовица.

— Много нас је!

— Никад није много добре дружине! — викну Јовица.

— Онда... не браним!...

Поп Милоје му приђе.

— Куда ћеш без нас? — С ким ћемо ми?

— Ево Ногића и Катића, нека поведу вас. Ја још нисам свршио свој посао... Пођите ви, у име бога, па дижите људе по свима селима...

— А ти?... Зар ти нећеш с нама?

— Ја сам осветник. Заклетва ми је на души па гори!... А и пусто срце тражи освете!...

Хајдуци се одвојише од устаника и приђоше Станку.

— Ми с тобом хоћемо!... — повикаше они.

— Добро! ... Катићу!... Поведи ову браћу... Нађи проту Смиљанића, газда-Стојана из Ноћаја, па дижите народ. Кад вам помоћи затреба — ми смо ту; Дева ће нас наћи!... А сад збогом!...

И, пољубивши оца и попу у руку, замаче у луг с дружином.

23. КУКАВИЦА

Ноћ се спуштала врло брзо, јер облаци од запада прекри лише небо. Овде-онде метне светлица и потутњи: спрема се олујина.

Иван из коже да изиде. Сто пута је истрчао на друм, па тамо стојао и ослушкивао; прилегао је земљи, не би ли чуо коњски топот... Али, као и први пут — није чуо ништа. Онда се враћао кући пун зловоље, те је праскао и викао на укућане, на жене, па чак и на веселу дечицу...

Али у кући није имао мира него изиде у воће, па из воћа погледом пуним пакости погледаше на кућу Алексину:

— Вала, и теби је одзвонило, угурсузе матори! — говорио је кроз зубе. — Колико ноћас попеће се црвени петао на твој кров... Сви ћете погорети као мишеви. Ко хтедне напоље, пушка ће га вратити у пламен!... Па сутра зором потражићу и гнездо хајдучко!... Све, ама све ћу их сатрти, а оном псу својом ћу руком главу с рамена скинути!...

И он осећаше грозну мржњу... Он не зна како је та мржња дошла, али она је ту, кипи у његовим грудима као млеко над ватром...

Али ноћ већ паде, а Лазара нема.

Њега поче обузимати неки страх. Шта ли је могло бити с Лазаром? Да ли се одиста кренуо из Шапца? Можда Турци нису пошли данас?... Али зашто му он није дошао, зашто бар није по ком било поручио?...

А да се није још и јутрос где са Станком сусрео?...

Срце му страховито залупа. Њега обујми зла слутња. Досад је мислио на све друго, али сад сва његова мисао беше Лазар...

— Можда се сусрео, па погинуо! — помисли. И та страшна мисао раздера му срце као крпу беза. Он задрхта сав, од главе до пете.

— Ух, само да то није! — јекну.

Па јурну из куће напоље.

Олујина отпочела... Муње су шибале црно небо, као усијане личине, а грмљавина се разлегала дубравом... Страх неки обујми Ивана. И само ово време ули му неку страшну слутњу у душу.

Он ходаше гологлав испред куће и ослушкиваше. Од сваког шушња би пренуо и ослушкивао... Али нигде никога.

— Та, ја сам крив, ја, коњ матори! Што ја шиљем дете да така посла врши?... Ја сам собом требао отићи, а њега оставити код куће!... Е, али ја хоћу да господујем! Има човек машице — што да прљи руке?!... Ето ти сад!... Сад бечи очи!...

Киша отпоче. Крупне капи падоше и оросише му седу косу... Више по нагону него што је осећао потребу да се од кише склони — он уђе у кућу.

Укућани стојаху неми око огњишта. Он не погледа никог него седе на своје место.

Тишина овлада. Нико ни да дахне. Чула се грмљавина и кишне капи што лупају по дрвеном крову.

Наједаред дуну олујина страшна као да је смак света...

Док ти се отворише обоја кућна врата; ветар пови пламен на огњишту. Сви пренуше и запрепасташе се... На врата посукљаше грлићи од пушака.

Један тренут постоја тако, па се на прагу појави Станко. Око му је муњом севало, а неки сатански осмејак играо му је на уснама.

— Ту си, стари лијаћу, у својој јазбини! — рече он, а глас му одјекну као грмљавина.

Иван се диже на ноге, па се укочи.

Један тренутак сви беху окамењени, али одмах затим жена и деца ударише у вриску и запевку.

И све се ућута...

— Мислио сам — рече он прилазећи Ивану — каквом смрћу да те уморим... И не бих смислио без твога савета!... Вечерас, у вођу, ти рече послати црвеног петла кући оца мога. Е, па ево — ја сам га теби донео!... Рекао си: „Нека сви погоре као мишеви!...” Па, онда — окушај ти срећу!...

Ивану клецнуше колена, и он се стропошта на земљу.

— Немој, ако бога знаш! — јекну...

Станко се гласно насмеја:

— Боже, али си луд, Иване!... Зар ја, ја Станко Алексић, да ти опростим!... Зар да ти опростим чак и оно Крушкино подрумче!... Окај се ћорава посла!

— Али...

— Ћути! — продера се Станко. — Него, ево, ја нећу бити као ти. На, гледај!

Па се окрете укућанима.

— Купите децу, па напоље! Склоните се где знате!... Брзо!...

И то слушаше без поговора... За тренут ока оста празна кућа. Станко се окрете Ивану:

— Ето, ја сам душевнији од тебе! Мени нису криви ни они други твоји синови, ни жене, ни деца. Мени си крив ти и твој Лазар... Ја ћу на вама искалити!...

Кад чу Лазарево име, Иван прену.

— А где је Лазар?

— Како немам оваца, тако не чувам ни паса! Ти ћеш сам најбоље знати куд си га послао.

Иван клече преда њ, па склопи руке:

— Као бога те молим, реци ми, јеси ли га убио?

— Нисам, али ћу га убити!... Убићу га као што ћу и тебе сад!...

Иван му обгрли колена. Он проли сузе, проли их као дете.

— Станко!... Дете моје!... Сине моје!... Ја сам се с тобом шалио док си дете био!... Ја сам те маленог цуцао на мојим коленима!... Ја сам те... ја те и данас волим као своје дете!... Немој!... Нашој грешити душе о неопојан гроб и о свог најбољег друга!... Ево, ја чича Иван, молим се теби као свемогућем богу!... Опрости!...

Станку се згади... Овај човек беше некада поносит... Он је Мислио да је то јунак, господар, да само уме заповедати... Али сад, кад га види онако пресавијена где сузе лије, где се вије као црв пред ногама његовим... сад му све оде... Он је мислио светити се зликовцу, па сад види кукавицу. Окрете главу и пљуну...

— Срам те било!... Ниси ни куршума заслужио!... Па викну:

— Заврзане!... Почни!...

Па се окрете да изиде. Али Иван поколеници за њим. Љуби му ноге и стопе где је ногом стојао.

— Станко!... Сине!...

— Не зови ме тако!... Откуд сам ти син? — плану Станко.

— Али ја тебе волим!... Ја те од милоште тако зовем!...

— Какве милоште?... Ја ти забрањујем да ме зовеш и самим мојим именом — јер, бог и душа, и на њега ћу омрзнути!...

Густ дим покуља у кућу...

Кад то спази Иван, он дрекну као да му кожу деру...

— Ти хоћеш да ме запалиш?!

— То сам већ учинио!... Гледај!... Видиш како пламен пробија кроз шиндру!...

Иван пође да му колена обгрли, али га Станко погледом задржа.

— Ако се макнеш, промолиш ли само главу напоље, тридесет куршума чекају да ти главу раздрузгају... И онда ћу те опет у пламен бацити!...

Дим биваше све гушћи. Црвен пламен проби кроз дрвени кров и отпоче праска и пуцњава.

Станко оступи неколико корака и стаде на праг... Баци поглед на кров, а то олуј повија пламен, повија га на све стране, да се од пламена запали и друга зграда која беше близу куће...

Иванов положај беше грозан. Он не имаде куражи ударити на оне шарене пушке. Гледао је на отворена врата, гледао оне страшне људе што стоје пред њим са запетим пушкама, неми и хладни као смрт... Али се не смеде маћи...

Кућа се напуни димом и стаде га гушити... Он појури вратима, али га снажна рука Зекина баци унутра као какву торбицу... Он стаде молити, преклињати; молио је да га пусте макар толико да Станка моли за опроштај... Признао је своју кривицу, признавао је све, све, иако га нико ни за шта није питао...

Пламен освоји сасвим. Могао си бунар на кућу изручити — не би је спасао. Иван се гушио, грцао, кашљао; напослетку клону, колена му клецнуше... Он осети како га свест оставља.

— Пуштајте ме! — дрекну и појури.

Али га Зекина снажна рука опет баци натраг.

— Затворите врата и пазите! — заповеди Станко...

Затворише. Неколико тренутака потраја док тек из куће покуља густ, црн дим... Он постајаше све бељи и бељи, док се не претвори у пламен, који обуима и зидове.

Хајдуци се одмакоше... Не прође неколико тренутака, а догорели кров сруши се у унутрашњост куће.

Станко диже главу нада се, па рече:

— Господе!... Ти си бог, ти праштај!... Ја сам човек — ја се светим!... Још стоји један, још је жив... Боже, помози ми да и с њим свршим рачуне!...

Па се окрете хајдуцима:

— Хајте, браћо! — И пође пред њима.

24. СРЦЕ НА МЕРИ

Лазару пође за руком да побегне из оног окршаја на Журави. Појури неколицина за њим, пуче и неколико пушака, али га ниједно зрно не окрзну. Он се поуздао у брзину свога зеленка и није се преварио: коњ га је пронео испод оштре сабље.

Докопао се луга, па је одмицао. Повио се по коњу да га која грана не би закачила и свалила... А коњ га је носио...

Пред очима му непрестано стојаше поносит лик Станков; у ушима су му зујале још оне громовите речи: „За ножеве!...” Није могао да се освести...

И досад се бојао Станка, али сад је обамирао само када му име његово на памет падне. Он је слутио неку црну несрећу. Слутио је да се неће наносити главе... Осећао је хладно, оштро гвожђе под грлом својим, па је хтео од свега тога побећи...

Јест, он је хтео, али коњић не могаше. Племенита животиња беше сва у пени, бокови јој се ужасно надимаху... Узалуд је крвавила оштра бакрачлија те бокове — коњ не може маћи.

— Зар ме и ти изневери, зеленко?... — рече тужно Лазар, па га устави и одјаха...

Коњ га погледа тужно. Лазару се учини да виде сузу у очима његовим, па га помилова по челу и врату.

— Је ли ти жао твога хранитеља?... Та, ја сам те гајио као дете!...

Затури му дизгине за ункаш, па прилеже земљи да ослушне...

Земља је тутњала... Тај тутањ је одјекивао у души његовој.

Али се он прибра.

— Далеко су! — рече. — Али ко може од хајдука побећи?... Зар се њима знају путеви?... Куд ли ћу сад?... Да идем кући?... Јест, најбоље да идем кући...

И готово се реши.

Али му пострујa кроз главу:

— Тако, тако! Тамо ће те бар Станко лакше наћи!... Он уздрхта од те мисли.

— Нећу кући!... Лутаћу шумом... Лако је и кући отпаркнути кад се ова галама стиша... Ићи ћу кријући. Та, ваљда, неће ни овако довека остати!... Кад се Турци дигну, растераће их као врапце...

Тешкао се том мишљу, и она га мало умири. Он се спусти на траву и размишљаше, али му мисли беху растројене: летеле су са ствари на ствар, као шарени лептири...

Лишће је шуштало лагано над њим... Он се пружи по трави, па слушаше како коњ грицка, и то га уљушка.

Заспао је...

А један човек иђаше за стопама коњским... Кад стиже и виде га како спава, он само одмахну главом:

— Тешко теби, мој Лазаре!... Ти у шуму од хајдука бежиш!...

Па окрете главу, разгледа око себе и прикри се у један шушњар...

То је био Дева. Он једини смотрио је Лазара кад је побегао. И он се натури за њим. Јурио је изнајпре коњском брзином, али кад виде да не може трчати за зеленком, он се устави.

— Баш сам будала! — рече он. — Ево ми коњских стопа! Наћи ћу га — мањ да побегне на небо!...

Па се упути лагано...

Иза оног шушњара гледао је Лазара... Млад, здрав, могао би бити дика и понос свима, а овамо, ето, постао издајник.

— Да га убијем?... — премишљаше Дева. — Али, не!... То ми Станко никад не би опростио!... Од мене ће бити доста што ћу припазити на њега да се не изгуби... Једно му само нећу дати! Нећу му дати да оде Турцима... Јер ако пође, Христа ми, ја ћу га убити!...

Подне беше превалило кад се Лазар пробуди. Спавао је чврсто, да се ни окренуо није...

Диже се и седе. Сан га је прилично окрепио. Он премишљаше куда ће.

— Овде нисам сигуран! — говораше он готово гласно. — Одавде морам ићи, јер ко зна да и он не лута овуда!... Идем ја тамо негде... ближе Сави...

Па се диже... Приђе зеленку, па му наби узду, коју је сам коњ са главе скинуо, пошто га се газда није сетио, узе га за дизгине и поведе лагано кроз шуму.

Тек је мало одмакао, а Дева се диже из своје заседе. Почеша се иза ува.

— Хајд, и ја ћу за тобом — рече — колико да ниси сам.

И пође за њим лагано као мачка, вукући се од грма до грма...

Прошло је неколико дана од дана оног окршаја... Станко је био у Парашници. Дружина му је с дана у дан расла... Сваки новајлија причаше како се људи дижу, остављају куће и плугове, па се крећу или Чупићу, или Катићу, или проти Смиљанићу, или Илији Срдану...

Међутим, Турци су ћутали. Никога ни из Шапца ни из Босне, као да нису толико жалили за својом изгинулом браћом. Заврзан се нашали:

— Оно што побисмо сигурно није ништа ни вредело!... Шта велиш ти, Сурепе?

Суреп само слеже раменима.

— Или је морао бити сам бескућник, па и Турци веле: нека нам се скину с врата!...

Хајдуци се насмејаше.

— Добро би било да ми помлатимо сваки дан оволико бескућника! — рече Ногић.

— Ти би хтео да сатреш турско семе!... Где ћеш то учинити кад сваки од њих има бар по пет жена!... Нека му свака роди по сина, па ето ти балинчади као гада!... Кад бијем, да бијем какве паше, везире, или бар бегове!... Ту се човек мало и оашлучи; није бадава руке magaњио. А овамо ништа. Преврнуо сам неки дан њих десет, па: ха!... — рече Заврзан и закачи ноктом за зуб...

— Ти би све хтео ашлука! — рече Латковић.

— Ја шта ти тражиш, Клемпо?... Он сав радостан што је набио ону турску тикву на нож!...

— Зато сам и дошао у гору!... Мени је сад тако право погинути као попити гутљај ракије!... Бар сам му се осветио.

Станко приђе дружини.

— Нека се набави које јагње... Сутра су Петрове покладе — рече он.

— Видиш, а ја и заборавио! — рече Заврзан.

И диже се с Јованом и Јовицом да нађе јагањце.

Петрове покладе падоше баш у недељу 27. маја, те, 1806. године. Дан беше леп, топал; ветрић је ћарлијао. Хајдуци се забавили око пецива...

Наједред бану Дева.

Станко је седео на једној клади и разговарао с Ногићем. Чим смотри Деву, он скочи.

— Баш мене тражиш?

— Тебе! — рече Дева, а осмехну се.

— Је ли што добро?

— Чућеш.

И одведе га на страну...

Кад се врати Станко у дружину, око му је сјало.

— Ногићу! — рече он.

— Ево ме.

— Припази на људе. Ја идем и одмах ћу се вратити. Ако не бих стигао кад јагањце иставите, ви ручајте. Мени оставите мало, колико да се презалогајим.

— А куда ћеш, харамбашо?

— Послом.

— Да пођемо још који?...

— Не треба!... Овај посао ћу ја сам свршити... Збогом!

— Збогом пошао!

Он журно узе шару, припаса фишеклију, па замаче у луг.

Срце му је лупало бурно, нагло; чисто га је само напред погуркивало. Он је осећао крила под ногама: летео је, није ишао...

— Ама да ли ми је бог још и ово досудио!... Ја сам полудео од радости!...

И журио је што више може.

— На његовој ливади ћу га наћи — рече ми Дева. — Тамо је!... Одмара коња; хоће да му накоси мало траве, па да иде право к Шапцу да опет доведе Турке!... Ево ти се кунем, Лазаре! Ако те моје око данас види — нећеш више видети ћелавог темена!... Нећу ја тебе више остављати!...

И што се ближе примицао месту које му је Дева означио, тим га је више обузимала нека дрхтавица!...

Најзад стиже... Смотри Лазара где лицем у свету недељу одбија откосе... Шару обесио о једну крушку, а пиштоље и нож спустио у хлад.

Дршћући, провуче се Станко кроз честу и стиже до крушке. Како стиже, он руком скиде шару, али му је рука дрхтала...

Почека неколико тренутака, се се прибра и смири...

Заклоњен за дебло, он премишљаше. Хтео би да Лазар осети сву страхоту смрти и сву тежину његове освете...

Пружи опет пушку — рука му беше мирна. Он изиде на ливаду и посматраше Лазара како одбија откосе...

И викну:

— Лазаре Миражџићу!

Глас му се разлеже, а дубрава му врати његове речи.

Лазар се окрете и укочи.

Станко му приђе сасвим. Стаде и погледа му у очи.

— Па... шта ћемо сад? — рече. Лазар онемио. Станков га поглед окаменио. Станку дође воља да се поигра са њим као мачка с мишем.

— Па, јаране, што ми не одговараш?... Што ти је?... Што си се скаменио?... Што се ти мене бојиш? Ми смо заједно одрасли... Из једног смо топрака сркали; пазили се као браћа... Па бар ми кажи шта ти би те се онако испирази на ме?... Де, реци!

Лазар се лако освести. Он је слушао ове тихе речи... Надао се грмљавини, а оно савим мирно. Поума да ће преварити Станка, да ће га моћи слагати... Погледа му у очи некако свесрдно да му се чак и сузе свртеше.

— А... завадише нас!... — рече Лазар.

— Завадише!

— Јест!... Онај Маринко, душа му раја не видела!... Он је свему крив. Он и онај Туркешања!... Крушка!...

— Е?... А како?...

— Како?... Не питај!... Ја сам волео Јелицу. Па кад сам видео да она тебе воли — хтедох полудети!... А онај Маринко — као да га ђаво баци преда ме, поче ми говорити којешта... па лепо изгубих памет!... Кајао сам се, али доцкан... Хтео сам те потражити, али нисам смео!... После... ђаво однесе све...

Станко одмахну главом и рече:

— Ех, брате!... Па онда?...

— Онда... онда се почело пакостити с обе стране. Чича Алекса и бабо с једне, а и мене понесе ђаво...

— А, онако, ниси крив?

— Очију ми, нисам!

— Па што ми, барем, по коме не поручи да знам?...

— Нисам знао по коме ћу!

— Оно ... тако је! ... И била је незгода, кад те оно задржах, не рече ми то?

— Бојао сам се!

— Е, баш не ваља!... Из онаке љубави до шта дођосмо!... Весели чича Иван! Чуо си, ваљда, како је прошао?

Лазара полише сузе.

Станко се насмеја неким дивљим смехом. Лазара, који се тек почео кравити, тај смех пренерази. Он погледа Станка.

— Тако ће проћи сваки издајник! — загрме Станко, а очи му сенуше. — Тако мора проћи сваки онај који води некрст на крст! И теби је самртна наливена, Лазаре Миражџићу!...

Лазару се подсекоше ноге.

— Немој, тако ти...

— Умукни! Зар си мислио да сам се смилостивио?... Зар си мислио да се ја дам преварити?... Ја ти овај тренутак не бих поклонио за хиљаду година живота!... Ово што

си се сад вио преда мном, ово је плата за моје непробдивене ноћи, а сад — сад ћу ти платити за твоја недела!...

Па скиде његову рођену пушку, коју је обесио био на лево раме, а своју шару спусти подаље у страну.

— Оступи!... — рече он и устукну га погледом неколико корачаји. — Стој! Право стој!

Лазар се укочио као колац.

— Сад, кад тамо одеш, поздрави твога бабу, Маринка, па и лепог агу Крушку!... Кажи им да сам те за њима послао!

Ороз кврцну... Лазара проби зној...

— Заклео сам се пред твојим оцем и поштеним старцима да ћу се твојом главом трипут котурнути!... И то ћу учинити овог часа!... Стој!...

Пружи пушку и повуче за обарач... Лазар се изврте.

Он му приђе. Зрно је ударило под леву сису. Он му стаде ногом на прса и млаз крви шикну...

Потеже нож и одруби му главу, па је баци и она одскочи неколико пута... Он учини то исто још двапут, па онда Лазарево оружје остави код обезглављење трупине...

Докопа своју шару са земље, па викну:

— Боже!... хвала ти!... А сад — Турци, тешко вама!...

И запева:

Оде Станко лугом певајући;

Оста Лазар ногом копајући;

Он остаде у пољу широку,

Да га кљују орли и гаврани...

25. БОЈ НА САЛАШУ

Vратио се таман кад треба. Тек су иставили јагањце. Дружина га дочека и поздрави. Заврзан му погледа у очи, па рече:

— Ти си весео, харамбашо?

— Бог ме развесели!... Данас сам скинуо терет с душе.

— Баш си убио Лазара!

— Убио сам га!... Хвала нека је Господу на његову дару!... Нисам запевао од онога дана кад вам у дружину дођох до данас, а данас сам певао свесрдно!...

— Причај нам како си га убио! — повикаше са свију страна.

— Хоћу!... То ће ми бити најмилија прича што је до данас испричах!...

И, посадивши се у један хлад, исприча им цео догађај... Хајдуци су слушали с највећом пажњом... Овда-онда прекидали су причу узвицима.

— Охо-хо!

А кад сврши причу, Заврзан рече;

— Алал ти вера!... Види ти се и по рукама, крваве су.

— Дајте воде да оперем руке, па да ручамо! — рече Станко.

Заврзан узе тикву и поли му...

Ручак је свима слатко пао. Станко је био весео као никад дотле. Његова веселост развеселила је све. Заврзан је градио такве шале да се морало бежати...

Ноћ се спусти ведра, тиха. Станко се попружио по зеленој трави, гледа небо, а осећа ластак на души... И сан му паде на очи као детету. Спавао је тихо, мирно и безбрижно као да је богомољу сазидао.

Сутрашњи дан освануо је ведар и леп. Хајдуци су седели и чистили оружје. Станко је нешто разговарао са Сурепом... Дан већ освојио...

Наједаред припуцаше пушке, не близу, но у даљини.

Сви пренуше.

— Шта ли је оно? — упита Станко. А кад виде да се сви питају погледима, он рече Заврзану:

— Препни се на ову тополу, те види.

Заврзан се успуза као мачка уз дебло. Потраја неколико тренутака у највећој тишини.

— Бију се! — рече он.

— Где? — упита Станко.

— Око Али-агиног Салаша.

— Ако?

— Наши и Турци.

— Охо!... Дакле, накупило се устаника.

— Богами се добро бију.

— Сиђи.

У тај пар бахну Дева.

— Шта је? — упита га Станко.

— Пожури... Бију се... Турци ударили од Бадовинаца, прешли на Прудовима, па зајмили стоку из Глоговаца и Совљака, те погнали у Босну. Ја ти то јавим Чупићу, који је био код Ерића у Метковићу, а он одмах потрча и ... ено сад... Ја дођох да и теби јавим!... Пожури!...

Станко узе пушку и викну:

— Полази!

И док длан о длан, све беше спремно, те пођоше.

Станко је премишљао где би било најбоље да заузме место. Он је желео да се његов напад прича. Искалио је срце, осветио се, сад је хтео мало славе...

И окрете Подинама.

— Је ли, Дево? — упита он. — А има ли колико Турака?

— Богами, доста. Имају и свој шарампов; ископали ноћас...

— А има их више од наших?

— Има...

— Станите! — рече он дружини.

Па се препе на један храст, са кога је видео борбу... Разгледао је прилично, па се тек насмеши и сиђе с дрвета.

— Хајд сад! — рече и пође журно.

Чула се стопа и звекет фишеклија...

Већ се кроз дебла дрвећа могла видети она крчевина што се звала Салашко поље... Дим је омотао пољану, али су хајдучке очи и кроз његову густину могле видети оне сенке што пролећу тамо-амо...

— Хоћемо ли, харамбашо? — упита Заврзан.

— Не... Само за мном!...

И доведе их на крај честе, што се као језик у поље пружа. Ту на брзу руку постави бусије, па стаде гледати борбу...

Око се навикну да гледа у таму. И он гледаше борбу страшну, очајну. Турци су уступали, али стопу по стопу. Одступали су шанцу што га дигоше те ноћи.

Станко се премишљао: да ли да удари или да још почека?... Он није сумњао у победу, али је желео победу савршену, победу из које ни гласник неће отићи да Турцима пораз оприча.

Наједаред се нешто проломи... Изби бела бугија, па се онда зачу прасак. И то се деси у шанцу.

— Шта ли је оно? — упиташе хајдуци.

— Запалише наши турску џебану! — рече Ногић.

— Јесте, јесте!... Гледај! — повикаше хајдуци. Направила се читава гужва. Оно лагано оступање претвори се у бекство. Место оступања југу, Бадо винцима, Турци ударише право западу, Дрини, само да се што пре Босне дочепају.

Ова гужва и ово бекство беше као наручено за Станка. Он се грохотом насмеја, па рече на сав глас:

— Бог је стари пријатељ!... Он то све најбоље удеси!...

Па се окрете дружини и рече заповедајући:

— Мир!... Нико не сме опалити пре моје шаре! Нека сваки добро гледа!... Па кад оборимо једну ватру, онда за ножеве. Грехота је трошити барут без потребе. Сад сваки на своје место и — тајац!...

Турци су бежали безобзирце, а Срби се натурали за њима... Хајдуци су већ могли видети она застрашена лица. Станко их припусти још ближе. Узе једног на око и опали... Ватра осу...

Турци стадоше као укопани. Хајдуци искочише с голим ножевима, као курјаци!... Наста јаук и писка... Станко се проби кроз турске редове, обарајући око себе као што добар косац обара зелену траву...

И сами Срби застадоше изненађени...

Међутим, хајдуци су чинили своје... Лешеви турски падаху око њих као гниле крушке. Станко је пролетао на све стране. Засукао рукав, а јатаган му сева...

— Не дај!... викну неко.

Један Турчин на добру хату projури газећи лешеве браће своје. За њим се натурио главом Стојан Чупић, али Турчин се докопа шибљака и замаче у густиш.

И ово што беше прште куд које. Хајдуци се надали за њима да их до једнога потуку...

На бојном пољу осташе само Срби. Битка беше свршена...

Чупић дојаха на своме вранцу.

— Чија ово беше чета? — упита Чупић.

— Моја! — одговори Станко поносито. Чупић одјаха коња.

— Ходи, соколе, да се пољубимо!... Алал да ти је оно српско млеко што те задојило! Еј вала ти на оваком јунаштву! И да си ми јуче кућу запалио, оца убио — данас бих ти све опростио!

И пољубише се.

Срби сколише са свију страна. Станко смотри оца, попа Милоја, Катића. Он има притрча руци...

Алекси су лиле сузе потоком... Љубили су се као на свадби, а не на разбојишту...

Кад се мало прибра, Станко се окрете својој дружини:

— Има ли још ко од вас зајма невраћена? Има ли још ко да се свети? Сви су ћутали...

— Онда, браћо, имамо једног страшнијег крвника!... Њему ћемо се од данас светити! До данас светисмо себе, а од данас да светимо слабе и нејаке!... Пристајете ли?

— Пристајемо! — грмнуше хајдуци.

— Кад пристајете, а ви чујте!... Од данас нема харамбаше ни хајдука, од данас смо побуњено робље што јарам скида! Нека прска ћелаво теме!... Треба му семе затрти онако исто као што он наше хтеде!...

— Треба, треба!...

— Онда, браћо, приђимо ближе браћи нашој!... Измешајмо се с њима!

И хајдуци се измешташе с устаницима.

— Стојане! — окрете се Станко Чупићу — примаш ли нас?...

Стојан га само загрли...

И на крвавом разбојишту настаде весеље што је небо проламало... Одјекивали су од веселе песме они лузи и дубраве што су вековима јаук проносиле... И сама Дрина валовита зажубори веселије... Њени таласи жубораху причу: да се дигло робље на тиране, али да се дигло онако као што трава у пролеће из земље ниче. И као што зелену травку нико не задржа — тако ни рају нико умирити не може. Јер се дигла или да изгине или да дахне светим зраком слободе!...

III ДЕО: БЕСМРТНИК

1. УСТАНАК

Дошла је коса до бруса. Кипело, кипело, па прекипело. Прва пушка одјекнула је по свима крајевима мачванским, и сваки који је ма и најмање осећао срца у грудима, дигао се на оружје.

Али знате ли шта је то кад ратар остави свој плуг, па се лати оружја?... То значи: борбу на живот и на смрт, борбу очајну, вечиту... Ратар се више не враћа плугу, његова рука више не држи руцеља плужних, он чак и не сања више о своме пређашњем животу. И славни песник устанка нашег, Вишњић, рекао је том приликом, после боја мишарског, једну истину, која ће остати вечита. Тице гавранови довикују Кулиновој кади:

Не иде ти Кулин-капетане,

Нити иде нити му се надај,

Нит́ се надај нити га погледај;

Храни сина па шаљи на војску —

Србија се умирит не може!...

Више човек није могао познати ове мирне људе. Погледи им посташе муње, а речи громови. Ко проучава оно доба, коме дођу до ушију разговори тадањих бораца, тај ће стећи једно уверење: да се у то доба говорило неким особитим језиком, да се владало ванредном прибраношћу. Свака реченица из уста њихових била је пуна духа. Нека ми опрости историја и сви славни Немањићи, али ово доба, доба од 1804. па до 1813, ја зовем добом херојским... Гледајући на њега, можемо с поносом свету у очи погледати. Оно нам је дало јунака каквих може имати само митологија... Не могу нас зачудити Термопиле, јер смо их имали у најскоријој прошлости. Сваки, па и најславнији пример историјски, ми можемо с поносом погледати, јер смо их по неколико имали у нашој историји...

Нека ми се опрости што ћу, рад бољег обавештења, рећи коју у заштиту Мачвана, да бих, с једне стране, побио оно што неки наши историци, у силу бога, хтедоше натурити тим славним борцима-мученицима, а с друге, да бих им могао одати достојну пошту.

Као што сам још у почетку рекао, Мачва је равница која се протеже од Видојевице до Саве, дакле дуж реке Дрине, која је граница између Босне и Србије.

Дрина је бесна, хучна и валовита, али није велика. Омање чете турске, па и појединци, дуж целе обале имали су своје бродове и навозе: где су хтеле, могле су прелазити из Босне у Србију.

На тај начин Мачва је постала поприште ћефова. Ко је хтео, тај се могао натресати. Па да је бар остало на натресању, па да се и опрости; али ту је било тако крвавих догађаја да их чак ми, најближи потомци тих мученика, већ сматрамо као бајке...

И тако се то патило и мучило. Један дан је освитао као и други. Нико није био сигуран ни са животом, а џаба ти са оно мало муке што је стекао. Живело се у страху, обамирало се од сваког гласка...

Кад је појединцу дотужало, он се дигао у гору. Пушка је пукла, али је њен одјек више плашио него храбрио... Није ту човеку стало за његовом главом; срце се цепало као дроњак, а сузе камениле кад погледа нејач где стоји на гујиној рупи...

Пушка је пукла у Шумадији, управо прва је пукла у ваљевској нахији... Она је одјекнула и почела прибирати око себе човека по човека. И дигло се све — само Мачва ћути...

Да ли смемо ми то ћутање у таквим приликама назвати кукавичлуком? Питам: смемо ли ми то?... Не. Јер ако је то кукавичлук, како онда треба крстити наше држање данас: кад нам је на влади крштени Србин, кад је ту штампа, која сваку ситницу пропрати, кад су ту и слобода речи и судови и све? Како онда наше држање треба назвати кад се погледамо у доба реакције?...

Не осуђујмо, дакле, кад немамо срца ни онолико колико су они у пети имали. Скинимо капе пред тим поносом наше историје и поклонимо се...

Почеше наједаред ницати чете као из земље. Стојан Чупић стави се на чело свима. Он поста војвода и стаде постављати старешине, које ће му чувати дринску границу.

На Мишару те исте, 1806. године, нађоше се Мачвани са устаницима. Ту су се борили као лавови. Јаук и запевка каде Кулинове, то је јаук Босне, која је у тој борби погубила најбоље и највредније синове своје...

После мишарског боја вратише се кућама и стадоше чете четовати. Катић је постао бимбаша, коме су предати људи што чувају границу. Зека стаде купити под своју заставу све што не имађаше „никог свога до бога милога", што му је „погинути као попити чашу ракије". Он се смести у Парашници, где се подигоше колибе у којима пландоваху „голи синови", што беху страшнији Турцима од најуређеније војске ћесареве. Прота Смиљанић је четовао на своју руку. То беше јуначина каквог само век рађа. Он је веровао да му Турчин Бошњак, или како их је он звао: балија Бошњак не може ништа учинити.

— Ако ја погинем од руке балије Бошњака, не копајте ме!... Баците ме у...

Та је његова реч соколила све. Све што је с њим било веровало је да је тако...

Илија Срдан је чувао страже од Турака што на Лешници прелазише Дрину...

Па да не помињем попове и многе друге. Ја бројим људе чије јунаштво може доћи у митологију. А сваки појединац заслужио је да га историја слави!...

Те су чете крстариле Мачвом. Оне се бринуше о нејачи. Остали се враћаше домовима да гледају или бар да наређују домаће послове.

Скоро сваки дан било је овде-онде окршаја. Ово што се одметнуло није могло мировати. Ако Турака нема да сами наиђу, онда их они потраже. Катић је бар двапут у недељи са својим пандурима прелазио Дрину да Турке у њиховом гнезду потражи. Заметне чарку, изазове их, намами преко Дрине, па бије. Ту му је вазда био Зека са својим „голаћима" у помоћи... Нема стопе земље мачванске крвљу незаливене и костима непотрушене...

Шта ли се чинило са онима који беху слаби и нејаки?...

Где је год турска најезда јача, управо, куд је повећа турска најезда пролазила, ту су куће и колебе биле празне. Народ су војводе и буљубаше исељавале у северозападни

крај Мачве, близу реке Саве, како би их, у случају какве невоље, ја погибије, могли на чамцима преко Саве превести, те их склонити код браће Срба у Срему...

Ти скупови стараца, немоћних стараца, жена и нејаке деце звали су се збегови. Читава села беху у тим збеговима. Устаници су се бринули за храну, а остало како је драгом богу воља.

Места склонитија нису ни ишла у збегове. Ту се водио домаћи живот, не онако као пре устанка, али бар је чељад била под својим кровом заклоњена, ако ни од чега, оно од зла времена.

Међутим, борба се била из дана у дан. Није било већих сукоба, али је вазда био по који буљук Турака, које су ови пресретали и тукли. Своје су мртве, Србе, сарањивали, а Турке су остављали да их једу птице грабљивице.

Плугови почеше рђати, али се тим више светлела дуга шара, која је овом вековном робу била и отац и мајка...

Никло је, расло, напупило, процватило, заметнуло се, па — сазрело... Сад му је гида као девојци удати се. И кад је то време дошло, онда је и онај бедник постао јунак. Страх је ишчилео из срца — дошло је доба освете. Сад треба светити проливену крв од Косова.

„Ниче раја ка́ из земље трава.”

2. КУЋНИ ПРАГ

Sпутила се ноћ. Поље је мирисало барутом... Устаници се повукоше у честе под дрва да их не би на сну „била ведрина.”

Станко се нашао поред оца.

Ја не знам, али има тренутака кад и радост окамени човека. Занеми као и у највећој несрећи. Тако је некако било и код Алексе. Од неколико дана он више не беше госа своје памети... Сваки тренутак отварао му је по један извор среће... Он није знао шта се с њим ради...

Његов Станко! Ама је ли могућно да је то његов Станко?... Зар он отац томе младоме диву на кога сви очи управљаху?... Зар он отац томе грому чије око cече као оштра сабља, а опет погледа онако господски, поносито?!...

И кад му Станко приђе руци, он се збуни; чисто би је тргао од некога страха и, тако да рекнем, стида што му такав јунак руци прилази!...

Тако и сад. Станко је седео уза њ, а он осећа како му срце стрепи... Син му разговара с попом, а он не може да се наслуша оних паметних речи што лете као несташни лептири са усана његових... Не може ни попа да се нагледа, јер он је слушао тако пажљиво разговор Станков као да то говори какав старац од сто година!...

— Мука сам се намучио, мој попо, мука!... И ако, са грехова мојих, душа моја буде у паклу мучена, ја мислим да већих мука бити не може!... Дан-ноћ у страху... Кад само помислим на моје код куће, којих се сви одрекосте, кад помислим да они беху робље незаробљено ни криви ни дужни; кад помислим како се прави кривац безбрижно шеће по Црној Бари — у мени се узмути утроба!... Чини ми се, е се мајчина храна буни у мени и проклиње ме!... Осећао сам њихове сузе по телу моме, јер су ме пекле као жива жеравица!...

— Ћути, синко, ћути! — вели му попа.

— Сад могу!... Иако сам четири живота узео на душу, могу ћутати, јер ми је душа мирна и срде на месту... Ја верујем да сам грешан, али бих био већи мученик да се нисам осветио!...

— Грех јесте — говораше стари свештеник. — Па опет, ко му зна!... Свете књиге веле: „Не узимај туђега живота, јер ниси кадар једне беле власи у црну претворити”. И тако је!... Што ниси кадар некоме дати, не смеш му ни узимати!... Ама, синко, то је наука

небесна. Тако се може тамо, на небу; али овде, на земљи... овде то не може бити!... Ми смо ти створени некако друкчије. И ево, ја, грешни слуга олтара божјег, ја ти кажем: није добро што си учинио, али је право!... А стари рекоше: што је право и богу је драго!...

Станко му узе зборану руку и пољуби.

— Хвала ти, попо! — рече он.

— И како да му то не учиним!... Ја подигао мало крова над главом — он ми га запали! Ја подгајио пород, потпору старим данима, одмену изнуреном телу, свећу крсну, на коме ћу тековину и славу оставити — а он ми га роби и убија!... Па зар да не скинем зулум са света?...

— Тако је, попо! — повикаше са свију страна.

— Ја, као свештеник, ово вам не бих смео говорити!... Мој је посао да вам говорим о љубави, — настави попа, падајући све више у ватру — али како и ви И ја можемо волети онога ко нам руши у прах и пепео сву тековину и черечи оштрим ножем наш подмладак!... Да нам бог срца и памети дао није, то би све могло бити!... Ама овако... нека опрости Господ!... Станко, сине!... Иако божански закони кажу да си грешник, земаљска правда и ми, грешни људи, велимо ти: „Ко се не освети, тај се не посвети!...”

— Тако је!... Тако је!...

— И тако је! — настави опет попа, скочивши на ноге, а око му се запалило. — И друкчије не може ни бити!... Јер, онда, како би назвали овај наш устанак? Ми се дигосмо: или да изгинемо или да душом дахнемо; дигосмо се да убијамо и побијемо онако исто као што они нас убијаше; дигосмо се да се ослободимо, да можемо бити људи, да се можемо сербезно пружити под својим кровом и на својој постељи, да можемо без страха загрлити и пољубити своје чедо, а да не помислимо да ће она мала, плавокоса главица пасти од ножа турског; дигосмо се да можемо бити оно што је бог хтео, стварајући првог човека — прави људи!... И онда, нека је по сто пута благословена крајина!... И нека си благословен и ти Станко, сине мој!... Све грехе твоје примам ја на своју стару душу!...

И диже руку стари свештеник и погледа у оно звездано небо:

— Господе! — викну он. — Ти, који си дао живота и најмањем црву, благослови дело наше!... Ми не насрћемо, ми се бранимо!

Све је стојало гологлаво око седог попа.

Станку се груди надимале... И попа га благосиља!... Ни дотле није мислио на сан и одмор, а сад га то сасвим прође. Он приђе Алекси, узе му руку и ороси је сузама:

— Бабо!... Ја осећам да ми је бог опростио!... Опрости и ти за онолике твоје муке и невоље!...

А који је то родитељ што мрзи своје дете? Има ли игде, под овим божјим покровом, таког чудовишта?...

Разуме се да је давно опростио. Он је већ и заборавио своје муке у овој радости...

Зора је синула румена и сјајна. Ниједан облачак не сакри сјајног сунашца. Светло, велико, пусти оно своје сјајне зраке, те обасја пољану росом орошену...

— Чупићу! — рече Станко. — Ти си наш војвода. И ја, као твој млађи, молим те: пусти ме до куће!... Зажелео сам се свога крова, својих укућана!... Отишао бих само да целивам онај свој праг!...

— Иди, Станко!... Ето, и Алекса може с тобом поћи...

Ветрић је шушкао зеленим лишћем, грање је пуцкарало под ногама, тице су певале поздрављајући бели дан, а кроз шуму се чула хука дринских таласа...

И сама помисао да ће сербезно прекорачити свој праг, раздрагала је Станка. А већ укућани: мајка, браћа, снахе, дечица... Па Јелица... та храбра, лепа девојка!... Срце му је играло од радости!...

— Помисли, бабо!... Сад, о Илину дне, равно шест година!... Ала то беху муке!...

И као што она пословица каже: две се рибе на једном жару пекле, па једна вели: „Мени је зло”, а друга: „Мени је још горе!” тако и Алекса. Он је веровао да се Станко намучио, али се није опет могао намучити толико колико он.

— Мој синко, те још какве муке!... Шта ти све не претрпесмо ја и она твоја јадна мати!... Дан за даном освитао је све црњи и жалоснији!... Па... нигде му краја не видиш!... Људи беже од тебе као да си кужан. Толико ми пута беше дошло да кидишем на овај јадни живот!... Знаћеш, ако бог да, и сам шта су муке родитељске; али оно што ја преко главе претурих, не дао бог ни највећем душманину!...

Па му онда окрете причати све до ситница... Станко је ишао поред њега оборене главе, слушајући муке и патње каквих нигда чуо није.

— Па, опет, хвала је богу!... Он кад да — да!... Његова је рука вазда пуна, а његов је дар најслађи! — рече Алекса и подиже капу те се прекрсти. — И ево, док ово мало

рашчистимо од Турака, и оженићу те!... Рад сам видети и ту радост за живота... А, гле, ти за њу и не питаш!...

Па погледа Станка испод ока.

А овај јунак, који је толико чуда починио, који је толико пута смрти у очи погледао — не усуди се погледати оцу у очи. Осећао је како му пламен лиже образе. И да је Алекси било до тога, он би могао чути како му срце лупа... Али Алекса не слушаше то, он стаде хвалити Јелицу:

— Алал јој млеко материно. То је јунак девојка!... Знаш ли, сине, кад си оно њу преко прага превео, мени се учинило да ми се сунце у кући родило!... И нека је благословена она њена рука: чега се прихвати, напредује!...

И занесе се старац хвалећи Јелицу... Он причаше о њој најлепше.

А Станку оде памет далеко, далеко... Он се сећао свију ситница из друговања с Јелицом... Паде му на памет она жетва... Јелица је била с њим на моби код Шокчанића, баш су напоредо жели... Она је певала ону песму:

Момче наже тридеćт и три стопа,

А девојке тридеćт и четири.

Он запео из петних жила да му она не одмакне... Гонили су се од ручанице до заранака, и ниједно одмаћи не може... Зној је кипео, али се ниједно на то не осврташе...

Наједанпут, пуче сапињач под грлом Јеличиним... Огрлица клону и баш на дну самога врата смотри он младеж, који је тако дивно стајао на оном пуном грлу девојачком...

— Шта ти је ово? — упита он и такну прстом младеж.

Она се зарумене, јер ветрић пирну и раздрљи још више огрлицу, те Станко може видети и облину груди њених... Као махнита јурну и побеже...

Али Станку то оста у памети. Доста пута у несаним ноћима мислио је о том младежу и грудима, а сад све му то изиде пред очи тако живо и јасно као да гледа Јелицу пред собом.

Он није слушао оца. Њега беше обузело миље, па му се разлило по целој снази... За њега је Јелица била сва срећа земаљска!... Нека Јелица буде његова, нека дође тај тренутак да сме пољубити онај младеж и помиловати оне груди — па трећи дан нека га кљују орли и гаврани!...

И ближећи се атару свога села, и успомене му беху бујније. Свака стаза, сваки жбунић беше му по једна успомена из прошлости... Онај храст што је онако бесно раширио своју круну, био им је једном заклон од кише. На овој су стази толико пута разговарали... Иза оног жбуна викнула га је једном, кад је туда пролазио, показујући му прво јагње које су дуго, дуго заједнички миловали. Па како га је мило тада погледала.

— Волеш и ти јагањце?

— Волем.

— Ја бих се, да ме није стид, играла с њим и дан и ноћ!...

Погледај, молим те, како му је лепо око!... Па овај бели цвет на челу! И... гледа, некако, као дете!...

— Доиста...

— Нана ми се свакад смеје, али ме не грди... Ја сваком наденем име... И не дам ниједно заклати!... Све крију кад хоће да кољу, а ја после плачем да се убијем... Не знам у детињству, али откако сам омудрала, ја нисам окусила јагњетине...

Стигоше пред хан. Он беше празан. Нигде живе душе, ниједног повесма дима да се с баџе уздигне.

— Пустош! — рече Алекса.

То Станка трже из његових сањарија. Он баци поглед на кућерину и намршти обрве.

— Да бог да све турске куће овако пропевале! — рече Алекса. — Јеси видео где су ме затворили?

— Видео сам.

— Да се увратимо!...

— Немој, бабо... Немој макар данас, јер ми је ово први весео дан после шест година, па сам рад да ми ништа ову радост не помути!... Остави сутра... прекосутра... кад хоћеш... Само данас немој!...

— Добро, кад велиш... Хајдемо онда кући.

— Јест, хајдемо кући!...

Али поглед на ту проклету кућу и ово неколико речи што их с оцем рече прекиде му ове лепе снове. У памети се његовој почеше поред лепог лика Јеличиног појављивати и омрзли ликови: Крушка, Маринко, Иван и Лазар... Пред очи му изиде она страшна ноћ кад је оца избавио... Душа му се гадила од оноликог кукавичлука Крушкиног и Маринковог... Као да је осећао њихове хладне лешеве под својим прстима... И он окрете главу на другу страну да би побегао од те гадне слике...

Али на другој страни стојаше Иван и Лазар... Ивана опколио беo дим, а он моли и преклиње да му да живота, моли га као бога... А Лазару клецају колена... лице бледи и модри, усне поплавиле...

— Их — рече — ала је то гадно!

— А шта? — упита отац.

— То... кад човек нешто ради, па после, кад му за то дође плата, а он савије грбачу као ђерам!...

— Мислиш Лазара?...

— И Лазара и Ивана и она два гада!... Ја бих пре прогутао куршум него што бих замолио!...

— И ја! — рече Алекса поносито. — Кад ми живот дотле дође да се морам за њ човеку молити, ја бих га прегорео!... А они... ваљда стрине?...

— Гадови!... Штета што им бог даде онај лик човечји!... Ја, бабо, волим јунака, па нека ми је крвни душманин! И, ево, живога ми бога, велим ти: ако се кадгод сусретнем с јунаком, и раним га — на плећа ћу га своја натоварити и склонити да га не кљују орли И гаврани!

— Јест. Јунака треба... Грехота би било оставити му тело незакопано...

— А ово!... — И Станко пљуну и одмахну руком. — Ово су смрдљиве стенице што те нападају из мрака. А кад им станеш очи у очи, они се вију као црви!... Мислио сам да је бар Лазар друкчији!... Ја сам мислио да је јунак; и, младости ми моје, бабо, да је то био, ја их га сaранио као човека, чак бих попу замолио да му тело опоја!... Али овако!... Овако само жалим што сам с таким гадом растао и одрастао и што сам толико друговао с њим да ми је чак и јаран био!... Жалим за сваком милоштом, за сваком лепом речју што му је кад рекох!... И мртвога се стидим!...

Алекса му је одобравао. Њему се чинило да се друкчије они не би ни могли казнити по заслугама него како их је Станко казнио...

Већ беху на домак кући. Кад виде Станко како се мирно вије онај бели дим с крова његова и како право иде горе к небу — њему заигра срце.... За тренутак ишчилеше гадне и створи се лепа, домаћа слика...

— Станко, рано моја!... Станко очи моје!... — запевала је Петра падајући сину око врата и љубећи га...

И љубише се и грлише се...

Она мала дечица обиснула око паса његова вичући:

— Чијо!... Чико!...

Он је љубио све... Срце му се разиграло у грудима... Па још и Јелица ту!

— Станите! — рече он и збаци капу с главе. Треба још неког да поздравим!...

Па приђе кућњем прагу, клече, прекрсти се и целива га.

— О, гнездо моје!... О, радости моја! Бабо! Најо! Браћо!... Сви!... И ти, Јелице, и ви децо!... Овамо!

И кад сви приђоше, он се диже, погледа их и рече:

— Чули сте једну моју заклетву. И ја сам је извршно, јуначки извршио! Сад чујте другу! Сјајно сунце, спрљи ми очи ако не погинем чувајући и бранећи ово гнездо, које ми овог часа даде толико радости колико само бог праведницима у рају даје!... Сад, хајдемо у кућу!... И уђоше сви.

3. БОЈ НА МИШАРУ

Али се у том добу није дало никоме седети мирно под својим кровом. Јесте ли кадгод покушали да дарнете осињак пун оса?... Онда сте видели како којем полете у очи. Тако исто и Турци. Дарнуло се у њихово господство, у њихову силу. Зар се погани рајетин смео дрзнути да дигне руку на свог господара?...

И диже се сила која је багателисала те мале чете што не имадоше честито ни џебане.

Тако отпоче борба, која је трајала из дана у дан. Није никакво чудо било наћи леш на путу. О томе се више није ни водило рачуна. Убити Турчина, то беше обична ствар, онако исто као на јутро потегнути чутуру...

Као што рекох, Чупић је направио добар распоред. Срдан Илија чувао је страже од Турака од ушћа Јадра у Дрину, па низ воду до Бадовинаца. Сима Катић је од Бадовинаца па до ушћа Дрине у Саву; а само ушће Дрине чувао је страшни јунак Зека Селаковић, побратим Станков.

Око њега се окупила сва дружина Станкова, али га више не зваше харамбашом него буљубашом (капетаном).

Он се настанио у Парашници. Ту је развио барјак слободе и позвао све осветнике, И збиља, његова је чета расла. Многи ускоци из потлачене српске земље долазише под његов барјак. Ево како је он примао у своју дружину:

— Одакле си?

Онај каже.

— Како ти је име?

И то му каже.

— Ради чега си оставио своје огњиште?

— Од зулума. Турци ми побише сву чељад и кућу запалише.

— Ко ти је душман?

— Сваки који чалму носи и клања Мухамеду.

— И ти си дошао мени?

— Теби, буљубашо.

— Јеси вичан свакој муци и невољи?

— Не знам шта би у добру радио!...

— Умеш ли пушком гађати?

— Сигурно као дланом.

— Јеси пливач?

— Као патка!

— А ронац?

— Као риба!

— Умеш ли погинути?

— Кад год то драгом богу вола буде!... Без његове воље не умем, али умем убити!...

— Онда те примам!...

Ето, само су такви били примани у Зекину чету. Ко није имао све те врлине, Зека га је слао војводи Чупићу да га он преда коме другом, али га у своју чету није примао...

Једне вечери седели су око ватре... Зека се грохотом смејао шалама Заврзановим, док ти се створи међу њима Дева. Чим га видеше, поскакаше. Он само повуче Зеку за рукав... И чим се сашапта с њим, Зека се окрете:

— Деде, ко је јунак?

— Ја!... Ја!... Ја!... — заграја са свију страна.

— Ронци ми требају.

— Сви смо! — рече Заврзан.

— Онда... Ево вас осморица!... Ударите водом, допловите до турских шајака што су на оној страни... Ти, Дево, рече да имаш алат?

— Ту је! — рече Дева, скидајући белу пртену торбу што је беше упртио. — Осам сврдлова. Нисам могао више наћи!

— Доста! — рече Зека и узе сврдлове те их раздели оној осморици. — На! Ево вам свима по један. Сад ударите овуда на воду, па се кријте по води док се шајке не навезу. Чим их навезу, ви сваки узмите по једну и бушите овим сврдловима. Заврзан се слатко насмеја.

— Ја душевна човека, бого милостиви! Сад, ето, хоће и рибе да храни!... А ко то измисли?

— Дева — рече Зека.

— Е, јест домишљан!... То му вреди турске царевине!...

Дева само одмахну главом, а Зека настави:

— Да се похита!... Ја ћу их с осталом дружином већ причекати на обали!...

— Да се иде! — рече Заврзан, свлачећи руво са себе.

То исто урадише и остали, и, оставши до половине наги, узеше сврдлове... Заврзан га диже увис:

— Бог те дао ратару, сад си алат и ратнику!... Алал ти вера, Дево!... — И замаче с дружином у шибљак!...

Ноћ се спустила мрачна... Облаци се разиграваху по небу као мрки вуци. Овде-онде шине муња...

Турци се спремаху за прелазак. Било их је до један буљук... Разговор се међу њима водио тихо, мирно; знали су да туда четује Зека буљубаша, чије име за кратко време поста страшило...

— Хоћемо ли, људи?

— Хајде, бива.

— Само лагано... Ако се дочепамо обале и луга, није нам ни бриге...

И Турци се приближаваху обали.

— Деде, Асо, ти имаш добре, очи: причучни па погледај види ли се когођ на обали?...

Асо причучну и стаде разгледати. Потраја неколико тре нутака, и он се диже:

— Ни шибљика се не миче, можемо слободно поћи.

Пријђоше дрешити шајке. Вода је хуктала као бесна. Кад јој главу принесеш ближе, као да чујеш звона у даљини.

И само то; све друго беше мирно као у гробу... Нека тајанственост обавила природу.

— А шта ли је оно?... — упита Асо и загледа се у воду... Риба!... Ја грдног сома што зарони!... Стоји колико човек!...

— Није добро што рибе виђаш... — рече један стари Турчин. — Како би било да ми овдје преноћимо, па сутра да се навеземо.

— А где ти је хвала, ђедо!... — привикаше неколико њих.

— Ја велим да бисмо паметније овако урадили! — рече старац.

— Да идемо!... Да идемо!... привикаше неки.

— Валах, не би с горег било ни овде преноћити право вели ђедо! — привикаше други...

— Ма, луди, мени се зло слути!

— Ти си и онако злослут! Остани, па се врати хануми — ми идемо! — рече му један.

И почеше улазити у шајке.

— Овако је боле — говораше онај што је ђеду кореo. — Ако пресалдумимо ноћас и докопамо се луга — онда ми ич бриге није! А прећи ћемо. Нигде живе душе!... Нико нам се, бива, и не нада!... Па онда ћемо лугом до Шапца; а кад будемо у граду, бар ће нам се рећи да смо јунаци!...

Одрешише шајке, и вода их понесе... Страшно изгледају на тавној ноћи те дринске шајке, јер оне плове попречке, па изгледају као неке грдне тичурине са раширеним крилима...

Наоружани дугим шарама, Турци лагано и тихо разговараху... Погледали су често на десну обалу, спремни да одговоре на напад.

Ни сањали нису откуд им опасност долази...

Наједаред викну ђедо:

— Шта је ово?

— Шта? — привикаше са свију страна.

— Вода куља!...

И збиља, на неколико места избијаху живи водени кључеви на шајци. Замало и вода потопи дно и осетно се могло опазити како шајка тоне...

Док привикаше и из других шајака:

— И у нас тако исто!

Завлада страх... Турци се окаменили. Никоме да падне на памет шта треба радити...

Тако је трајало неколико минута. Вода је међутим куљала све више и више. Давно је прешла преко колена...

Наједаред шајке се стадоше окретати, јер беху пале у вртлоге, страшне дринске вртлоге... Неко викну:

— Сад смо пропали!... Скачи у воду!...

Скочи један, па као у бездан. Више се не појави... Скочи други — исто тако...

Турци се скаменили... Шајке су тонуле, а они не имадоше куражи бацити се у недра те але што тако хучи...

— Јао! — дрекну ђедо, и нестаде га у валима.

— Што то би!? — упита преплашено један. — Мени се учини да га њетко свуче.

На другој шајци дрекну други...

Ваздух се поче проламати од писке и јаука. Чудновато се све то мешало са хуком таласа... Голи синови већ поскакали на шајке, па одатле бацаху и гураху једног по једног у вртлоге...

За трен ока вода прогута и шајке и товар, само се голи синови спасоше. Они испливаше на обалу.

Пред њима се појави Зека.

— Готово? — упита.

— Све! — одговори Заврзан. — И шајке и Турци!... Дрина нам је била не може бола бити!... Мене је толико замиловала да ме хтеде неколико пута на дно повући!... Једно двапут ме баш жестоко усука: стојао сам као кукуруз кад га суша запече!...

— То је било у вртлозима? — упита Зека.

— У вртлозима.

— Добро је... Него да се повучемо у шибљак — рече буљубаша.

Таман се кренуше, а Станко међу њих.

— Побратиме, — рече Зеки — с тобом морам говорити. Носим ти поздрав од Чупића.

И одвоји се од чете.

— Турци су навалили са свију страна... Неки су прешли на Прудовима, неки код Лешнице, а неки на Подинама. Сила је голема. Чупић ме посла да ти јавим да пођеш Балотићу и ту ћеш се с њима наћи!

— Добро! — рече Зека.

— Још нешто, побратиме!

— Шта, побро? — упита Зека.

— Ово те молим ја: прими ме у твоју чету!... Зека му састави руке око врата.

— Ево ти старешинства, побро!

— То нећу! Зар ти, који толика чуда градиш, ниси ваљан старешина? И, после, шта ми је то: старешинство?... Ако буде потребе, лако ћемо се договорити; а, после, и твоји људи већ тебе познају...

— Онда, побратиме, добро ми дошао! — И Зека издаде налог да се крећу...

Пропишта црна земља под грдним теретом... Турски буљуци ницаху са свију страна, као печурке. Град шабачки и поља око Шапца беху притиснута војском... Дигла се сила да уништи слободу; дигао се цар из Стамбола да згази шаку јада, дојучерање робове своје...

Последњих дана јула и првих дана августа 1806. године само је пушка пуцала... Ту ниси могао дахнути чиста ваздуха од барутног дима и прашине што је дизаху копите коњске...

И борило се, тукло се на све стране; оживеше честе и жбунови; иза сваког трна пушка је пуцала...

На једној страни заповедник врховни вожд, Кара-Ђорђе, с војводама: Луком Лазаревићем, Стојаном Чупићем, Милошем Поцерцем, Јаковом Ненадовићем, Цинцар-Јанком, ЦинцарМарком, Јанком Катићем из Рогаче и још многима... На другој Сулејман-паша, што га зваху Кулин-капетан, с делијама босанским: Мехмед-

капетаном из Зворника, Синан-пашом Херцеговцем, Мулом Сарајлијом, Беширевић Асом и другима.

Кара-Ђорђе је имао мало људи према турској сили. Оно што је пред Турке ставио, било је свега 15.000 с коњицом. Међутим, Сулејман, или Кулин, водио је војске преко 50.000 луди.

И то беше сам потурчењак, јунак, брат, јер језик му је матерњи српски језик!...

Кара-Ђорђе је у самом пољу мишарском ископао шанац, баш на оној равници на врху брдашца мишарског. У шанац је сместио нешто пешадије, а остало је разасуо по оним честама. Војска што је у шанцу била није водила борбу; то је била главна трупа; а чарку су заподевале с Турцима оне омање четице.

У уторник, 31. јула, око великих заранака, доведоше КараЂорђу једног Турчина што се сам предао. Кара-Ђорђе је баш нешто говорио с Луком, Јаковом и Чупићем, кад му јавише.

— Доведите ми тога Турчина! — заповеда он. Чим га изведоше пред лице Вождово, Чупић се пљесну рукама:

— Дева! — викну он.

— Ја сам, Стојане.

— Одакле ти?!

— Из града.

— Ти га познајеш? — упита Кара-Ђорђе Чупића.

— Бог с тобом! Зна га сва Мачва!... Он је многу каду ојадио!...

— Којекуде... Па шта си радио код Турака? — упита га Вожд.

— Хтео сам сазнати шта намеравају.

— Па јеси сазнао?

— Јесам... Сутра зором креће Кулин сву силу на тебе. Он ће ударити овуда друмом, јер му је намера продрети до Београда... Војске има много, али то није ништа!... Наша војска није онако велика, нема ни онолико оружја, али има више срца!... Ја сам гледао како неколико људи разгоне читав бүљук.

— Дакле, сутра?

— Сутра зором...

— Којекуде... иди, одмори се...

— Ја нисам никад уморан.

— Онда си гладан... Иди се презалогаји и... којекуде... скини то турско руво...

— То сам већ и сам мислио! — рече Дева, па се склони у ону тишму да потражи гутљај ракије и залогај хлеба.

— Онда да се договоримо шта нам ваља радити — рече Кара-Ђорђе.

И стадоше правити распоред борбе. Докопаше да Луки Лазаревићу даду коњицу. Он ће заузети леву страну бојног попришта и сакрити се с коњицом у густим честарима. На дани знак из шарампова (шанца), а то је пошто се трећи топ испали, удариће јуришом с бока на Турке и пробити се кроз њих... Јанко Катић поћи ће са својом трупом навише, Ориду, и ту ће причекати силу турску. Јаков Ненадовић ће заузети пут што води Добрави, а то је данашњи друм што води од Шапца Ваљеву. Стојан Чупић и Милош Стојићевић распоредиће Мачване и Поцерце тако како ће прасећи Турцима одступницу Шапцу...

— Којекуде... јесмо ли углавили? — упита Вожд.

— Јесмо — рекоше војводе.

— Сад нека сваки иде својим људима.

И разиђоше се.

Освану 1. август. Од ране зоре почеше таламбаси, свирке и борије. Турци се спремаху за полазак...

Небо беше прошарано облацима... Од Дрине се дизао један повећи густ облак. Ваздухом завладала тишина... Све се утишало, само си могао видети како ветар овде-онде повија суву спарушену траву по пољани...

Али земља потутњује од силе... Прислониш уво к земљи и лепо разазнајеш топот коњски.

Људи који беху у шарампову разговараху:

— Ово што је до данас било, није ништа — вели један.

— Ја мислим да ће тек данас бити окршаја!...

— Вала, нека буде! — вели један шаљивчина. — Овако седимо као бабе!... Па и ови Турци канда нису прави Турци!... Опалиш на њега, а он одмах нокат у ледину, па бежѝ у град!... Да ми је овако ударити на каквог иђита!...

— Чини ми се, данас ће бити и иђита!... Слушај како тутњи...

И заиста, тутњава долазаше све ближе и ближе... Већ се могаше добро разазнати топот копита.

Кара-Ђорђе искочи на бедем и стаде гледати.

У тај пар појави се војска. Свирке, таламбаси и халакање проламаху небо над Мишаром.

Први редови ишли су безбрижно, затурили шаре на рамена као врљике...

Кара-Ђорђе шеташе шанцем мирно. Ниједан му се рибић на лицу не помери. Он гледаше војску како се приближава...

Онда се окрете тобџији:

— Пази! — рече. — А ви — рече ратницима — немојте пре палити док топ не пукне! Али добро да ми гађате!... Грехота је да куршум џабе оде!... Којекуде... он је данас скупљи од главе!...

Први редови Турака дођоше већ на домак бедемима шарампова. Кара-Ђорђе скочи у шарампов, приђе топу, погледа у нишан и рече хладно као да бога назива:

— Пали!

Тобџија принесе витиљ и трешњевац рикну...

Плотун му не даде ни издушити...

Проломи се турска војска, али само за тренутак... Паде читав лес, али као год кад штапом по води удариш, после једног тренутка не знаш где си ударио; тако исто Турци попунише празна места. Тобџија беше опет топ напунио. КараЂорђе приђе и погледа опет нишан.

— Доро је! — рече. — Пали!...

И опет рикну топ, и опет загрме плотун, и опет се ускомешаше и проломише турски редови...

Сад и Турци припуцаше. Запеваше куршуми своју самртну песму...

Кара-Ђорђе рече:

— Не пуцај!... Само кад топ пукне, онда по једну ватру!...

Али се Турци нагло приближаваху... Могао си сваком лице сагледати.

Кара-Ђорђе нареди те пуче и трећи топ... Пошто се грмљавина проломи, он погледа на онај густи честар лево...

Наједаред затутњи нешто... зазвекеташе сабље као по некој вишој заповести, и пушке турске умукнуше. Сила застаде и окрете се... И јекну кроз војску:

— Опкољени смо! Све ће нас потући као мишеве!

На сваком лицу беше извајан страх... Оштро око КараЂорђево смотри то. Он је очекивао тај тренутак. Скочи на бедем, трже нож па викну:

— За ножеве!...

И упадоше у Турке као љути рисови. Збуњени, преплашени, Турци не умедоше ни руком маћи...

Један борац причао ми је и описао тај тренутак овако: ко је имао јатаган, косио је као оштра коса; ко није имао, он је клао својим ножем. Гледао сам једнога дечака, није му било седамнаест година, ситан, мален, па како није имао ножа ни јатагана, он докопао неку бритву па ухватио једног Туркешању што би га могао у зубима носити, закоцаћио му главу па струже бритвом...

Пораз је био очевидан. Турци, кад дођоше себи, више и не мислише на борбу и одбрану него на бекство... Јурнуше на све стране... Устаници их убијаху и празним пушкама, као врљикама... Ту, баш на самом Мишару, погибе Сулејман, Кулин...

Сукоби се с Луком... И потегоше један на другог кубурлије, али слагаше. Они потегоше сабље и Кулин скрши Лукину сабљу до балчака... Кад се Лука виде на невољи, он скочи с коња и побеже у честу. Турци се склепташе око богатог такума на коњу, а Кулин се натури за Луком. Међутим, Лукини га момци дочекаше ватром из пушака и оборише на место.

Прште турска војска... Војводе се натурише за њима у потеру... Бежало се то на све стране; чак су неки и на Саву ударили, али је и тамо за њима отишла потера...

4. „НА МИР”

Ваш лицем на Велику госпођу Станко стиже дома. Све живо потрча из куће преда њ.

— Јеси жив?

— Хвала богу! — А ви?

— Све је добро, богу хвала!

Он се стаде здравити с укућанима. Овај пут поздрави се и с Јелицом...

Девојку је облило руменило. Она сагла главу, оборила очи земљи, па се лепо видела сенка дугих трепавица што је пала по оним руменим образима.

Беше заборавио да јој пусти руку. Осећао је рај држећи њену руку у својој.

То опазише и Алекса и Петра и осмехнуше се. Алекса додаде више у шали:

— Па добро... добро!... Пусти јој барем руку.

Јелица, као опрљена, trже руку и побеже у кућу! А он оста на месту као окамењен од стида...

— Ех, ех, ех... добро... добро!... Него, хајде у кућу!... Видим ја већ шта теби треба! — рече Алекса и потапша га по плећима.

И пођоше у кућу.

— Синоћ смо ти се надали! — рече му отац. — Био је овде и попа!... Дева нам дође и рече да си жив и здрав, а богами, били смо у страху!

Заседоше око огњишта. Петра упиљила у његово мушко лице, није могла да га се нагледа.

— Причај нам како је било тамо! — рече Алекса.

— Чекај да га се прво сита нагледам! — рече Петра окорно.

— Ех, сита! Као да је то наjести се, па бити сит!... Ето, па га гледај, а он нека прича!...

И Станко развезе надугачко и нашироко причу о боју мишарском.

Таман се он распричао у највећи јек, а дође попа с Јовом Јуришићем. Назваше бога и поздравише се.

— Ето, мало седосмо, па нам Станко прича — рече Алекса. — Ја жестока боја, бого милостиви!... Па то се, међер, јуначки гинуло.

— Јуначки! — потврђује Станко.

И мораде поново присести и попу опричати од почетка до краја. Они слушаху његову живу причу с највећом пажњом.

— Па шта је било с Луком? — упита поп Милоје. — Зар погибе?

— Ко?... Војвода Лука?... Не гине тај лако! — рече Станко. — Још ће он многом Турчину запржити чорбу!

— Па како оста жив кад су га Турци са свију страна опколили?

— Ево како!... Кад му Кулин преби сабљу и кад виде да ће погинути, он притеже коњу дизгине и стукну га неколико корака назад; онда се маши паса, трже арбију и полете, дојури до Кулина и удари га оном арбијом по носу тако да овога свега крв обли.

— Аих! — пљеснуше рукама сви.

— Турци се склепташе око старешине, само један полете право к њему. Он ти га дочека онако на коњу, извуче ногу из узенгија, кад му се Турчин сасвим примаче, удари га ногом у лажачицу... Турчин се изврте, јаучући, а он скочи с коња и побеже у неки честар.

— Алал му вера! — рече одушевљено поп Милоје.

— Ја после нисам ту био — настави Станко — али чуо сам, пронео се глас, да је војвода Лука погинуо... Видео сам Чупића како се заплака... Кажу да су и војводи Ђорђу сузе ударилe!... И већ ожалише га. Кад јест!... Тај ти син пред вече изашао из честара, увијен као була, па право војводи Ђорђу...

— А што се увио? — упита Јова Јуришић.

— Свега га изрешетали турски куршуми!... Тринаест рана на њему!

— Тринаест?!

— Јест, тринаест, али ништа то! Посла га војвода Ђорђе у Орашачку аду да се вида! И извидаће се...

Још су га штошта о појединцима распитивали, а Станко им је о свему причао... И разговор се отеже до ручанице.

Тада се постави совра. Попа и Јова дигоше се дома.

— Да ручамо! — рече Алекса.

— Данас нећемо!... И нама је празник — рече попа.

— То ћемо сутра — додаде Јова смешкајући се.

— Онда добро — сутра! — рече Алекса.

Станко виде њихове погледе и осмејке и питаше се: што ли се онако смешкају?...

Пошто испратише ову двојицу, они заседоше за совру.

Пред саму ноћ диже се Станко иза совре и стаде обилазити башту. Дође до обора и виде Јелицу где краве музе. Он јој приђе.

— Зар ти?

— А што не би? — рече она, а румен је облева.

— Не корем, него... хвала ти! Јелица не одговори ништа. Замајала се одајајући теле.

— Да држим теле? — упита Станко колико само да почне разговор.

— Можеш! — рече она.

И он приђе, ухвати теле за уши и чучи преда њ. Јелица почне мусти, а он се загледао у њу... У толиким је борбама био, па му сваку беше лакше почети него разговор с Јелицом... Свезао му се језик!...

— Па шта ми ти радиш? — упита је, колико да рекне штогод.

— Ето...

— Јеси ме пожелела?

Она га само погледа оним њеним великим очима, као да би хтела рећи: што питаш?

— Ја сам се тебе ужелео као дете мајке!...

Она је музла... Млазеви млека шибају у музлицу...

— Шта ти је?!...

— Зар мени? — пита она.

— Теби, јест!... Зар не проговорисмо толико година речи честито, па јако те питам, а ти ћутиш!

— Шта да ти кажем?

— Па... ето... — рече он одобровољивши се — јеси ме пожелела?

— А што ме питаш?!... Зар не знаш?!...

— Па... знам, али сам жељан твога разговора!... Жељан сам чути то из твојих уста!... Знаш откад то нисам чуо!... Шест година ти си била мој сан... Ја сам у памети замишљао само тебе... па јако... хоћу да то чујем из твојих уста!... Јеси ме пожелела?

— Јесам!...

— Много?...

— Као травка росе! — рече она, а румен јој облева лице... — Да те нисам волела, ја не бих прекорачила твога прага!... Ти знаш како код нас гледе одбеглу девојку. Ја сам и бегуница постала, само да бих твоја била!... Мени је твој кров милији од мога!.. Ја бих, чини ми се дала ону кућу у којој сам се родила, само за један ћошак твога дома!...

Станко је слушао, а душа му се заносила.

— Јесу ли ти добри били у кући?

— Као рођени!... Боље него рођени!... Од бабе па до најмањег детета у кући све ме пази!... Оно што у својој кући не имадох — нашла сам овде!... Пусти теле!...

Он пусти теле. Она узе музлицу и понесе у кућу, а он иђаше поред ње опијен и занесен...

Спусти се ноћ... На небу ниједног облачка, а плаветнило небесно осуто звездама, као зелена трава росом у пролеће.

Станко се одвојио од укућана и отишао у воће да тамо сачека Јелицу.

Презао је на сваки шушањ и изгледао... Најзад се све у кући смири...

Ето и ње... Још издалека је смотри и пође у сусрет.

— Их, побогу!... — рече нестрпљиво.

— Морала сам причекати док полежу...

— Па ја се и не љутим на те; на њих ми је криво!... Него... да седнемо...

И, узевши је за руку, одведе је дубоко у воће, те седоше... Трава је била доста росна, али се ниједно на то није обазирало.

— Знаш ли — рече Станко — откад се овако не разговарасмо?... Ја сам жељан твоје речи! Реци још једаред да си ме пожелела!...

И, ухвативши је за руке, упиљи у њене очи и лице...

У овој тихој ноћи, у овој немој тишини, сама с оним који јој је дражији од очију, Јелица осети како јој крв удари у главу...

И не умеде ништа одговорити.

— Је ли, болан!... Што ми не кажеш?

И примаче јој се још ближе, па јој обави своју снажну, мушку руку око паса...

А девојка изгуби памет... И нехотице одгурну његову руку, одгурну је готово бесно...

— Шта ти је? — упита је Станко.

Она скочи:

— Ништа... не дирај ме!

— Зар ја тебе нисам никад загрлио?!

— Јеси... али... сад само немој!... Немој молим те као јединог бога!

— Ама, зашто?

— Не умем ти казати!... Али ми се чини да ћу с памети сићи ако ме се дотакнеш!

А сва је дрхтала као прут. Да је Станко био прибранији чуо би како јој срце бије... Али и он беше полетео у своја небеса жудан и жедан, па наишав на таку препреку — наљути се.

— Добро! — рече и саже главу.

Завлада мртва тишина... Ни ветрић не шушну; само су неми сведоци сањиво жмиркали...

И Јелица осети бол у души. По гласу Станковом слутила је да му није право... А њој беше жао што се наљутио.

— Шта ти је?... — упита пришавши му.

А Станку дође да се заплаче...

— Ти се љутиш... А немаш права! Ја ти нисам хтела ништа нажао учинити!...

Пођута, па кад не доби никаква одговора, она опет рече:

— Немаш право!... Немој се љутити!...

— Зар да те не смем ни загрлити? — процеди он кроз зубе.

— Смеш... али сад немој!... Немој, тако ти онога што ти је најсветије!... Никад те више нисам волела него сад, јер би ми сад било убити се, кад те видим љутита, као ударити длан о длан!... И досад је твоја рука падала на моје раме и обвијала се око мога паса, али овог чуда није са мном било!... Ја осећам да ће ми срце излетити из прсију ако ме се само дотакнеш... Полудећу, знаш ли, полудећу!... И немој ме гледати тако окорно!... Ја сам само тебе волела, тебе јединог!... Ја сам пљунула на свој рођени праг, примила клетву и бабину и материну, као велим: с тобом ћу срећнија бити и проклета него... с оним благословена!...

Па је полише сузе... Кад поче јецати, Станку се даде на жао... Он је узе за руку и привуче к себи, а она му паде на раме и сузама ороси срму на долами...

Осетивши главу њену на своме рамену, Станко заборави на све... Обави јој руке око паса, па јој стаде љубити смеђе косе и плачне очи...

Миље му се разлевало телом. Девојка у његовом наручју постајаше све мирнија; онај ужасни наступ плача попусти и пољупци се стадоше враћати...

Она се трже:

— Шта чинимо ми?! — рече ужаснуто.

— Не бој се!... Сутра ће нам и родитељи ово благословити!... Ко се воли, онај се и љуби! — рече Станко заносно, држећи је у свом наручју...

А сунце на смирају, а у авлију Милоша Севића падоше гости. Попа Милоје и Јова Јуришић пошли с Алексом да га намире с Милошем.

Позади је ишао Станко, дичан као бор, поносит као соко. Чељад се ужурбала да их дочека, те једно по једно прилажаху руци старинама.

На прагу их дочека Милош гологлав.

— Добро вече!

— Бог добро дао!

— Радујеш ли се гостима? — пита поп Милоје.

— Добрим свакад! И позва их у кућу.

У соби домаћиновој беше постављена совра, али на соври не беше ничега сем дрвених сланика са сољу.

Заседоше и поведоше разговор о устанку, јер о чему би се и могло говорити у то време. Причаху разне приче и јунаштва, и разговор беше толико занимљив да се отеже врло дуго...

Једва у неке сети се поп.

— Ама, Милошу, ми дођосмо до тебе!...

— Којим добром?

— Ја мислим да ћеш се и сам сетити!... Али, ако се не сећаш, да ти баш кажем!... Дођосмо да вас — ту показа на Алексу — измиримо и спријатељимо!... Да је бог хтео, и да ми бисмо мало паметнији — ово би се и лепше свршило!... Али сад, што му је, ту му је!...

— Па не браним, попо!

— Онда, реци шта тражиш? — упита Алекса.

— Шта даш! — одговори Милош.

— Па лепо — рече Алекса. — Ни то се не да карати!

И стаде дрешити кесу.

Спусти десет дуката на совру.

— Је л́ доста у кућу?

— Доста.

— Шта још треба?

— Да позовем чељад!... — рече Милош. И ту Алекса плати свакоме од чељади понешто. Кад све би готово, онда попа рече:

— Сад се пољубите!

И отпоче љубљење. Алекса се љубио са свима у кући, а Станко је љубио старије у руку; са осталом чељади и он се љубио.

Кад се и то сврши, Милош рече:

— Дајте, децо, вечеру!...

Совра се за часак препуни јелом. Напољу поче грувати пиштољ за пиштољем.

— Ех, да је бог друкчије рекао!... — рече Милош, уздахнувши.

— Ми смо криви! — рече поп Милоје. — Нас ђаво заведе да поверујемо оном лажову!...

Алı́ сад, што је било — било!...

— Поменуло се, не повратило се! — рече Алекса. — Што сам претурио преко главе — претурио. Оно ми је однело неколико година живота... А, напослетку, доста се и живело!... Доста сам и зла и добра видео. Шта бих ја то још могао очекивати?... Него, спаси бог!

— На спасеније!

— Па кад мислиш свадбовати?... — упита Милош.

— Ја мислим да не отежемо. Није ово време за чекање! — рече Алекса.

— Богами, и није! — рекоше остали.

— Од данас у другу недељу... Нека њих попа Милоје лепо привенча...

— Па лепо!

— Рекосмо ли?

— Рекосмо...

Било је глуво доба кад се кући вратише...

5. СВАДБА

Чудно време, заиста! Док на једној страни пушка грува и крв се лије потоком, дотле, ево, ови свадбују!...

И то се чини опрема као да је најмирније доба!... И укућани се радују и веселе!... Спрема се кићена чутура, поднизана нискама талира и цванцика, и један укућанин узима, меће у зобницу па је носи од узовника до узовника!...

Позван је крштени кум, а старојком поста Јова Јуришић. За девера се Станко сам побринуо још у гори. Зар се џаба побратио са Зеком Селаковићем?...

Алекса весео, Петра весела, укућани тако исто. Снахе задиркују веселу Јелицу, а она, сирота, бежи од зграде до зграде да се склони од задиркивања!...

Станку је било страшно досадно. Он би желео да се то могло преломити преко колена, онако хајдучки... Стога је постао нестрпљив. Није се могао скрасити на једном месту!... Јурио је сад на једну сад на другу страну, и где је год дошао, једно исто: што терало, то и стизало!...

Једнога јутра отац га гледаше, па се насмеја:

— Ама, море, шта је теби?... Станко не знаде шта да одговори.

— Што си се ког врага устумарао?... Не можеш да се скрасиш!...

— Па... није... — муцао је Станко, гледајући да забашури.

— Ех, није!... Зар сам ја ћорав!... Него, свршиће се и то!... Шта је то дан-два кад се чекало шест година! — рече Алекса, гледајући га право у очи и смешећи се...

Станко не може издржати тога погледа, него побеже. Чуо је гласни смех очев за собом, па је хтео баш од њега побећи... А љутило га то. Што га дирају?... И, најпосле, зар је то каква срамота? Јелица је с њим одрасла и никад им нико речи не рече!... Шта су се пута играли сватова док бише деца, па нико да је главе окренуо!... Шта им је сад?!...

Па се наљути на укућане, почев од оца па до снахе Маре.

„А богами, јест! — мислио је. — Ко је још видео и с тим подсмевати се!... И кад је ствар за подсмевање, што се онда они женише и удаваше?...”

Па се онда стаде љутити на се. Што је, опет, њему криво што га дирају? Он воли Јелицу. Па због ње је у гору отишао; због ње је толике побио; то зна и бог и људи... па шта му је сад?... Што се стиди?...

Па се захукао гором, не знајући ни куд иде ни шта ради...

Уочи дана свадбеног ужурбала се чељад Алексина. На коју год страну погледаш, сам посленик, и свако ти то има пуне руке посла. Алекса је прилазио сад овамо, сад онамо, напомињући да се што не заборави. Петра се тамо муваше међу женама, и она наређује и заповеда.

Сунце је нагињало западу; вечерњи поветарац је помало студио; али то нису осећали посленици послом загрејани...

Станко непрестано погледаше на капију. Очекивао је неколико својих старих другова са Парашнице да помогну око посла и пецива.

— Нема их још? — пита Алекса.

— Чини ми се, иду...

И заиста, на капији се појавише: Суреп, Заврзан, Јован и Јовица.

— Добро вече! — повикаше.

— Бог добро дао!

— А побратим? — упита Станко.

— И он ће скоро. Очекује Иванка из Сарајева.

— Јесте. Отишао је да купи дарове... Не знаш како је наручит тај Иванко... Ама као кремен... Поуздан, сигуран — свуд ти се прометне као шило!... Богами!...

— Не богми се!... Кад ти кога хвалиш, он вреди! — рече Станко.

Позваше их те заседоше за совру, коју тада скоро свака кућа имађаше. Жене дођоше те се поздравише, па онда донеше ракије „да се посленици прихвате” — како рече Алекса.

Обредише се неколико пута. Суреп рече:

— Хајде да се гледа посао!...

— Па... вечерас се баш и нема посла! — рече Алекса. — Ми смо то већ свршили сами. Него сутра... сутра ће бити пуне руке!

— Добро! — рекоше ови.

— Дијете!... Дај-де још ракије! — викаше Алекса.

И Мара им донесе опет пуну чутуру.

Ракија отвори разговор. Отпочеше приче и шале као из рукава. Наравно да је ту Заврзан био победилац. Причао је сваку причицу из заједничког живота са Станком. Његова жива прича и ведра шала расположи све. Чак је и Суреп причао зашто се одметнуо у хајдуке... Кад исприча како је убио порежџију, што је „ишитру" (порез у сиру и кајмаку) купио, зато што му је жену помиловао, Заврзан му рече:

— Море, па ти си читав женскарош!... А како се само крио!

— Та, ти све искрећеш! — обрецну се Суреп.

Све је пливало у смеху и шали.

— Море, људи, да вечерамо! — рече Алекса.

— Чекам побратима! — рече Станко.

— О курјаку реч, а курјак на врата! — Ево га! — рече Заврзан.

Пред кућу бахну Зека с неколико другова. Окитио се као да ће он пред олтар. На њему зелена долама преко колена; по доламу сребрне токе с позлаћеним пуцима... Пас му обавијаше сарајевски силај срмом извезен, а за силајем сребрњаци: сјаје им се јабуке као месечина; међу њих се угнездио белокорац, ручица му од слонове кости, а међ ушима му се прелива зелени смарагд... Дуга „танчица у руци имађаше преко тридесет сребрних пафти, а кундак јој срмом уоквирен.

Стаде онако диван и поносит, па викну:

— Добро вече!...

Све поскочи на ноге лагане и отпоздравише јунака, који се са свима мирбожаше као да из туђине долази.

Одмах заседоше за совру, која се часком препуни ђаконијом, а чељад стаде дворити и служити.

Разговор се водио о ратовању и о сукобима, који се сваки дан дешаваху с Турцима. То је трајало дубоко у ноћ, па се напослетку разиђоше да спавају...

Таман се почео делити дан од ноћи, а Заврзан скочи и опали пиштољ.

— Устајте, сватови, на ноге лагане! — викну из петних жила.

Чељад прену из сна и устаде, па отрча на бунар да се умије. Устадоше и старији и гости, а Мара им приђе с водом и убрусом, те стаде поливати.

— Ако је по зори судити, дан ће бити необично леп! — рече Алекса.

И заиста! Оно плаветнило белога дана постајаше све руменије, док најзад не обасја јарко сунце, те просу зраке који затреперише по дебелој роси... Ваздух беше свеж, те прожмаваше снагу...

Заседоше за совру, а чељад им принесе варену ракију.

— Хајде, Сурепе, — рече Заврзан пошто попи ракију — да се посао гледа!

— Хајде! — рече Суреп.

— Деде, домаћине! Наређуј!

И одоше у авлију, где ће им се во дотерати да га закољу.

Суседи почеше долазити. Они прилазише к соври те се здравише... Станко се користи њихним доласком, те побеже у кућу...

Авлија постајаше све пунија. Чељад из суседних кућа долазаше да се нађе на помоћи.

Дан освоји. Зазвркташе кочије. Дође кум из Совљака. Све, почев од Алексе па до најмлађег укућанина, потрча да кума поздрави...

Мало затим дође и старојко, Јова Јуришић... И њега тако исто дочекаше...

Заседоше за совру пред кућом, која се све више пунила одабраним узовницима.

Станко беше отишао да се опреми. Имао је, вала, шта и обући Кад се појавио из вајата и пришао да се поздрави с кумом, старојком и другим сватовима, ниси могао гледати у њ од силног блеска срме и сребра. Дичан је, па се још више дичи.

По поздраву, старојко и кум смакоше се, те га посадише међу се. Зека се диже у вајат с деверским даровима.

Отпоче ручак. Јело се онако сватовски, рукама. Младеж није ни седала за совру него се прихватала с ногу... Пуцањ за пуцњем грмео је...

Кад изнеше печење, Зека изведе запревежену Јелицу. Уздигла превез те се могло видети како јој оно једро лице полива руменило као рујевина. Зека је вођаше од кума старојку и другима. Све старије љубила је у руку, а млађе у лице. И онда обоје стадоше дворити сватове.

Довршише ручак и старојко заповеди да се опремају...

Хитра младеж поскочи од совре и поче упрезати и зауздавати добре коње. Пушка пушци није дала издушити; с пуцњавом се мешао коњски врисак...

— Је л́ готово? — викну старојко.

— Готово! — одговорише му.

— Полази!

Опреми се кита и сватови. Преко четрдесет коњаника појури на капију и стаде пред сватове.

— Ех, у име бога! — рече старојко.

И крете се све...

6. ОБИЧАН ДОГАЂАЈ

Таман изидоше из цркве и стадоше мало колико да попу сачекају, а бахну Дева међу њих. Чим га Алекса виде, он задрхта, јер је знао да се Дева џаба не јавља. Али хтеде то од сватова сакрити, па му приђе весело, осмехујући се.

— Хвала богу, те и ти дође!... Ја већ дигао руке!... А било би ми жао на те!...

— Е, ево ме!... Срећно ти весеље!... Бог дао те и унука дочекао!...

— Хвала!... И ти, да бог да, те и своје весеље скоро овако проводио!...

Тако је говорио Алекса, а овамо једнако му се отимало са усана: ама, тиниси џаба дошао!...

— Баш си неким послом? — пита га старојко.

— Куд ћеш већег посла: пошао сам моме Станку у сватове!... Па камо ти чутура?...

Одмах му додадоше чутуру. Он се прекрсти и погледа на небо:

— Дај, боже, да буде срећно и дуговечно!...

Па наже.

Попа се појави на прагу црквеном. Људи се дигоше на ноге.

— Седите, седите!... — рече он. — А, гле Деве!

— Ја, оче, ту сам! — Благослови!... — рече скидајући капу и прилазећи руци.

— Бог те благословио!... Дошао и ти у сватове?

— Једаред! — рече Дева и насмеја се.

Станко, Зека и други здравише се с њим. Он само дошапну Зеки:

— После ћемо се разговарати.

И онда окрете у шалу. Видећи га весела и разговорна, Алекса се раскрави. Он стаде ћеретати и разговарати са сва товима... Она тренутна забринутост прође као сенка, све се расположило...

— Спремај! — рече старојко.

Младеж опет појури коњима и кочијама. За тили час све беше опремљено само да се седа.

Дева се примаче Зеки:

— Катић те поздравио.

— Катић?

— Ја. Рекао је да се ноћас, у глуво доба, нађеш с дружином на Прудовима...

— Шта ли има?

— Добро је!

— А... Ти знаш...

— Ја сам и донео те гласе. У поноћи проћи ће харачлија, па га ваља пресрести!... Биће ћара и сувише!... — рече смешкајући се.

— Хоће ли и Катић тамо бити?

— Не знам. Он рече да се ти тамо нађеш.

— Добро.

— Чини се невешт, не квари весеља!

— Полази! ... Седај!... — виче старојко.

Зека отрча невести и посади се с њом у кумове кочије. Станко седе са старојком. Ту начинише места и попу.

— Нађите места Деви!... — викну старојко.

— Ево!... Ево!... Ходи овамо!... — викнуше са свију страна.

Дева се препе на она која му беху најближа.

— Јесте поседали?

— Јесмо.

— Полази!... — заповеди старојко.

Код куће је чекала опет постављена совра. Опет се јело и пило... Пушка опет пушци није дала издушити.

Сунце се већ спусти на заранке. Зека се само погледа с

Девом.

— Је ли време?

— Јесте.

Зека зовну Станка.

— Побратиме!... — рече он. — Ми те остављамо!

— Што?

— Катић ми је поручио да вечерас морам Дрину прећи. Али... никоме речи о томе!... Ја ћу сам отићи, а ови ће моји после...

— Добро! — рече Станко.

Зека поседе још мало, па устаде и стаде се поздрављати.

— Седи, посинче, куда ћеш? — питао је Алекса.

— Ја морам отићи до дружине, поочиме!... Све јесте, и веселе је и... све, али ја морам дружину обићи!...

Поп Милоје викну:

— Не задржавај га, Алекса! Он зна шта ради!...

— Збогом, браћо!

— Збогом пошао!

И Зека оде...

Весеље се настави. Пило се, певало, пуцало и играло. Ноћ се спуштала лагано. Старине, мало загрејане, потражише гуслара. Повикаше са свију страна:

— Заврзан! Заврзан!...

И одоше да га потраже. Али нити Заврзана нити иједног Зекиног друга; чак и Деве беше нестало.

Сватови се погледаше. Нешто ледено прожма им снагу.

— А куд су отишли? — питаше Алекса.

— Не знамо! — одговори чељад.

— А кад су отишли? — пита старојко.

— Не знамо! Ми смо мислили да су међ сватовима.

Старојко хтеде забашурити све то. Он поче причати приче. Али весеље пресече. Више се не чу ни песме ни пуцња. Изгледало је као да су се скупили на какав договор.

Попа устаде иза совре и зовну Станка.

— Ноћас ће сигурно бити каквог окршаја? — упита он. — Ти то знаш. Видео сам кад ти је Зека пешто шапутао.

— Јесте, попо, али преко Дрине... Него, молим те, немој ником казивати!...

Попа се врати соври. Разговарали су, али им се разговор отимао за Зеком и његовом дружином... Чела се натуштила, сваки се све више у се повлачио. Најзад рече поп Милоје:

— Да се разилазимо, људи!... Доста смо се и веселили!... Напослетку, време је данас тако!... Данас има људи који не доједу залогаја, па опет живе! Да се иде!

И људи се почеше дизати.

— Ама, седите! — викао је Алекса.

— Хвала!... Није време весељу. Свршили смо оно што је бог рекао!... Нека су деца жива и здрава! А и веселили смо се много за данашње дане!... Лаку ноћ!...

И стадоше се поздрављати... Кум и старојко наредише да им се кола спреме.

— Зар нећете ноћити? — питају Алекса и Петра.

— Нека, нећемо!... — вели Јова. — Право вели попа: сад треба да је сваки код своје куће са својим народом!...

— Хоћете ли сутра доћи?

— Махни то!... Ако бог да те превалимо ове дане преко главе, лако ћемо се веселити. Лаку ноћ!

И почеше се разилазити. Укућани их испраћаху. Све оборило главе...

Алекса уђе у кућу. Поред огњишта сеђаше неколико суседа и Сима кнез.

— Пијете ли?

— Па... помало...

— Ама зар нико од вас не смотри кад одоше?

— Нико!...

— Нека им је са срећом!... Једини бог нека им буде пријатељ!... Маро!... Зовни ми Станка.

И старац оде у своју собу...

Суседи и Сима дигоше се. Залуд их задржаваху, ниједан не хте остати.

Било је глуво доба кад укућани сами осташе. Жене су спремале по кући. Петра им рече да лежу. У тај пар изиде Станко из очеве собе.

— Хоћеш прилећи, рано?

— Хоћу, мајко...

— Иди... иди...

Наста тајац. Тишина као у гробу. Звезде трепераху као да се отимају да полете с оног небесног покрова.

Наједанпут чуше се пушке у даљини... Станко, седећи пред вајатом, ослушкиваше...

— И... баш данас! — шапуташе он. — Данас се то мораде догодити!... Кад ће нама, јадницима, сванути?... Кад ћемо ми смети провеселити се на весељу, а да нам не преседне?... Господе!... Хоћеш ли нам кадгод дати и такав дан?!

Пушке су и опет пуцале, звезде су и опет трептале... Нико не даде одговора...

Станко дубоко уздахну, па уђе у вајат...

Ето, то је био његов свадбени дан.

7. ЖИЖАК СЕ ГАСИ

Пролажаху дани за данима... Алекса и Петра већ више не могаху ни сами себе послужити... Са старошћу дође и болест. Нека ма и најмањи ветрић пирне, одмах их у постељу обори.

Јелица је лебдела око њих. Мила, срдачна, она би вазда разгонила сету старих родитеља и они је благосиљаху...

Али је Алекса осећао како га нестаје... Ако пође, засопи се; ако што почне радити, умори се.

Једнога дана, беше мало ветровито, врати се из воћа, где је прашчиће хранио, сав помодрео као чивит.

— Шта ти је? — упита Петра, видећи га промењена. Он се примаче огњишту и стаде цвокотати.

— Зима!

— Па хоћеш лећи?

— Чекај да се мало огрејем... Али осећаше све већу зиму... Само одмахну главом, па рече:

— Не угреја кад зима са срца долази!... Да идем лећи...

Подиже се, али старе ноге заклецаше...

— Еј, мој Алекса! — рече сам себи и насмеја се невољно. — Ни ноге те више не слушају! Ходи, Јело, чедо моје, придржи ме!...

Јелица притрча, те га ухвати испод пазува.

— Хајде, бабо, лези!

— То сам већ мислио... Нека једно чељаде оде попи!... Треба ми!...

Уведоше га у собу. Јелица га спусти у кревет и претрпа губерима и шареницама. Петра му села чело главе, па се загледала, а очи јој пуне суза. Он је погледа, па се насмеја:

— Шта је, бабо?!... Шта ти је, лудо једна?... Што ћу ти оваки?... Видиш, болан, да ова јадна кожа једва ово костију стеже!...

Она је ћутала. Он пружи руку и ухвати је за њену руку. Гледаше, па се окрете смејати.

— Богами, јеси луда! Па ја нећу умрети!... Ухватила ме мало зима, а она у плач, те ми плаши децу!... Ћути, срамота је!... Па баш и да умрем, па шта! Живео сам доста. Било нам је обома, хвала богу, лепо!... Изродили смо пород, све као златне јабуке. Иженили их, дочекали унучад, па се напевали и насмејали!... Па сад... смрт! Ако! Зар зато треба плакати? Или ваљда ти мислиш да ћеш остати овде на земљи? Нема од тога ништа, моја лепа бако!... Наћи ћеш ти мене тамо пре него што се ја и угнездим!... Погледам само, а моја баба преда мном!...

— Ти се шалиш! — грцаше Петра.

— А гле јако!... Још ће ми рећи да је њој теже него мени... О, бог с нама!... Ама, јеси ти при себи, женска главо!... А што да се не смејем!... Нарадио сам се до миле воље!... Народио сам, с тобом, пуну кућу чељади, па све здраво и весело, па виђено и чувено; па остао частан међу људима и пред светом!... И бог ми дао здравља до суђена сата!... И шта бих ја сад овде?... Да ме прегуркују око огњишта? Остави се, баба, ћорава посла!... Кажи: богу хвала!... Могао сам ти ја као псето скончати у оној тавници, у глибу, напаћен и намучен!... А добри бог, видиш, како лепо даде!... Ето, држим ову верну руку, која се целог века на ме и ја на њу наслањао... Слушам жубор у кући, као у кованлуку, и знам да је то све крв крви моје!... Насмеј се, отари сузу, па запевај!... Ми смо се наживели у добру И љубави!... Ја се растајем с тобом, али не на дуго!... Потражићеш ти мене, јер не можеш без мене!... Ово ти је као кад пођем у Шабац!...

Врата се отворише и у собу уђе попа с Јовом Јуришићем.

— А... Ево, нека ти попа каже!... Он, човек, и свете књиге чита...

— А шта је теби, море? — упита попа брижно, пришав да се рукује...

— Ништа, вала!... Да рекнеш да ме што боли, не боли!... Мало сам се размазио у добру, па се све на мени размазило!... Морам молити ноге да пођу, вилице да жваћу, јер зуба немам, и очи да гледају... Па те позвах да још коју прозборимо. Хвала и теби и Јови!...

— Јова беше код мене кад ми твој дечко дође.

— Баш добро!... Седите!... А ти, моја добра бако, донеси штогод да се попије.

— Не треба! — рекоше обојица.

— Ех, не треба! Живу човеку свакад треба. Кад очи склопи, доста му је и један сатљик!... Донеси, донеси!

Петра оде.

— Звао сам те, попо, да бих умро као хришћанин!... Грехота би било поживети седамдесет шест година, поживети слатко и добро, па умрети без свете тајне!

— Онда је добро те понех.

— А... надао си се!

Стару човеку се вазда треба надати!... — рече попа озбиљно.

— Тако је, оче!

— Јово, изиди један часак! — рече попа.

Јова изиде у кућу, а попа скиде зобницу с рамена, извади своје књиге и „честице”, које беху одвојене у једном убрусу. Поиска мало вина и донеше му.

— Можеш ли се придићи?

— Могу, попо, могу! — рече Алекса и диже се с постеље.

Попа скиде капу, узе епитрахиљ, прекрсти се, целива и метну на се; затим отвори књигу и поче читати. Пошто прочита молитву, он га припита за грехе.

— А грешан сам, оче!... — Знано — незнано, тек сам опет свакојако грешан, јер по грешној земљи ходим. Ја се молим Господу да ми опрости!...

Попа му очита молитву опроштаја и причести га.

— Сад... као да сам се родио! — рече он, ведар и весео.

Попа остави своје књиге у зобницу.

— Јова може ући? — упита Алекса. Место одговора, попа позва Јову у собу.

— Јово, брате, јесам ли ти шта на жао учинио? — упита Алекса.

— Ја сам теби, а ти мени ниси!... — рече Јова.

— Ти си правду тражио!... За оно нека ти је богом просто!... Опрости и ти мени.

— Бог нека нам свима опрости...

И пољубише се.

Петра уђе у собу.

— Е, ходи ти овамо!... С тобом сам свога века делио и зло и добро!... Ако ти кадгод на жао учиних — опрости, и теби нека је богом просто и хвала ти!... Ходи сад да се пољубимо!...

И пољубише се.

— Али немој плакати!... — рече он, видећи сузу у њеним очима. — Немој!... Ево људи нека ти кажу: има ли игде бољег живота него што га ми проживесмо, има ли гдегод овако срећних родитеља да што родише они и подгајише све здраво и весело!... — Немој бога срдити!...

— Да позовем чељад!... — рече Јова.

— Што ће?... Нека деца гледају своја посла.

— А зар им нећеш ништа казати?... — упита Петра.

— А шта да им кажем!... Све је то честито и ваљано. Никад ниједно није видело штогод неупутно од нас!... Све ће то лепо радити и слагати се!... А после... шта сте ме окупили!... Нећу ја још мрети!... — рече и насмеја се. — Боље би било да си донела овде људима мало ракије!

— Ево, донела сам. Хоћеш ти мало?

— Како не бих, бог с тобом!... Ко је тај што неће ракије!... Дај овамо да здравим!...

Она му даде чутуру, он се прекрсти, рече:

— Спаси бог, попо!... — па наже.

— На спасење Христово!... — рече попа, примајући чутуру. Он наздрави Јови и онда метнуше чутуру преда се.

— А је ли Станко код куће? — упита поп.

— Није... Знаш, богу хвала, он је у Парашници. Дође, буде по неколико дана, па опет оде. Ја му свакад познам кад ће отићи. Тек само обори главу, набере чело и заћути... Научило на гору, па не може под кров...

— Јесте поручили по њега? — упита Јова.

— Јесмо — рече Петра.

— А што сте? — рече Алекса.

— Бог с тобом!... — рече Петра. — Па болестан си. Треба да се ту нађе!...

— Да види моју смрт... Ваљда је он тога жељан!... Него... нека дође, баш кад мислите да треба!... Ја мислим да је тамо потребнији где треба мушка рука.

Врата се отворише и у собу бахну Станко.

— Бабо!... — рече он, скидајући капу и приђе руци. — Јеси жив?...

— Жив сам, сине.

— Хвала богу!... Хвала му што даде да те затечем!... Опрости и благослови...

Алекса хтеде нешто рећи, али се загрцну. Две сјајне сузе саставише му се испод браде и кануше на дрхтаву руку. Он узе главу Станкову, привуче је к себи и пољуби неколико пута...

Попа, иако беше тврд на сузи, проплака, а већ о Јови и Петри да не говорим!...

Алекса махну руком преко очију, па рече:

— Што јест — јест: мио је живот!... И да је најмучнији, опет се жао човеку растати с њим!... Али, ето, мора се!... Петро!... Зовни децу... све зови!... Хоћу да се поздравим с њима!... Хоћу да их се наљубим и намилујем још замало...

Петра изиде у кућу и замало све сколи старчеву постељу... Он је љубио све: и синове, и снаје, и унучад... Станковог Милоја метнуо на крило, али старе кости — дрхтаве руке малаксавају... Већ више не може ни да га држи... Погледа Јелицу, па рече:

— Носи га, снахо!...

Па се спусти у постељу и ућута, дишући кратко и испракидано.

Међутим, попа нареди да женскиње, сем Петре, и деца изиђу у кућу, што и учинише...

Наста тајац. Старац се окренуо зиду и ћути... Прође доста у тој тишини. Попа се диже.

— Ја идем мало до куће, па ћу опет доћи — рече он. И таман пође вратама, а Алекса махну руком.

— Још мало... — прошапта Алекса.

Лице му беше жуто као восак. Попа застаде... Очи болесникове гледаху га нетренимице... Попи се учини да се коче и устаклаисавају. Баци поглед на груди које се једва дизаху. Он приђе ближе и смотри како доња усна модри и пада...

— Дајте свећу!... — рече и нехотице.

Све се ужурба. Наста запевка. Болеснику нешто сену у очима, али само за тренутак, па се угаси... Запалише свећу и тутнуше му у руку, и бледи пламен воштанице обасја посвећено лице, што се осмехиваше.

— Свршио је!... — рече попа и скиде капу. — Мученик је свршио без мука, као и сваки праведник.

Диже се запевка. Жене излетеше у авлију да и свету објаве.

— Еј, весели Алекса! — рече Јова.

— Тихо живео, тихо умро, онако исто као што кандило гори и угаси се!... Бог да га прости...

Бог да га прости!...

Суседи почеше долазити и стадоше спремати да окупају покојника...

Попа и Јова изиђоше напоље... Ноћ се лагано спуштала...

8. НАТУШТЕНО НЕБО

Sахранише Алексу. Света је било доста на погребу. Весела Петра, чим је с гробља дошла, одмах је ухватила запећак... Њеној души годила је тишина и сузе. Она је свесрдно плакала за својим старим другом. А како и да не плаче!... Сваки би јој поглед пао на по какву успомену... Живело се то и радило...

Али је кућа морала живети. А куће без старешине нема...

Те тако, пошто Алекси издадоше деветину, окупише се сви у домаћинској соби.

— Нано, — рече Станко — нама вала данас бирати старешину. Ми не хтедосмо без тебе то чинити. Реци кога ћемо?...

Старица је ћутала.

— Ја велим нека буде Станко! Он је и познатији с људима! — рече Крстивој.

— Нека буде!

— И ја мислим! — рече Петра. — Он је, истина, најмлађи, али некако је најпознатији и најчувенији...

— Али ја не мислим, мајко!... — рече Станко. — Ја сам се одбио од куће и плуга! Моја је гора, мајко!... А кући треба домаћин, а не хајдук... Зар не чујете како пушка грува; зар не осећате како крв мирише свуда, та свака је травка њоме заливена?!... Тамо ја идем где се крв пролева и барут мирише, мене ће овде угушити дим у кући!... Ја мислим нека домаћин буде Крстивој, он је најстарији!...

— А зар ћеш опет оставити мајку! — јекну Петра.

— Морам, мајко!... Морам рад оног робља што је од своје мајке одвојено!... Ја сам гледао по неколико синџира робља: све је младо, као капља росе. То су Турци од мајке одвојили да под нож и на муке метну!... А ја се заклех богом и љубављу мојих родитеља и мојом детињском љубављу, да ћу, док живим, отимати робље од Турака и пуштати на слободу, нека се својој мајци врати!

Старица се дигла на ноге. Она је дрхтала као прут.

— Иди, сине!... Нека бог благослови сваку стопу твоју! Ја, твоја мајка, ја ћу се и за те и за њих богу молити!

Па га стаде љубити и поливати сузама.

— Рекосмо ли да је Крстивој домаћин? — упита Станко.

— Рекосмо! — одговорише ови.

— Онда, Крстивоје, брате, нека ти је у аманет наша стара мајка и ова нејач!... Ја у кући остати не могу! Наоблачило се небо над јадном Србијом. Свака мушка рука данас мора пушку пригрлити... Није лако, браћо моја, с царем царева ратовати!... Наш је душман опколио са свију страна. На Каменици погибе јуначки Синђелић, погибе тако јуначки да му и бог позавиди; Делиград ће скоро пасти Турцима у руке; Кара-Ђорђе бије на Сеници, али која вајда што бију и он и Вељко кад нас је сила сколила... Ја морам још данас у Лозницу. На Лозницу је Турчин ударио... Ако бог да те Турке побијемо и вратим се здрав и читав, онда ћемо се и друкчије разговарати... Дакле, Крстивоје, пази!... Ако буде какве турске навале, ти узми укућане, и што можеш понети, па се склони на Дренову Греду, код Раденковића. Тамо је густа шума, а и Сава је близу, па можете и преко Саве прећи.

Онда се излуби са браћом и приђе руци материној.

— Благослови ме, мајко!... Петри ударише сузе. Она узе његову руку и притисну је на своје смежуране образе...

— Мушка руко!... Одбрано нејаких, а поносе мајчин!... Иди, сине!... Мајка ће плакати, али ће те благосиљати!... Иди, соколе мој!... Иди, брани оне који се одбранити не могу!... И они имају своје мајке, које за њима цвиле!... Иди, сине, иди!...

Станко је пољуби у руку и изиде из собе.

Пред кућом, држећи белу, пртену торбу, стојаше Јелица. Кад је смотри, њега мрави подиђоше.

Не рече јој речи него прође мимо њу. То баше знак да га испрати. И она пребаци торбу преко рамена, па пође за њим.

Ишли су ћутећи. Кад одмакоше далеко од капије, он стаде. Окрете се и сачека док му она приђе. Тада је узе за руку, која је дрхтала.

— Шта ти је?... Што дршћеш? — упита је.

— Не знам... — рече она.

Он се загледа у њу. Никад му се није лепша учинила него сад, обасјана јутарњим зрацима сунчевим... Срце му залупа од бола.

— Баш смо ти уде среће! — рече. Она ништа не одговори... Али он виде како јој поигравају румене уснице.

— Не да нам бог!... Знаш ли, Јелице, да сам те жељан!... Мени букну образи само кад те видим!... Та мени се није дало ни да те милујем!... Ја сам жељан твојих очију, Јело, твога загрљаја, твоје милоште!... Мени се слути да ћу и умрети жељан тебе...

Њу полише сузе...

— Зар ја нисам тако исто жељна, али зар се можемо борити с богом и судбином!...

— Али стегни срце, запечати те сузе. Јер ме суза прати кроз цео век!... Ја сам жељан насмејаних уста и милоште, а не суза!...

Она убриса очи и насмеши се.

— Тако, срећо моја! — рече Станко, па је загрли. — Смеј ми се да твој осмејак видим и у највећој осами и у најстрашнијем окршају!... Да ли ти знаш колико ме он разговори!... Па, чуј ме, жељо моја!... Гледај чедо наше, нашег Милоја!... Чувај га од свакога зла!... И гледај ми мајку. Њој треба твоје неге и милоште... Што њој учиниш, мени си учинила!... Хоћеш ли?

— Хоћу! — смешкала се она. А он јој пољуби румене усне.

— Кад ме тако гледаш, ја сам у небу!... Као да видим и бога и анђеле његове!... Само тако!... Слушај ме добро!... И слушај мајку... Донећу ти дара да ти очи занесе! Што пашинице носе, то ћеш ти носити!...

— Ништа ми не треба, само ми ти дођи!... Ти си мој најлепши и највећи дар!... Ја бих се смела богу заветовати да друге жеље нећу имати сем ове!... А што тражиш да послушам, послушаћу. А зар ја нисам и досад слушала!

— Јеси, али...

— Шта?

— Али ово је сад друго!... Бар мени се чини да је друго!... Пре је ту био и бабо... И нана је била некако кочопернија. Нисам се бар ништа о кући бринуо!... Па онда, и Турци су зазирали... Све је било некако друкчије... А сад...

— А сад? — упита она.

— Зар не видиш да наваљују из дана у дан... Нема места на Дрини што им брод није... Од ране зоре до мрклога мрака бије се крвав бој!... Убијамо их, и што их више сатиремо, то их све више придолази!... То ниче као трава из земље!

Јелица задрхта.

— Не дршћи, не бој се!... Ми ћемо се тући до истраге наше ја њихове! Црна земља мора пропиштати под теретом мртвих, а од јаука женскога и богу ће уши заглунути!... Тешко турској и мајци и сеји куд прођем ја с мојим побратимом!...

Јелица обори главу.

— Не сагињи главу, жено моја! Тако је доба у коме живимо. Не само људи него и жене треба да буду јунаци!... Овде се не бије јунак с јунаком него душман с душманом!... Зато сам ти овако говорио! Зато ти рекох да чуваш сина и надгледаш мајку! Јер ја мислим да ти имаш и јуначког срца!...

— Немам! — рече Јелица. — Немам, али ћу га имати исто тако као и ти, јер ћу на те гледати!... Имаћу срца!... — Ја сам жена Станка Алексића! Ако не умеднем убити, умећу погинути!... Збогом, господару! Срећно пошао, а још срећније дошао!

И приђе руци Станковој. Кад га целива у руку, она му придржа торбу да упрти...

Станка као да неко гураше напред. Он јој само пружи руку и рече.

— Збогом!...

Па оде дубравом...

Ишао је Станко кроз шуму некако чудно расположен. Ова жена, која је умела тако волети, сад га задахну неким новим жаром, даде му неку нову мисао... Из њених очију као да је читао: мислиш на ме, на моју, љубав, а заборављаш толике уцвељене мајке и сеје, заборављаш љубе у род опремљене!... Нема нама милоште и миловања док све не запева једним грлом!... Иди, брани нејаке, кад ти је бог дао те можеш и умеш, а ја ћу се дичити што сам била љуба томе јунаку што га гусле певају...

Нешто му се дизаше и спушташе у грудима; он је осећао у својој души неку светињу, нешто налик на мирис запаљење измирне... Окрете се још једаред и виде њу где стоји и гледа за њим, стоји поносита и права као онај стари храст што је вековима одбијао ветрове и олује, и остао сталан и још чвршћи него што је био у младости својој...

И он осети неко поштовање у души према тој жени.

— Та она се одриче своје радости да би други могао пригрлити своје чедо и запалити мирно крсну свећу под својим кровом!...

Окрете се још једном, али је више не виде тамо, већ беше отишла. И он, с дубоким уздахом крете напред. Сећао се првих дана своје љубави; сети се оног црног растанка кад, са обести Лазареве, мораде у гору отићи...

Па заплива у прошлост... Ни сам не знаде кад је стигао у Парашницу. Кад тамо стиже, нађе другове где се опремају.

— Акобогда?

— На далеке путе? — рече Зека.

— А куда?

— у Лозницу.

— Сила је ударила. Ко само пушку може носити, он треба да пође тамо! — рече Заврзан.

— И полазите сад?

— Сад.

— Па зар тако, побратиме? — ушта Станко, пребацујући. — Зар би ти отишао без твога побратима?

— Ја бих те известио у свакој другој прилици, побратиме, ама сад нисам могао!... Ја знам зашто си отишао...

И зека саже главу, не довршивши реченице.

— Умро је — рече Станко.

— Умро?!

— Јест, бог да га прости!... А и боље!... Ко зна шта би га још у животу чекало!...

— А на коме си кућу оставио?

— Крстивој је тамо... А готово, вала, неће куће ни требати. Наредио сам му где да их склони на случај навале...

— Хоћемо ли поред Дрине? — упита Ногић Зеку.

— Само до Бадовинаца. А од Бадовинаца ћемо преко Царског поља и Новог Села на касабу (Лешницу) — заповеди Зека.

И кренуше се.

Ишли су журно. Станко иђаше оборене главе поред Зеке. Дан је био леп. Сунце је пријатно грејало. Жуто, увело лишће падаше као паперак са дрвећа. Овде-онде прне по која сеница и тужно зацрвкуће... Земља оголела, а овде-онде види се по који прамен суве и спарушене траве... Јесен, права јесен, пуна и туге и лепоте; па кад човек погледа

око себе, а њему се нека сета свије око срца, почне га обузимати студ као да се змија свија...

Заврзан развезао разговор:

— Ја велим да сваки од нас треба да има бар по десет жена!... Да их половина роди мушкиње, то би било пет јунака!... Турци су, брате, паметни!...

— Јадна им памет а гора година! — укопистио се Иванко. — Не дам ја, бре, једног нашег за десет Турака!... Ево ја ћу ударити на двадесет њих!...

— Тако је!... Иванко право вели! — вичу Јован и Јовица.

— Море, није о томе на колико ће ко Турака ударити, него велим да нас је бог дао више!... — виче Заврзан.

— Доста нас је!... — вичу сви.

— Ми се не бојимо Турака!... — рекоше неки.

— Вала, ни ја!... Нека им бог да ако ће и зубе и рогове — мене неће поплашити!...

Смех се заори са свију страна.

— Бог му дао веселу нарав — рече Станко смешећи се.

— А то му вреди колико и јунаштво... Него, добро би било да мало ујамо? — рече Зека.

— Како ти хоћеш... Зека викну:

— Уја!... Чета стаде.

— Јесте уморни?

— Јок.

Станко погледа њихна ведра лица, осмехну се, па рече Зеки:

— Побратиме!... Облаци се навлаче на сунце, али зраци и кроз облак пробијају. Док је Србији оваких синова, дотле — тешко и цару у Стамбулу... Ја не бринем!... Победићемо!

— И ја мислим!... — рече Зека. И седоше да се одморе...

9. ОЧАЈНА БОРБА

— „Ко ти ископа око?” — „Брат”.

— „Зато је тако дубоко!”

Ништа лепше не карактерише нашу љуту борбу у првом устанку од ове пословице народне.

Могла је турска царевина кренути сву Азију на Србију, али јој није могла наудити као само тим што је кренула Босну и Херцеговину.

Два брата, којима су натурене две вере, били су један другом највећи крвници. Ту се није мислило само на победу. Ишло се на то да се уништи, да се сатре, да се развеје као плева на ветру, те да ни трага не остане од онога што се зове непријатељ!

Од онога дана кад је у западном и северозападном крају Србије пукла прва пушка устаничка, од тога дана, као што сам већ рекао, није било више мирна дана!... Место благословеног плуга, земљу је орала турска (боље да кажем братска) кумбара... Један буљук разбијен, никне други; једну војску пресретнеш, а тебе стижу две!... Тек им сазнаш један брод на коме прелазе, а већ ти јављају за друга два!...

То је била борба између неба и земље, борба без одмора и престанка. Стотину пута разбијени, потурчењаци заклињу се и сто први пут.

Тај, тако да рекнем, иђитлук — то је карактеристика борбе тога доба!...

Страшна је сила ударила па Лозницу. Весели подрински војвода, Богићевић Анта, затворио се у шанац са 1200 својих јунака. Шта ће, један, са „шаком јада” против толике силе?!

Шта је могао друго него потражити помоћи од браће!...

И браћа се одазваше. Поврве са свију страна да још једном сузбију силу турску.

Међу првима је стигао Зека са својим јунацима... Анта га дочека као божјег посланика.

— Хвала богу!... Та још нам је бог пријатељ!... А Стојан?... А Сима?... Зар они неће доћи?...

— Доћи ће, не брини! Ја мислим да иду у стопу за нама!...

— Јавио сам и Луки, и Јакову, и Вожду!... Ово је страшна сила!... Кад сване, погледаћеш са шарампова, па ако видиш краја, чини од мене шта хоћеш!...

— Дакле, много их!

— Много!... Као у мору песка!... Већ је шести дан како ваљају и како их одбијам... Чувам и себе и људе. Сваки час изазивају на мегдан... Има међу њима неки Мујага из Сребрнице. Додија ми сваког јутра и вечера!... Дође скоро до под сами шанац, па се бекељи и зове на мегдан. Ја чувам људе и не дам, а он псује све до миша у дувару.

Станку заигра месо.

— Ја ћу му сутра на мегдан изићи!

Војвода га загрли.

— Хвала ти, јуначе!... Јесте Мујага страшан, али страшније твоје очи севају!...

Онда се окрете Зеки:

— Кажи људима — рече он — нека се мало одморе. Ко зна како ћемо се сутра одмарати!... Ја сам поставио страже...

Јесења ноћ ведра, без месеца... Небо прекриле трепераве звезде па жмиркају, као да би хтеле успавати све живо...

Људи се понамешташе један до другог... Тишина овлада, она мртва тишина што те више притискује од највећег терета, и од које би тако радо побегао, да се може... Овда-онда наруши тај ноћни мир корак стражарев, који хода као по неком нагону и зева гледајући у звезде...

Иако је био уморан, иако му се чинило да ће заспати чим се на земљу спусти, Станко опет не може тренути... Разби му се сан. Он стаде размишљати о прошлости и загледа у будућност...

Колико ли нада беше кад на Турке устадоше, а шта сад оста!... Где су сада они ведри, насмејани дани кад се жељно очекивао сукоб с Турцима?... Истина, сад се сваки дан сукобљавају, па су искалили срца...

Па стаде размишљати о себи...

Био је ретке среће. Толико је бојева претурио, па остао здрав и читав. Ни врело зрно ни оштри нож не такну се тела његова...

„Да ли мене бије олово? — премишљао је он. — Не, не бије!!... Ето, толики бојеви!... Па баш, ено и Лазара! У два маха је пуцао на ме, па ништа!... Једаред ударио у капу, а други пут у нож!... А Лазар је баш нишанџија!...”

И та га мисао све више опијаше. Био је потпуно уверен да му пушчано зрно не може додијати.

„Еј, да бог да повише оваких што их зрно не бије, па да нешто јурнемо међу Турке као вуци међу јагањце!...”

И та мисао поста врхунац његових жела. Све друго беше одбацио. Не паде му на ум ни кућа, ни стара мати, ни Јелица!... То па — то...

И то му диже душу у небо... И као да га опи, занесе се... Он је својим очима гледао лом што га прави оштра сабља његова...

И као он пролеће кроз турску ордију, обарајући и повијајући као оштра коса зрелу шеницу, а напоредо с њим његови стари другови, Зека, Суреп, Крајчин, Заврзан, Ногић, Јован и Јовица — узвикују као да вино пију и косе као смрт... Наједаред, као да се небо проломи, пуче нешто.

Он се трже и прекрсти...

— Устај, побратиме, ево га! — виче Зека.

— Кога? — упита он бунован.

— Мујаге!... Слушај како псује!...

— Ви сте жене!... Зар немате човјека да ми на мајдан изиде?... Пхи!... Срамота!... Ја ћу тамо доћи да вас шамарам! — чуло се испод шанца.

Станко се препе на бедем и погледа.

Грдна људина, обријана чела, раздрљених, чупавих груди, засуканих рукава, сеђаше на рудини и чикаше. Очима закрвавио, па упрштио у шанац.

— Шта је, Турчине? Зар си се наносио главе?

— Овамо, бабо!... На мајдан!... Ни коња нисам дојахао него пођох пјешице! Ако ми се ниједан не јави, ето ме тамо да вас дланом рашћерам...

Станко се насмеја, а Турчин стаде пљувати...

Станко сиђе с бедема, потражи воде, те се уми, па се прекрсти. Узе шару, протре кремен мало ноктом, прегледа кашиклук, па пође.

— Хоћеш коња, јуначе? — упита га Богићевић. — Да ти дам ја мога хата...

— Не треба!... Ја и Мујага ћемо пешачки!... Ако милом богу воља буде, ето ме с Мујагином главом!...

Па изиде из шанца...

Све је стало недахнимице и гледаше како се вије његов вити стас. Јуначко срце Заврзаново не може отрпети, него скочи на бедем шарампова, погледа доле, па викну:

— О Турчине!

— Шта је? — одазва се Мујага.

— Јеси се поздравио са својима?

— Што?

— Више те када неће видети. Ко ти иде, оде ти глава као дулек!

— Не лај!

— Ланула ти нана кад те родила... Мухамеда ти турског!...

Турчин цикну и скочи... У тај пар створи се Станко пред њим. Пресече га оком и прикова за место, загрмивши да одјекну оном пољаном:

— Стој, Турчине!...

Морао је бити страшан поглед Станков кад је онако збунио Мујагу... У први мах не умеде речи рећи.

— Шта се дереш ту као магарац? — упита га он оштро.

Турчин брзо дође себи и поче узмицати.

— Овамо, да дијелимо мајдан!... — рече, а усне му заигравају.

Станко пружи пушку на њ.

— Стој!... Да се ниси макнуо!... Шта тражиш ти овде?...

И приђе, ухвати га за врат, па му притеже главу земљи. Десном руком потеже белокорац, и у који мах оштро сечиво зари у дебели врат Мујагин, у тај пар врисну шешана из турске ордије...

Станко се само уви, али му лева рука диже увис главу Мујагину... Наједаред му испаде

нож из руке... Он поче посртати, ал́ не испусти главе...

Као муња пролете шанцем:

— Погибе!...

И као љути рисови скочише голаћи на бедем... Суреп и Заврзан већ беху код Станка, те га придржаше.

— Шта је? Јеси рањен?

— Јесам.

Али грмљавина из пушака осу. Нису могли чути један другог. Суреп га диже на своја широка плећа као дете какво, а Заврзан узе нож, који је крај њега пободен стојао...

— Где је глава? — продера се он. И погледав око себе, виде главу у Станковим рукама.

— Понеси, понеси!... Пожури, Сурепе!... Их, ала је ово окршај!...

И заиста, беше грдан окршај. Турци не могоше лако прежалити што им Мујага тако лудо погибе, а Срби мишљаху да Турке треба казнити за рану Станкову.

Озлојеђење на обе стране...

Пала тама од неба до земље.

Није тама од бога послана,

Већ од силна праха и олова!

Суреп унесе Станка у шарампов...

— Шта је, побратиме?... Убише ли?

— Нису, али ме ранише... Чини ми се да ми је десна рука пребијена...

— Је л́ то глава Мујагина? — упита Зека, и узе главу из Станкових руку.

— То је.

— Набијте је на колац! — заповеди Зека.

Иванко је докопа и у трену глава се Мујагина кезила на Турке.

Суреп и Заврзан се забунили око Станка. Суреп је метао труд на рану, али се крв не може зауставити.

— Чекај! — рече Заврзан.

И стаде ножићем стругати кајиш којим се опасивао, па ону сруготину метати на рану...

И то поможе.

Одрешише свилену мараму са врата Станкова и увезаше рану.

— Тако!... Сад је добро!... Вечерас ћемо га однети твојој баба-Стоји. Она ти око рана уме као нико!... Шта је пута мене излечила! — рече Заврзан Сурепу.

— Знам, али мени се чини да је и кост размрскана! — рече Зека.

— И то она уме!... Извидаће њене траве сваку бољетицу!... Не брини ти! — рече Заврзан поуздано...

— Склоните мало побратима, а ми да учинимо један препад на Турке! — рече Зека. — Шта велиш ти, војводо?...

— Нека буде како ти велиш, буљубашо! — рече Богићевић.

Станка склонише у један крај шанца. Зека погледа своје голе синове, па потеже сабљу. Отвори врата шарампову и викну:

— За мном, јунаци!

И отвори се једна кланица... Главе су одлетале као бундеве, блебећући... Пушчана ватра умукну... Чуло се само звекетање хладнога челика и јаук рањеника, који је небо проламао.

Борба беше очајна, али сила беше јача, те јој се не може одолети. Мртве су замењивали живи, који стојаху неми и непомични, очекујући да их снађе оно исто што и њихне другове, преко чијих се таласа немилосрдно газило...

Као вуци пробијаху се јунаци Зекини кроз живе зидове.

— Јуначки само, Сурепе! — викао је Заврзан. — Зар да не осветимо Станка?... Та он нам је био харамбаша...

А Суреп само уздигао обрве, па коси ли — коси.

Заврзан је јуришао немилице у најгушће редове турске... За тренут-два нестаде га, па га тек видиш како се, као шило, пробио, пролећући као стрелица и узвикујући:

— Тако, Клемпо!... Алал ти вера, Јовица!... Не дај се, Ногићу, стари хајдуче!... Удри, удри, Иванко!... Само нека се прави џумбус!... Ја волим само џумбус!...

И опет га нестане...

Сила је расла као квасац. Небо пало на земљу па се једва назире.

Наједаред неста Заврзана. Умукну његов глас што је соколио и засмејавао...

И то све некако чудно текну... Зека се стаде освртати... Суреп се узјазби... Ногић, Јован, Јовица, Иванко и... сви пренуше.

— Заврзане! — јекну Суреп.

Али се нико не одазва...

Наједаред побесне све. То више не беху људи него љути рисови... А није ни шала!... Заврзан је био душа голаћа... Више нико није мислио о својој глави...

И проломише силу турску, проломише и провалише густе редове, онако исто као што Дрина валовита проваљује друмове и насипе што јој на путу стоје... Турци почеше нагло и у нереду одступати. Узалуд их голим сабљама нагонише у бој — волело је пасти и од своје рођене сабље него мрети од страшног погледа хајдучког... Бежало се то главом без обзира.

— Заврзане!... Заврзане!... Али се нико не одазва.

— Да није заробљен?... — упита Иванко.

— Онда ћу их гонити до њихове ћабе! — цикао је Зека.

— Ево га! — рече Латковић.

Заврзан је лежао сав умрљан крвљу и прашином. Из велике ране на челу лопила је крв. Латковић се наднео нада њ.

— Мртав?... — питаху голаћи.

— Није... Дише...

— Хвала богу!... Носите га у шарампов! — заповеди Зека.

Латковић га хтеде узети, али притрча Суреп и одгурну га... Нека ватра сјајаше у његовим страшним очима...

— Ја ћу њега носити!... Он је мој!...

И диже га на руке као детенце какво, па га понесе шанцу... Ни сам не знаде како, али осети како му се два врела млаза слевају низ образе... — Заплакао се љути рис за својим другом...

Турци се беху сасвим повукли... Војвода Анта, видећи да се опет почињу прибирати, довикну Зеки:

— Врати се у шарампов!... Ако нас опет буду напали, бранићемо се; али ја мислим да ће они пре преко Дрине него на нас!...

Зека послуша војводу и повуче се са својим људима у шанац...

Те ноћи Суреп се крену са Станком и Заврзаном на Дренову Греду да их вида...

10. ЗБЕГ

Nемоћно и нејако напустило је свој мирни кров, па се склонило у дубраву, у гору...

А и куд би могло! Небо је високо, а земљом ходе душмани. Шума је бранила слободу, нека она очува и нејач!

Дренова Греда била је склониште. У том густом, шумском склопу сирочад српска тражаше заклона од љуте, нечовечне најезде, што је убијала старце и черечила нејаку дечицу...

Преко стотину породица било је на том једном месту, а све је живело једном душом као да је једна...

Ништа тако не може зближити људе као невоља. Ту ти тада нема непријатеља... Ту је једна душа и једно срце. Све то осећа, све плаче... Ту је седи старина ђедо, ту је седа старица нака. Раном зором све трчи руци њиховој... Све се очи упиру к небу и све шапће једну исту молитву:

— Боже! Сачувај нас!...

А жалост беше погледати!... Ко је шта могао понети, понео је: неко хране, неко омршаја, неко другог каквог смока, неко хаљетак, неко поњавак... И то што се имало делило се...

Како се спуштаху ноћи прилично хладне, то су старци водили бригу о нејачи.

Они превише колибице и копаху земунице. Жене им помагаху у том послу врло ревносно. Обарале су шуму и превртале црну земљу... Стари Трчаг, који беше у неку руку као старешина збега, узвикиваше:

— Тако, децо, тако!... Алал вам вера!... А чија си ти, снахо? — упита Јелицу, која иђаше под грдним теретом једног стуба као делија.

— Ја сам из Алексића куће! — одговори Јелица.

— Да ниси Станкова?

— Јесам.

— Да си жива и здрава! Што ваља — ваља! Ваљан он, па му и чељаде ваљано!...

Јелица порумене, па оде гледати посла.

На једној страни деца пиште, на другој немоћни уздишу...

Јелица мало–мало па отркне да види Петру... Петра је боловала, али не од какве болести; Видело се како су године и брига строшиле некадању снагу, па сад веди и нестаје је као снега под пролетњим сунцем...

— Шта радиш, мајко?

— Ништа, ћери!... Гледај тамо посла, немој за ме бринути!... Ето... ја ћу децу мало забављати...

И приђе дечици:

— Ходите баји!...

Дан је пролазио у раду. Пред вече се раздаде по мало вечере, па се спустише на црну земљу...

И ноћ овлада... Ништа се више није чуло, сем попка, што онако тајанствено пева своју песму те њоме, нарочито у овим приликама, нагони још већу сету на душу...

Јелица је спавала тврдо после дневног умора. Наједаред Петра диже главу и стаде је будити.

— Јело!... Рано!...

Јелица отвори очи, па онако буновна упита:

— Вичеш ти, мајко?

— Ја, кућо.

— Да ниси жедна? — Да ти није зима? — упита Јелица и стаде скидати са себе покривач да је покрије.

— Није, рано!...

— А да ти није зло? — рече Јелица и стаде се дизати.

— Седи, чедо моје!... Није... Саснила сам ружан сан!...

Јелицу ледну нешто у срце. Наједаред јој пролетеше и поља, и шуме, и бојишта испред очију. Глас јој дрхташе кад запита:

— Да ниси сањала њега?

— Јесам.

— Па?...

— Управо нисам сањала њега него Сурепа. Дође ми, наслони руку на раме, па рече: ти спаваш сербезно, а твој син лежи рањен!... Ја се само тргох...

У тај мах зачу се бахат, као да неко иде. Јелица скочи и виде неке људе како носе некога на носилима.

Она се окамени.

— Шта је?... Ко је то? — питала је Петра. Јелица не умеде ништа рећи... У тај пар и људи стигоше. Један од њих одвоји се и приђе Јелици.

— Шта радиш, Јело?... Је л́ ми мајка жива?...

То баше Станко.

Јелицу прођоше жмарци, а Петра, како беше покушала да устане, само клону, јер јој се подсекоше ноге.

— Жива сам, рано моја!... Ходи овамо да те види мајка!...

Станко јој приђе руци.

Смотри мајка увезану руку, па цикну:

— А шта је то?!

— Ништа, мајко, рањен сам!...

Збег се поче будити. Суреп оде тражити своју баба-Стоју, да рањенике вида...

— А ко је то на носилима?...

— Заврзан... Он је тешко рањен — рече Станко.

— Је ли још жив?

— Жив је!...

У тај мах стиже Суреп са баба-Стојом.

— Овамо, бако, овамо! Овде су рањеници. Баба приђе носилима. Ишла је погурено, ослањајући се на штап.

— Да је мало видела! — рече.

Суреп се маши паса и иза силаја извуче велики колут воштанице. Притрча ватри и запали је, па принесе рањенику.

Заврзан отвори очи и гледа око себе. Баба се наже нада њ.

— Где си рањен?

— Свуда, моја бако.

— Онда... А је л̓ привезено?

— Јесте! — рече Суреп.

— Нека стоји до сутра!... Не видим!... Али нека се склоне људи, да их не бије ведрина...

— Ево, има колеба...

И Зарзана однеше у колебу...

— Хајде, Станко, и ти се одмори! — рече Суреп.

— Баш сам уморан!... Право велиш... Видећемо се, само да мало одморим снагу...

Али ни Петра ни Јелица не хтедоше га више пустити. Дигоше се с поњавама и јастуцима те у новој колеби наместише рањеницима таку постељу какву свога века нису имали...

Станкова мајка са снахама двораше рањенике. Она више не беше немоћна. Гледала је бабу Стоју, па је из њених очију читала заповести.

— Ала су им вреле главе! Дајте, наквасите какве крпе...

У тренутку су били наквашени убруси на главама рањеничким. И они поспаше.

Суреп погледа око себе па, видећи људе што донеше Заврзана где стоје, рече им:

— Идите, спавајте!

— Па и ти се мало одмори — рече му баба Стоја.

— Ја нисам уморан. Ја ћу седети код њих... А ви... тајац!... Нека спавају!...

То рече, па ућута. Поглед му је почивао на рањеницима...

И заћута све као заклано... Само се чуо попак...

Али изневери лепо време. Чим пређе поноћ, подухну од Дрине хладан ветар... Небом се почеше ваљати сиви облаци... Овде-онде виђаше се по нека сјајна звезда како дашће и напреже се да просија, али је облак хвата као паук муву...

Пред зору поче киша, она страшна ситна киша што продире кроз кожу до костију, од које ти и сама душа озебе...

Озебла сирочад поче плакати. Све се наједаред поче бринути да заклона нађе. Збег оживе, али оживе писком ситне нејачи. Старији се дигоше ложити ватре да би огрејали сирочад и своја озебла срца.

Чудно је одјекивала у ноћи та писка. Као да гледаш мале птиће у гнезду како гладни и озебли мајку траже... Старији су хукали.

— Боже Господе!... Што не подржа лепо време!...

— Да би још за који дан, док колебе не поградимо или бар земунице не ископамо!...

— Зар ово није јад?... Ено јадне Сгаке... умире! — рече једна бака.

— Море, и наживела се!... Али ено Пера, јединац Живанин, умире!... — одговара неко.

— Вала, не знам које му је већа несрећа ја л́ то, ја л́ порађати се!... Ено, онамо се једна порађа!... — рече једна жена.

И тако је ишло. Јаук и запевка проламаху небеса. Један старац рече:

— Ово се и бог — боже опрости — дигао на нас заједно с Турцима!...

Та граја пробуди рањенике. Станко отвори очи и погледа нада се. Виде мајку, жену и снахе где стоје више њихових по стеља, умузгане од суза... Виде и погружено лице Сурепово, који се окаменио.

— Шта је то?... Што јауче тај народ?...

— Ћути! — рече му Суреп. — Бог чини своје!... Станко поче да се диже, али Суреп га задржа...

— Не устај!... Не можеш ништа помоћи!... Напољу киша, а сиротиња гола и боса под небом!... Лези!...

Станку клону глава... Поћута неколико тренутака, па рече:

— А што ће овде оволике поњаве и губери?... Носи тамо!...

И оном здравом руком поче бацати покриваче са себе...

— Не помаже то кад срце озебе! — рече болно Суреп.

— Ох!... Што нисам погинуо! — рече Станко, па се свали у постељу...

Задрхта срце материно, па је поче погуркивати то напред, то назад... Страшна беше жеља Станкова, толико страшна да јој следи јаук на уснама.

Он дође себи и виде њено лице. Виде Јелицу како стоји као светитељка кад је на муке међу. Две му капи кануше из очију и прошапута:

— Опростите!... Сад ми није до мојих рана!... Горе је ово!...

А кад забеле зора, он викну:

— Сурепе!

— Шта је?

— На посао!

— Шта ћеш?

— Што се год може урадити! Ашов и сикиру у руке!... До мрака се овај народ мора склонити ма под какав било кров!...

— Добро, Станко! — рече Суреп и изиђе из колебе...

Напољу се чуо његов глас како одјекује заповеднички.

— Овамо ти! Дај то грање овамо... Хајде ви, идите и дотерајте сламе!... Шта си се ти уленио!... Деде, деде, снашо!... Тако, жива била!... Добро је!... Дај ону сирочад овде!... Ходи и ти, бако!... Јесте готови ви тамо?... Добро је!... Дај оне четири породиље! Шта, још две?... Дај и њих две!... Тако!

Разданило се. Суреп је журио на све стране, заповедајући и помажући. Радило је то као једна рука под његовим оштрим надзором...

Док је он надгледао посао, баба Стоја опра и привеза ране рањеницима.

— Стојо, сестро!... — шапутала је Петра. — Може ли преболети?

— Кост му је само пребијена — није размрскана... Моћи ће!... Млада снага, па млада и

кост, не брини!... А и овоме је добро. Много се крви одлило, ал́ ране нису страшне. Не

брини!... С божјом помоћу све ће добро бити!...

— А јеси ли наместила кост?

— Јесам... јесам. И утегла сам!... Ништа не брини!...

Опет се разлеже запевка:

— Шта је? — питаше Станко.

Јелица изиде да види. Замало и врати се.

— Деца нека помрла... — рече снуждено.

— Јадна сиротињо! — рече Станко. — Докле ћеш нас, боже, мучити!... Зовните ми Сурепа.

Јелица опет изиде. Не потраја дуго, врати се са Сурепом.

— Има ли овај народ хране?

— Има нешто мало. Зато сам наредио те је неколико њих отишло у Раденковић, неколико у Баново Поље, а неколико у Засавицу, па да из амбара донесу хране овамо. Овде близу има две воденице, па ћемо то самлети. А наредио сам да дотерају и стоке.

— Добро си учинио!

— Баш сад дижем неколико великих вуруна за пециво хлеба.

— Добро је.

— Па ћу наредити да се дотерају казани да се и кува штогод...

— Свега си се сетио!

— Још се овде има пуно посла!... Треба ми подићи каку талпару где ће се брашно држати...

— Је ли се склонило све?

— Још није. Али све што је нејаче и болесније склонио сам!... Још раде...

Станко дахну душом. Погледа захвално Сурепа, па више за се рече:

— Да бар могу мирно боловати!

— А шта ти радиш? — упита Суреп Заврзана, који је лежао отворених очију.

— Слушам како паметно заповедаш! Хвала ти!...

Прође неколико дана. Суреп са оно неколико људи беше удесио све ствари у збегу, те је имало неког реда. Сад већ не беше никога без крова и хране...

Али ружно време дојади. Ситна киша и хладан ветар не престајаху... Ваздух тежак и пун влаге.

Свако јутро освиташе по које мртво тело; сваку зору дочекивала је нова запевка... Страшна болест срдобоља косила је као оштра коса и остарину и омладину...

Међутим, рањеницима је ишло набоље. Грозница већ беше попустила, а здрава крв и млада тела нису пречила пута оздрављењу... Заврзаново здравље је боље напредовало од Станковог, јер његове ране беху лакше. Али тек ни Станку не беше рђаво...

Баба Стоја је с неким достојанством вршила своју дужност. Она је поимала колико вреди њезино знање, па се некако и сама дизала.

— Стојо, сестро!... Је ли боље? — пита Станкова мајка увек кад Стоја рану одавије.

— Боље је — вели Стоја озбиљно. — Млада крв, здраво месо... Оздравиће пре него што ми и мислимо. Чекај само док му превијем овај мелем што чисти...

— А да неће остати сакат?

— Неће... Ево, видиш, како миче прстима...

Јелица је са страхом и трепетом гледала у рањеника... Иако би се толико пута гласно зајаукала, опет онај урођени стид, што га је с мајчиним млеком посисала, не даваше маха ни њезином срцу ни њеним осећањима. Срце би јој силно залупало и крв ударила

у образе кад би где чула Станков глас, али се свакад за времена уздржала да не ода бола душе своје...

Само је једно тиштало душе рањеника. Станко би вазда, чим би очи отворио, питао мајку или Јелицу: еда каквог гласа од побратима?... Па кад би чуо да нико ништа не јавља, склопио би очи и ућутао.

Тако је ишло једно за другим осам јутара. Заврзану је било добро. Могао је сам излазити из оног колибарка и погледати над собом сиво, облачно небо... Станко, иако му је боље било, још није смео излазити, јер му баба Стоја није дала маћи...

Девето јутро освану Дева у збегу... Нека чудновата сила диже Станка на ноге. Запрепашћеним очима гледаше Деву, не смејући га запитати шта је било...

Паметно око Девино смотри то, па да би га умирио, рече:

— Не брини! Добро је.

— Добро?

— Како се само пожелети може! Већ је трећи дан како оно Турака што оста у животу пресалдуми, јер их је много остало на нашој страни у пољани...

Станку сенуше очи радошћу. Заврзан и Суреп стали и раширили руке као да би неког хтели загрлити.

— Па да видиш, и нас је било доста... Дошао Ђорђе, па Лука, па Стојан, па Јаков... Ала их се натукосмо, до миле воље!... Ја мислим да им скоро неће пасти на ум да Дрину прелазе!... То је био страшан лом, који се не да ни опричати!...

И ту Дева седе причати о борби, о доласку војвода и Вожда, о јунаштву Кара-Ђорђевом и о томе како је собом нишанио и палио из топова...

Све беше зинуло слушајући Девину причу. Рањеницима севаху очи од задовољства. Више нису осећали рана, као да их и не беше на телу њиховом...

Баба Стоја рече:

— Станко, рано, лези ти.

— Немој, бајо, молим те! Ти не знаш да ме ово боље лечи и од твојих мелема!... Па, велиш, све сте растерали? — питаше опет Деву.

— Све.

— И више нема турског ува у Мачви?

— Нема. Још ми Стојан рече да ће вратити народ из збегова кућама...

— О, хвала ти, боже!... А је л́ се вратио мој побратим?

— Данас се враћа. Вечерас ће бити у Парашници... И поздравио вас све.

— Поздравио?... Хвала му!

— И одмах, сутра, ето га на Дренову Греду да вас обиђе...

Жене понудише Деву ракијом. Он се мало напи, па се диже.

— А куда?...

— Да прођем мало збегом, не бих ли кога свога нашао.

— Ту су! — рече Суреп.

— Сви?

— Сви.

— Јесу ли здрави?

— Хвала богу! Дева седе, рекавши:

— Онда ћу их после обићи. Само кад је бог живота и здравља дао!...

— Је л́ било боја сутрадан по нашем одласку? — упита Суреп.

— Те још каквог боја! — рече он.

И онда поче причати све до ситница; а он је знао све до ситница, јер се његовом погледу ништа није измакло. Причао је слатко, лепо, као човек који је све очима гледао...

Они су гутали његову причу недахнимице...

И прође дан као да га неко украде... И спусти се тамна ноћ, још тамнија и страшнија са оне облачине и ветра...

Али рањеници поспаше тако слатко и тако мирно као да им све по кући пева од задовољства...

Тишину ноћну нарушио би само понеки тешки уздах, који би се извио из груди несрећне мајке...

11. МАЛО ВЕДРИНЕ

Pрође неколико дана. Рањеницима беше много боље. Зека, Ногић и други долазили су врло често да их обиђу и да се поразговарају, па су се опет враћали у Парашницу. Једини Суреп се не маче од њих. Он се решио да их извида поштопото. Баба Стоја само грађаше мелеме, а Петра, Јелица и чељад из куће Станкове лебдела је око рањеника...

Међутим, у Мачви беше мирно. Турци као да се беху много уморили, као да им више не беше до мегдана и бојне славе...

Једнога дана, кад Зека дође, упита га Станко:

— Па шта радите сад?

— Ништа, вала.

— Како ништа?

— Ето тако. Излежавамо у дугу дану. Нигде Турчина од заклетве!... Катић тако помало цумбуси, што рекао Заврзан, пређе Дрину, пресретне по ког харачлију, те узме оно пара; то је све.

— И Турци баш ћуте?

— Ћуте. Ишао је Иванко ономад до Сарајева. „Ником, вели, и не пада на памет да удара на нас.” А после, и зима иде...

— Зато ти и хтедох рећи! Како би било да се овај народ врати својим кућама?

— Па да видиш, побратиме, добро!... Овако се, богами, много мора мука поднети без крова и крува...

— И ја мислим да би се могао вратити — рече Суреп.

— Па да се разговоримо са војводом! — рече Зека.

— Богами, разговарај!

Али свет и не чекаше да му се то каже. Једна по једна породица одлажаше и из црних баџа поче се опет димити...

И Станко се реши да иде кући. Било му је толико добро да је устајао и излазио. Рана је замлађивала под мелемима, он се осећао врло добро, јео је и спавао слатко, од грознице ни трага.

Заврзан беше здрав. Истина, био је нешто блед, али ведар и весео као и пре. У дугу дану шалио се са Сурепом, који беше радостан што њихово оздрављење тако напредоваше, па је пристајао на сваку шалу...

Једног јутра рече Станку:

— Ја бих ти нешто рекао.

— Шта? — пита Станко.

— Мени, брате, овде додијало. Ја бих ишао у Парашницу.

— А ја? — рече Станко. — Зар да останем сам?

— Ниси сам!... Ето...

Али га Станко пресече махнувши руком:

— Знам шта мислиш рећи!... Али, зар сам ја човек за то да уздишем и плачем са женама?... Зар мени не треба мушког друштва и разговора?... Ако је бој — бој; ако је левентовање, зар немам права на њ?...

Суреп се уплете:

— Станко има право!... Ја бих се убио кад бих морао лежати а да ме само жене дворе!... Не смемо га сад оставити!... Али нешто друго можемо учинити.

— Шта? — упита Заврзан.

— Да се кренемо Станковој кући. Тамо је згодније и њему и нама.

— И ја само мислио — рече Станко. — И мени додија све ово... Ја бих радо отрпео и три ране него све ово што сам овде у овом јаду претрпео!...

и докопаше да се врате домовима..

Док се не намучи, човек не зна колико је благо свој кров... Али кад га невоља отргне од њега, па се после врати — тек тада осећа све...

Као какав мили, стари познаник, тако те поздравља оно високо слеме и онај димањак с наткровом. Па ти се чини да се смешкају на те, да су живи, да и њима теку сузе од радости што си ту!...

Јадна Петра!... Болна преболна, заборавивши своје боле и своју немоћ над постељом милог рањеника, напрегла беше сву своју снагу, па је варала и себе и друге здрављем и издржљивошћу својом...

Али кад ступи под кров који је дигла са својим покојним другом, кад виде своје зграде и зградице, своје ћошкове и буџаке, своју децу живу око себе — она клону. Снага, она очајна снага што се јавља код самртника у последњем часу, кад се са смрћу бори — остави је...

Она осети немоћ у сваком дамару и свакој кошчици... Осећала је како јој трепавице падају и како је црна земља вуче...

И паде, паде као кап.

Све опколи њену постељу, поливајући је сузама.

Старица је жмурила и дисала испрекидано... Али свест је не беше оставила, то се познаде по првом погледу њеном кад очи отвори.

— О, Створитељу, колико си добар! Зар ми досуди да умрем под својим кровом!...

Па заћута и заклопи очи. Дисала је тешко и испрекидано. Сви стојаху око ње, неми као гробови...

Она опет отвори очи:

— Кажу да је мајчин благослов што и божји. Ја вас све благосиљам! — шапутала је. — Благосиљам ораче, јер су хранитељи; благосиљам ратнике, јер су бранитељи!... Нека сте благословени, децо моја! Нека вам је проста и нега и храна, а ви опростите мајци, јер мајка греши само из љубави...

Онда окрете главу зиду. Поћута неколико тренутака, па поче говорити у заносу:

— Јеси ли ту, светитељу?... Ево, ја сам спремна да станем пред лице божје!... Махни оштрим ножем твојим, те учини вољу божју!...

Па се придиже на руке, које су дрхтале од немоћи... Очи јој се изљубише и укочише, руке клонуше, а за њима и тело паде на постељу.

— Свећу! — викну Крстивој.

Јелица му додаде упаљену воштаницу, а он је метну у руке материне... Међутим, душа већ беше оставила трошно тело у коме је почивала...

И онда наста запевка...

На десет дана по сахрани Станко се беше толико окрепио да већ могаше припасати оружје и отићи до свога побратима.

Што је ближе прилазио Парашници, осећао је како му све јаче срце бије. Није шала, брате, толико време не виде он дружине своје, не нашали се шалом јуначком.

И дочекаше га као војводу. То беше прави дан славе. Сваки ти то хтеде да се приближи и пољуби са Станком. И Станко се љубио са свима.

— Све добро?

— Добро.

— Хвала богу!

Станко погледа оне колебе: као да су од сира срезане.

— Па ви се баш окућили?

— Окућили, богами! — рече Зека.

— Ко ово овако лепо пogради?

— Војко и Петроније!... А... они тај посао знају!...

— Алал им вера!

Настаде веселе. Јело се и пило до миле воље. Једини Станко беше нешто сетан међ дружином.

— Шта је, Станко? — упита Заврзан веома раздраган и весео. — Што си се уђутао, брате?...

— Не дирај Станка! — рече Зека. — Ти знаш да је мајку изгубио.

— Изгубио мајку?... Па и ја сам изгубио мајку!... И шта нас овде има што смо изгубили мајку, па онда?... Треба ваљда да се расплачемо, шта ли?...

Па се диже на ноге, видећи да Зека хоће да га ућутка.

— Чекај да рекнем, па онда говори!... Ево Станка, нека сам пресуди говорим ли истину!... Његова мајка, бог да је прости, лепо се наживела. Ми ниједан нећемо дочекати њене старости!... Скућила кућу, подгајила пород, оставила за собом стубове што ће крсну свећу држати, умрла на рукама своје деце негована и надгледана!... Па шта хоће човек више?... Може ли бити лепше смрти, само ако и смрт може бити лепа?... Реци ти, Станко!...

— Имаш право! — рече Станко.

— А како ће Станко свршити?... И како ћемо сви свршити? Хоће ли око нас бити кога да нас надгледа и понуди?... Хеј, браћо моја!... Ја сам можда луд, али овде, у души својој, осећам да је паметно што вам говорим!... Послушајте ме, па се нећете кајати! Ко зна шта нам носи дан а шта ноћ! Сад лијемо пиће, а за тренут-два можемо лити и своју рођену крв!... И бог ми је сведок да ћемо је лити исто овако свесрдно!... Зато ја хоћу да сви будемо весели!... Јер је веселих тренутака врло мало!... Над нама је небо наоблачено, и ја видим ово мало ведрине!... А волим ведрину!... Станко, волиш ли ти ведрину?

— Тако је, Заврзане! Ти имаш право! Сваког тренутка се могу очи склопити. Ја ћу пре наћи мога оца и мајку него они мене! Браћо!... Веселимо се! — рече Станко, раздраган.

И окрете песма и весеље...

Заврзан скинуо капу, па виче:

— Док на једној страни јаучу, ми певамо! Али јунак није баба!... Нека баба јауче, а јунак нека пије, пева, бије и погине!...

— Хај! Хај!... — разлегало се дубравом.

12. 1813. ГОДИНА

Тако су им пролазили дани. То беху дани јуначког одмора, где се кадикад заподене и понека чарка, колико да се не заборави.

Једном сађаше Станко са Зеком пред колебом. Око њих беше читав живот, јер се шалило и смејало до миле воље. И Зека је био расположен. Само Станко беше већ неколико дана оборио главу.

— Ама шта је теби, побратиме? — упита га Зека.

— Не знам — рече он — али тако ми је некако око срца као да неког сарањујем!

— Па разговори се, човече!

— Хтео сам ја то, али се не може!

— Зашто?

— Не умем ти казати!... Али ми се чини да ме је ова туга обузела од онога дана како слушах онај јаук и писку!... Знаш ли ти, побратиме, да ја од тога доба мирна сна немам!... Чим очи склопим, ја чујем јаук и видим погурене старце и старице како превијају ону нејач око себе као квочка пилиће!... У сну ја гледам она брижна чела што дижу очи к небу, и на оним збораним лицима видим како се моле, а не надају се ничему ни од бога ни од неба!...

— Не говори тако, побратиме! — махну руком Зека.

— Не бих, да ме не тишти та невоља!... Знаш ли ти да бих се ја сит наплакао, да ме није стид плакати!... Па ти бар знаш да ја нисам човек који сузе лије!... Гледао си ме како мушки јурим у најгушће редове турске!... И знаш ли ти да бих ја волео најљући окршај; више бих волео то него завирити у један збег!...

— Па шта можемо сад?

— То је оно због чега и обарам главу!...

— Ти знаш да свадбе без меса бити не може! Кад се овако дигне и свака травка, као што се ми дигосмо против Турака, онда се човек не сме обзирати. Знаш ову приповетку како су ономе рекли: да иде, али да се не обзире, јер ће се окаменити!...

— Знам.

— Онда се не обзири. Ако имаш какве друге бриге, дај да поразмислимо, а тога се остави — рече Зека.

— Имам.

— Шта желиш?

— Желео бих да наши људи и у збеговима подигну овакве кућерке да се бар оно незаробљено робље може склонити од зла времена.

— Е, то ти је већ нешто паметно. То ћемо учинити сад, одмах!

Па устаде и викну:

— Војко!

Војко се занео, слушајући причу Заврзанову; прену чим чу Зекин глас.

— Чујем, буљубашо!

— Одабери дружине колико ти треба, па отиди на Дренову Греду. Ја желим да ми тако наградиш колебе као ове овде.

Сурeп се диже:

— Стој, Зеко! — рече.

— Шта је?...

— Немој колебе!... Колебе се виде. Што их овде имамо, то ваља! Ми бисмо баш и волили да нам Турци у походе долазе. Али тамо ће бити само старост и немоћ, па ја мислим да је боље подићи земунице...

— Шта велиш, побратиме? — упита Зека Станка.

— Па... добро...

— Јест, јест, земунице!... Можда земуница није добра као колеба, али је у ово време паметнија од колебе — рече Заврзан.

— Онда, земунице! — рече Зека.

— Тамо има све готово. Требаће само боље покрити. А Војко ће то сигурно боље умети! — рече Суреп.

— Умећу, не брини!... — рече Војко.

— Онда, узми колико хоћеш дружине, па иди. Војко одабра једну десетину, па се крете с њима на Дренову Греду...

Али не потрајаше дуго ти ведри дани. Црни облаци гомилаху се по српском обзорју, а из њих севаху ватрене муње и потутњаваше, као да би хтели уништити све до једнога...

Глас за гласом црњи од црњега, страшнији од страшнијега стизао је. Више не беше радосних вести... Оборише главе голи синови, као да их је оштра коса смрти дохватила. Више се ни Заврзан не насмеја. Неста оних веселих шала као несташних лептирова — све оде, све прогута нека црна слутња...

Зека и Станко ретко кад и бејаху у Парашници. Јурили су од Чупића Смиљанићу, од Смиљанића Срдану, од Срдана Катићу. Није се говорило гласном речју него шапатом. Свако чело беше натуштено.

Чупић, као војвода, нареди кметовима да нејач склањају у збегове. И опет оживе Дренова Греда.

А опустеше лепа села. Они мали кућерци стојаху некако суморно, као да никад жива душа није у њима обитавала...

Договор беше да се дигне шанац на Прудовима, на броду на ком Турци најрадије прелазе.

И Чупић сазва чете и ископа шанац; Зека то исто уради у Парашници. Али се Чупићу чинило да је то мало, да су то места незгодна.

И на првом скупу рече то.

— Па шта да чинимо? — упиташе сви.

И замислише се.

После кратког ћутања Чупић рече:

— Ја овако мислим... Они ће прећи Дрину, јер их је много — како вели Дева. Али неће смети ударити кроз шуме, него ће се држати воде: удариће, дакле, поред Дрине и Саве... Зека ће их дочекати на Парашници, али његова сила неће их моћи задржати,

они ће продирати даље... Ха! Сад знам!... Да копамо шарампов на оној узини између Саве и Засавице и ту да их причекамо!...

Свима се допаде та мисао. Чупић се мало разгали.

— Прокопаћу сву узину од Саве до Засавице, и то ће бити шарампов. Ја сам јавио Ђорђу, и он је наредио да нам дођу у помоћ Јаков с Ваљевцима и Милош с Рудничанима. Ту, на Равњу, задржаћемо Турке док нам Молер не притече у помоћ с Подринцима. Тада ћемо учинити један јуриш. Молер ће ударити с бока... Алал им мајци ако се одрже!...

Лако је текла реч са уста Чупићевих. Он говораше тако убедљиво да се свима учиш да друкчије бити не може. И све их некако открави.

— Јеси ли поручио Молеру? — упита Смиљанић.

— Још јуче је отишао Дева.

— А кад ће стићи Јаков и Милош?

— Кроз три-четири дана биће овде.

— Ја бих нешто рекао! — рече Катић.

— Па говори! — повикаше са свију страна.

— Ја не бих ни копао шанца на Парашници!... Ја бих сместа на Равње! Стојан има право кад вели да они не смеју ударити друмовима, него ће ударити поред воде. Али ђаво не спава! Може то њима и доћи у памет. Али, кад турске уводе виде да је Парашница празна — а, верујте, тамо ће прво отићи — онда ће се сви добро чувати друма и лугова... Опустити Парашницу, то је толико исто колико повести Турке на Равње.

— То ти је паметно! — рече Чупић. — Онда, тако ћемо и радиТи... Прото! — окрете се Смиљанићу. — Један од твојих људи нека сачека Јакова и Милоша, па нека их на Равње доведе...

— Добро.

И сви се разиђоше да нареде што је потребно...

13. РАВЊЕ

Нико не зна зашто се тако зове. Али што се зна то је: да 1813. године Равње није било село. Оно није имало ни кућерка ни становника, сем ако ће се назвати тимименима оно колебарака и оно неколико домаћина из околних села што су ту своје praованлуке имали... Равње је насељено доцније, а населили су га Босанци...

Оно лежи на северном крају Мачве, између две воде. С једне га стране плави Сава, а с друге Засавица. Кад с пролећа воде набујају, оно је све у води...

На тој, дакле, узини по Чупићевом плану почеше копати шанац, грдан шанац, који се протезаше из Засавице у Саву.

Чупић се спремао за борбу на смрт и живот. То место беше тако да се, простонапросто, не да заузети; ако би се баш силом продрло, онда побеђенима не остаје ништа друго него да помру, па било то од оштре сабље И куршума, било у валима Саве или Засавице...

Копање је нагло напредовало. Благословене ручице превртаху мајку земљу и дизаху град који ће им главе чувати...

И подигоше шанац као град, шанац који и дан-дањи стоји, и који ће још дуго и много причати о јунаштву и пожртвовању срцу које осећа...

Направише капију, ударише оштро коље да би зауставили коњицу турску. Ниједну ситницу не пропустише, као оно добар домаћин кад зимницу спрема...

Смештени и осигурани тако, они задовољно погледаху на дело руку својих.

— Ово није шарампов, ово је град! — рече Катић.

— Што сам мислио, урадио сам — рече поносито Чупић. — Још само да се са раном осигурамо... Нека ми те бриге није.

Па нареди Зеки те разасла голе синове на све стране да што више хране набаве.

Све је ишло по вољи. Ни сенка зле слутње. Срца су лупала од саме помисли на скори сукоб.

Први, други ли дан по Пантелину-дне стиже Јаков Ненадовић с Ваљевцима, а сутрадан по доласку његовом стиже Милош Обреновић с Рудничанима. Око се не може нагледати сивога сокола што беше прекрилио ону узину између Саве и Засавице.

Војводе задовољне, војска весела. Све очекиваше, све се надаше сигурној победи. Чупић је разложио свој план војводама, и они га одобрише. Само да се Турци јаве, то се чекало.

Дође и тај дан.

Било је то на Госпођине покладе. Небо се облачило и облаци скољаваху са свију страна... Ваздушна струја, пуна свежине, разгаљиваше врела тела ратничка...

У сами сунчев смирај рупи човек у Турском оделу.

— Дева!... Дева!... — повикаше са свију страна. — Шта нам носиш?

— Где је Чупић? — питаше Дева.

— Ено га у шарампову с војводама.

— Идем к њему.

Па не осврћући се на разна запиткивања радозналаца, упути се право шанцу. Први га смотри Милош.

— А гле!... Откуд Турчин? Чупић погледа, па се насмеја:

— Није оно Турчин. То је Дева, чуо си за њега.

— Јесам... То је, дакле?

— То је.

У тај пар приступи Дева, скрсти руке и поклони се.

— Стиже ли? — упита Чупић.

— Стигох.

— Одакле идеш?

— Од Бељине.

— Крећу ли се Турци?

— Мислим да су прешли Дрину.

— Има ли их много?

— Као на гори листа!... Сами веле да их има на сто хиљада.

Војводе затреперише.

— Јеси могао разабрати на коју ће страну?

— Хтели су преко Бадовинаца и Клења на Богатић па право у Шабац. Али их поремети празна Парашница... Синоћ докопаше да се крену поред воде.

— Ко их води?

— Везир Деренделија.

— Дакле, ти мислиш да ће овуда?

— Тако су рекли.

— Јеси уморан?

— Нисам.

— А гладан?

— Нисам.

— Би ли попио један гутљај ракије?

— То могу.

Чупић га понуди, и он се напи.

— Сад иди, одмори се — рече. — Али ни речи о Турској војсци.

Он се удаљи.

Војводе прича Девина беше прилично у бригу бацила. По његовом одласку они оборише главе.

Чупић, као да сам себи говори, рече:

— Много!... Сто хиљада... много!

— Ко зна да л̓ је баш толико? — рече Јаков. — Може бити да прегони.

— Тако ће и бити? — вели Милош.

— Сад како му буде!... Нама се ваља борити док једнога траје. Ово се дигло да нас сатре!...

— Дигло, богами! — рече Јаков. — Мени се чини да је договор да се са свију страна у један мах удари...

И војводе се опет замислише.

Ноћ се спусти мирна и мрачна. Небо беше прекривено облацима, између којих овде-онде провириваше понека сјајна звезда. Из дубина је потутњавало, а од запада мећаше светлица.

Ратници разговараху:

— Биће кише.

— Камо да хоће!

— Вала, право велиш, да се само разладим мало!

— Море, да нам не преседне!... Јер кад окупи, може се отегнути...

— Па?

— Па?! А пушке, а барут? Кад то покисне, шта онда мислиш? Мислиш ваљда с врљикама на Турке?

— Неће, зар? — тешкао се један на другом крају. — Нисмо се ни ми на бога камењем бацали!...

— Море, оставите се таког разговора!... Да спавамо!...

И један по један заћуткиваше...

Али не да спавају. Друге мисли обујмише ове јунаке... Тамо у шумама и у дубравама оставили су они нејач и родитеље. Тешко је то кад ти на ум падне да су твоји без крова и залогаја, да не знаш ни где су ни како су...

Ова црна ноћ својим плаштом омота и све црне мисли... Сета нека завлада овом узином, којој су зидови две воде: једна што шумори и шапуће као лопов, и друга што ћути као мртвац — а покрива их небо наоблачено...

14. НАЈЕЗДА

Sутрадан освану киша. Људи се прибијаху један уз другог, чувајући барут и оружје да не закисне. Небом се гањаху сиви облаци, а доста студен ветар нагна их те почеше ватре ложити...

— Какве смо среће, још ће и оснежити!... — рече један Ваљевац.

— Вала, како је драгом богу воља!... — одговори му Рудничанин. — Да није због пушке и барута, па готово боља ова хладовина!...

Војводе изиђоше из својих шатора и прођоше кроз људе, колико да се виде и поздраве.

— Јесте покисли?

— Нешто мало, али се да трпети! — одговараху им.

Зека засео с његовим голаћима крај једне ватре, па затурио разговор.

— Вала, да хоће ударити за ове хладовине — вредило би.

— Баш је гадно кад се човек бије на врућини! — вели Заврзан, коме се опет вратила његова веселост.

— Посечеш Турчина, шикне млаз крви из оног бичјег врата и попрска те, па после смрдиш វаздан на Мухамеда!... Овако хладовина, па млатиш као по граху!... Кад се сврши битка, умијеш се као после вршаја, скинеш ђубре са себе, па спаваш сербез!... Је л́ тако, Дево?...

Дева је седео мало удељен од ватре и премишљао неке дубоке мисли. Питање Заврзаново трже га мало из мисли, и он, мада не знађаше о чему је Заврзан говорио, одговори онако насумце:

— Тако је!

— А шта је тако?... — насмеја се Заврзан.

— То што говориш.

— А шта сам говорио?...

Дева се љутњу видећи да се сви смеју.

— Гуске те разумеле!... Ваљда човек нема паметнијег посла него да тебе слуша!... Ти клепећеш као моје чекетало; и ја бих могао заспати поред твоје приче!...

Заврзан се смејао на сав глас.

— Видео сам по њему да ништа не слуша!... А како Суреп? Ето, он слуша све, је л',

Сурепе?

— Дева готово има право!... Много ми дробиш!...

— Многом сам и удробио!

— Што ко ради, оно и пати! — рече Суреп и попрети му прстом.

— Вала, и право је!... Нек погинем сутра, заменио сам своју главу!...

— То јеси!... — признаде му Суреп. — И те још како заменио!... Напослетку, брбљај, у праву си!

Наједаред се све ускомеша. Све поврве ка средини шанца, где беху војводе... Зека одјури тамо.

А глас прохуја.

— Иду Турци!...

Распоред је био већ готов. Први низ заузеше Чупићеви људи. Ваљевци и Рудничани стадоше позади, као потпора. Војводе беху на својим местима.

Завлада тајац, као у гробу.

И заиста, чула се тутњава из дубина како долази од Вишкупије.

— Сурепе!... Биће џумбуса!... — шапну Заврзан.

Суреп само климну главом.

— Данас ће и Дева осоколити!... Шта велиш, Дево?

Али не доби одговора. Деве беше нестало.

— Ала тај бежи од барута, као горско зверче!... — насмеја се Заврзан.

— Не грди ми њега!... Он је јунак на своју руку!... — рече Зека озбиљно. — Потеже је свршити његов посао него наш!... Шта би ми пута залутали да не беше њега!... Шта би се јада десило да их он није спречио!... Јунаштво је велико, Заврзане, отићи у Турке и сазнати шта они намеравају!... Јунак као ми може бити сваки ко има срца у грудима, али као Дева не може!... За то се треба родити!...

— Па ако сам што ружно казао, опрости!... Нисам ружно мислио!...

Тутњава је долазила све ближе и ближе... Оштро уво ратничко већ је распознавало топот копита коњских... И што се више приближавала, све страшнија биваше.

Ратници стајаху бледи и неми.

Док ти тек јекнуше свирке и борије, и звуке њине понесе тиха Сава и однесе их далеко, далеко...

— Ту су!...

— Будите спремни!... — загрме Чупић. — Али, само у месо!...

Одрешише се завоји на кашилуцима, све се прегледа, све се удеси...

Турци се појавише. Ишли су безбрижно као у сватове.

— Чекај!... — рече Чупић. — Кад ти сасвим приђе, онда удри!... Сад нека сваки себи изабере по једнога!...

Турци су све ближе прилазили. Већ се могаху распознати лица. Чупић викну:

— Пали!...

Осу грмљавина као из неба. Редови се турски проломише... Овде видиш како пада човек, а онамо како се коњ пропиње те сваљује по двојицу...

Пушке се опет напунише...

Али се Турци повукоше назад, те се уклонише испред ватреног поздрава...

Прође дан и спусти се ноћ... Турци и не покушаше више; чак се и не појавише... Не чу се ни свирка ни таламбас; једини звук секире што шуму обара.

Чупић с војводама позва све старешине пред свој шатор и нареди да се свуда поставе јаке страже, да се поставе чак и поред вода, да Турци не би заобишли. Кад старешине одоше да изврше налог његов, он се окрете Јакову и Милошу:

— Ама шта ви мислите?

— Мени је чудновато!... — рече Јаков.

— Ја се не бих чудио! — рече Милош. — Пре бих рекао да они нису знали да смо ми овде, па су ишли без бриге. Али кад су ударили на ватру, они се повукоше да се размисле.

— Тако је — рече Чупић.

И позва их у шатор да се посаветују.

Међутим, старешине извршише налог Чупићев, поставише страже. Дуж вода Зека постави своје голаће, људе који виде ноћу као и дању...

Остало полега да се одмара...

Чудно заиста! Ко је ма кад био у борби, тај ће знати како се после борбе слатко спава. Ту се не брине о постељи, доста је само спустити се на црну земљу, па била она сува, промрзла или чак и каљава...

Па иако није била ни обична чарка а толи борба, опет све поспа као поклано. Тамна ноћ прекри све својим плаштом као губером, само су страже и војводе биле будне.

Иванко беше на стражи крај Засавице, недалеко од самога шанца. Његово младићко, оштро око зурило је да му не измакне ниједна ситница...

Али све беше тихо и мирно... Само је шаш шуштао, као да шапуће...

Иванково се уво брзо навикну на овај шушањ, и он седећи гледаше по помрчини да му се не би што отело од погледа...

Она ледена, мртва тишина паде на њ као стена. Трепавице му отежаше; али дечко скочи и стаде ходати обалом да би сан разбио.

Наједаред му се учини да неко плива... Он погледа и не виде ништа у ономе шашу; напреже уво и увери се да неко заиста плива...

Он се загледа опет у помрчину и запе пушку...

Чуо је како вода лагано, врло лагано запљускује обалу.

— То је далга — помисли он.

И опет се загледа... У шашу уочи једну главу. Хтеде пружити пушку, па готова посла! Али се уздржа видећи само једнога.

— Што да пуцам?... С њим ћу ја и без пушке свршити!...

И склони се за један жбунић што беше крај обале, па одатле посматраше.

Глава се све више примицала лако, неосетно, да се једва шаш зањуњао...

Прикучивши обали, подиже се. Иванко зинуо од чуда.

То беше Дева.

Чим изиде на обалу, упути се жбуну за којим беше Иванко. Овај стаде преда њ.

— Откуд ти? — упита га.

— Од Турака. Хоћу војводама. Јеси ме опазио?

— Јесам. Мало те нисам пуцао!

— Ха-ха-ха! — насмеја се Дева. — Много би се вајдио!... Откад ја гледам тебе!...

Па прође поред њега и упути се Чупићевом шатору.

Војводе не беху поспале. Седела су сва тројица и премишљаше шта да чине. Кад Дева уђе, сви пренуше.

— Откуд ти?... Што си мокар тако? — упита Чупић.

— Од Турака.

— Од Турака?! — упиташе зачуђено.

— Јест, управо из турског табора. Напливао сам на Засавицу и дођох да вам јавим шта се код Турака ради.

Војводе скочише на ноге.

— Шта се ради?

— Брука!

Први наши меци памет им пореметише. Хтело је прснути куд које. Паше су муку имале док су их примирили. Ишли су сампас, безбрижно; нису се надали ничему, па кад осусте ватру, они премреше. Веле: „Ниједна пушка џаба не пуче!...”

— А њихове војводе? — упита Милош.

— Све је то главе погубило, почев од везира. И да га није стид, мучно те се не би вратио.

— Па шта сад раде, јесу ли се примирили? — питаше Чупић.

— Тако се чини. Али је везир наредио те су поставили јаке страже да не би бежали...

— Хвала, Дево! — рече Чупић. — Хвала ти на том добром гласу!... Иди, одмори се. Или, још боље!... Причекај ту!...

Дева изиде пред шатор да сачека налоге, а они заседеше.

— Ја бих — рече Чупић — послао човека Молеру, да пожури што пре!...

— Врло добро! — рече Јаков.

— Само, ја не бих њега слао — додаде Милош.

— Што? — упиташе обојица.

— Јер нам је овде потребан. Који би од наших људи могао и умео овако вешто уходити Турке?...

— То имаш право!

— Него, промисли па нађи кога другог да пошљемо.

Чупић се мало замисли. По кратком ћутању проговори:

— Имам ја пуно поузданих људи.

— Знам — рече Јаков — али треба ту човек што познаје стазе и богазе.

— Зар има бољих од Зекиних људи? Шта смета Ногићу!

— Њега можеш! Познајем га! — рече Јаков. — Сигуран је као оштра сабља.

Стојан позва Деву па му рече да иде мало прилећи, и да му пошље Ногића.

Дева оде. Не прође неколико тренутака а дође Ногић.

— Ногићу! — рече Стојан. — Ако те је мајка родила да нас нешто послушаш. Од хитрине твојих ногу много стоји!

— Ево ме, Стојане!

— Можеш ли се у се поуздати да однесеш једну књигу Петру Молеру?

— Могу!

— Да га нађеш, па где био да био?

— Да га нађем!

— Добро! Онда причекај!

И Стојан седе и написа писмо Молеру. Војводе су ћутале. Кад би готов, пружи писмо Ногићу.

— Ево, носи! Предај му у руке и остани с њим да му се нађеш ако што затреба.

— Добро, Стојане.

— Сад иди, али одмах.

— Збогом!

— Збогом пошао!

Пошто Ногић изиде, Стојан диже очи нада се:

— Да хоће само бог дати да за времена стигне књига Молеру! Рекао сам му с које стране да удари на Турке. Ако то учини, може их бити и три стотине хиљада — опет су пропали!... Биће телесима загађена и Сава и Засавица!

И као да им се неки терет скиде с душе. Сва тројица гледаху некако поуздано у будућност.

— У шарампов ми не могу продрети да их је још толико! — рече Чупић. — Не бојим их се ни од Саве ни од Засавице!... Ако је ико пао у клопку, то су они!...

Па се окрете и погледа ону двојицу:

— Страже су јаке. Не могу проћи, мањ ако су муве или мрави... Ако сте уморни — одморите се... Сутра... други дан, друга и новака!

Јаков и Милош поздравише се, па одоше у своје шаторе.

Киша је опет пљуштала, и њене капљице, што удараху некако сетно у платна шаторска, успаваше војводе...

15. ЉУТА БИТКА

Освану дан кишовит, пун влаге; небо беше претрпано мркосивим облацима, који се гомилаху и из којих је сипила ситна киша...

Људи се прибили око ватре, те се грeју и суше у исти мах. Од силне влаге и назеба сви су скоро говорили промукло, очни им капци надувени, а очи закрвављене.

— Људи! Ако овако потраје још два дана, неће се моћи барут сачувати! — рече један.

— Богами ће трајати!

— Ја спавао у шарампову, па ме пробуди вода!

— И мене! Лепо подли пода ме!...

— О брате! Ко би пре три дана рекао да ће овако захладнити? — рече један Рудничанин.

Док ти се наједаред чуше пушке. Стража која је пред шанцем чувала, поче се повлачити к шанцу.

Логор се ускомеша. Свак се докопа пушке. Војводе наместише своје људе и наредише да се спреме за борбу...

Стража се сасвим повуче у шанац.

— Јесу се кренули? — питају војводе.

— Јесу. Све се кренуло овамо. Слушајте како земља тутњи! — рекоше стражари.

И заиста, чуо се тутањ, као да из дубине земље долази.

Видећи она бледа лица, Чупић се насмеја:

— Јадни Турци! — рече. — Све мисле да нас силом својом заплаше!... Свакад они тако! Мишар... Лозница... Али беже!... Право веле:

Бој не бије свијетло оружје.

Већ бој бије срце у јунака.

и стаде соколити своје људе... И поможе то. Реч поста живља, око светлије а лице ведрије...

Указаше се први непријатељски редови...

Чупићу се слутило да ће данас бити окршаја. Надао се љутом боју стога што је знао да ће Турци свом силом настати да пробију шанац... Срце му је лупало. Нека лака дрхтавица обузимаше снагу његову. Да је био насамо, пустио би зубе да цвокоћу до миле воље, али овако... стегао вилице и натурио осмејак на лице...

Све беше спремно. Ратници већ узели сваки по једног на око и чекаху заповест. Тобџија стојаше код топа са запаљеним витиљем и чекаше заповест да га принесе вањи.

— Само јуначки, браћо! — викао је Чупић. — Немојте журити! Хитар одвише, срећу прескаче!... Не, он не може лако ући у наш град, јер ово није шарампов, већ град!... Пази!...

Турци се све више ближише.

— Пали! — заповеди он тобџији.

Рикну топ, а синџир ђуле покоси турске редове...

Осу ватра. Пушка учестала као јаглица. Диже се облак од дима. Затутњи, забруја, запишташе уши, заиграше рибићи, запали се месо на телесима...

То беше страшан окршај. Турци су наваљивали као бесни, али свакад беху одбијени... Леш до леша падао је по пољани пред шанцем. Кроз пушчану грмљавину чула се запевка рањеника...

Турци стукнуше. Наста тајац.

— Тако ја умем!... — рече Чупић. — Него, војводо Јакове, нека твоји људи заузму прве редове. Јаков нареди.

— А да би се што брже пуцало, ја мислим да ови позади пуне пушке!...

— Врло добро! — рекоше и Јаков и Милош... Пушке се напунише. Сваки нишанџија имађаше по четири-пет на руци...

— Шта је с Турцима? — рече неко. — Да не побегоше?

— Не. Сад се прибирају. Сад ће ударити силовито, али то ништа није!... Само добро гађајте!... А сад мир!...

Заћуташе. Тајац је био као у гробу. Чуло се како шушти сув листак на дрвећу...

И затутњи, затутњи страшно...

— То су коњаници! — рече Чупић.

И није се преварио. Удари коњица турска... Страшна је коњица њихова. Све на хату, сваки засукао рукаве и држи оштру ђорду у рукама, а све јунак биран и одабран, крвавога ока и погледа.

Јуре ка шанцу као бесни. Вришти хат да се небеса проламају.

— Пази!... — заповеди Чупић. Тобџија опет принесе витиљ.

— Пали!...

Тек је топ издушио, а осу ватра пушчана. И опет заглунуше уши, и опет се навуче мрак на очи, и опет борба очајна, борба између неба и земље...

Сахат у сат гледајући трајала је та борба. Коњаници су јуришали. Два пута су догонили до самога шанца, и то их је стало много жртава. Ко се шанцу примакао, тај више не виде Босне поносне, не загрли мајке ни сеје, нити пољуби љубе.

Коњи и коњаници лежаху као обаљени стубови или изваљени пањеви.

Јаук рањеника и вриска коња надмашиваше грмљавину пушака. То беше покољ каквог није било. Нико од ових што у шанцу беху не виде на једном месту толико мртвих и рањених...

Турци опет одступише.

Војводе весело проходише кроз војску; они тапшаху сваког појединца по рамену довикујући:

— Алал ти вера!...

Борцима овладало неко одушевљење за бојем. Они би сад појурили из шанца и јурнули у Турке, али им то старешине не дадоше.

— Нека, нека!... У овом шарампову ми смо громови, кад бисмо изишли одавде, ми бисмо били или гробови или робови!... — говорио је Чупић. — Нека нас овде!... Турака је много, а нас је мало према њима. Па да нас је и мање, опет би били јачи!... Нека Турчин поведе не Босну него Азију — ми ћемо и њу овде скрцкати, као што добри зуби орахову љуску скрцкају!... Боље ће бити да мало пушке прочистите!...

— Право вели!... Тако је!... — повикаше са свију страна.

И латише се чишћења оружја...

То се радило брзо, јер су Турци могли сваки час ударити. Борба је била јака, па су пушке прилично загореле...

Али Турци као да се предомишљаху да ли да ударе...

Војводе стале насред шанца, па разговарају:

— Шта мислите, да л́ ће ударити? — пита Чупић.

— Неће!... — вели Милош. — Доста им је било!...

— Ја мислим да хоће!... — рече Јаков.

— Неће, неће!... — тврди Милош.

— Знам ја Турке!... Не остављају се они лако белаја!...

— Док не набелаје...

Али, иако су мислили да су Турке добро ишчибукали, опет се учини све да их ништа не изненади. Војска је била у приправности, топови напуњени, пушке запете. Очекивало се ма шта, очекивао се само покушај.

Војводе прођоше кроз своје војске да храбре. Али су убрзо видели да то никако није потребно. Све то беше острвљено, навађено на бој, све је очекивало макар само шушањ, свако је око горело грозничавом ватром...

Баш на самој капији шанца беше Зека с његовим голаћима. Кад је Чупић дошао међу њих, Заврзан се био распричао.

— Шта радите, добри људи?...

— Чекамо, војводо!... — рече Зека.

— Ја мислим да су се добро опрљили...

— Јесу... Погле лом испред шанца — показује Зека.

— Видим.

— Него, чујеш војводо,

— Шта, буљубашо?

— Ја бих те нешто замолио...

— Говори. Таком јунаку не могу ништа одрећи.

— Онда ми одобри да усред окрашаја излетим с овима мојим из шарампова.

— Да излетиш?...

— Јест.

Чупић се мало замисли. Та он је и тако мало људи имао. А сад пуштати Зеку и његове људе у ватру где лако могу главе погубити — то му се не може.

Зека виде да се предомишља.

— Војводо!... — рече он. — Никад ја нисам боја био док мало ножем не прорадим!... Ја ово и не рачунам у бој!...

— Јесте, тако је!... Зека право вели!... — привикаше голаћи.

Чупић махну руком:

— Најпосле... нека ти је богом просто!...

— Хвала, војводо!

— Хвала!... Хвала!... — заори се око њега. У тај мах затутњи земља. Са свију страна повикаше:

— Иду Турци!...

Чупић оде низа шанац соколити људе. Јаков и Милош чинише то исто.

Напослетку указаше се, али то беше лес од људи, то је ишло као огроман талас који је ишао да потопи...

И дочека их ватра из пушака и топова...

И опет паде тама, и опет се проломише дубраве, и опет се диже врисак и запевка... Војводе су пролетале шанцем соколећи...

А Турци су наваљивали; њихова коњица догонила је до самога рова. То више не беше ни очајнички напад, то беше борба у којој људе нападају. Људи су падали као крушке са дрвећа, па се преко њих газило као да нису од меса и костију...

Усред најљућег боја, усред највећег окршаја Зека погледа Станка, чије је око севало од раздражења:

— Велиш ли, побро? — упита га.

— Откад ја на то помишљам!... — рече Станко и трже белокорац.

Зека викну дружину и отвори капију на шанцу.

Полетеше као сиви соколи. За час их нестаде у редовима турским.

И дотле се лила крв, али се сад проли. Наста забуна међу Турцима. Они изгубише памет... Што пође на шанац, то паде од зрна... Нико више и не помисли да напада, него како да се спасе!...

И прште све, прште као снег под зрацима пролетњег сунца; разбише се. Нешто удари на Засавицу, нешто на Саву, а остало наже натраг, с главом без обзира.

Нико више не може задржати распрслу и преплашену војску... И саме се старешине узјазбиле; и они гледаху да спасу своје главе...

Голаћи јурише за њима као махнити. Усред овог окршаја чуо се глас Заврзанов:

— Само џумбуси!... Нека нам није жао кад су главе овако јевтине!... Данас је скупљи један вепар од Турчина!

Поље пред шанцем оста празно. Пушке престадоше.

Зека викну:

— Стој!

— Што? — упита Заврзан.

— Натраг.

— Ја мислим...

— Доста је било! — рече Зека.

— Та оно право велиш — насмеја се Заврзан — треба што оставити и за сутра!

Сви се насмејаше.

— Да се вратимо у шарампов!

Кад се вратише дочекаше их не може лепше бити. Војводе се љубише с њима. Чупић да је могао у недрима би им места правио.

— Нисам ја џаба рекао: док ми је Зеке и његових голих синова, могао бих без бриге и на Стамбол ударити!... Не рекох ли вам да нам Турци ништа учинити не могу!... Може

их бити још толико колико је пошло, па ћемо их опет за петнаест дана помлатити као једног! — узвикивао је Чупић.

Дим се дизао облачном небу, одакле је киша сипила; и таман се он разиђе, паде ноћ.

Старешине поставише страже. Војводе се повукоше у своје шаторе.

— Докле ли ће ово трајати? — помисли Чупић кад у шатор уђе.

Па, бацивши се на постељу, прошапута:

— Да само хоће бог дати да ова киша стане!... Није ми због нас, али ће нам ђебана овлажити ако овако потраје!...

На све то одговараше му ситне капи, што чисто лоповски лупкаху по шатору, као да шапућу...

16. УЖАС

Киша не престајаше. Велике баре беху у шанцу и око њега. Ратници не могаху сву ноћ заспати, премештајући се с места на место.

Освану дан суморан као чело самртниково. Војводе, и поред онако сјајних победа, беху нешто забутале. Свима се слутало нешто страшно, неочекивано.

И дође... Логором прође глас да је барут закисао и да немају ни зрна сува. Људи шапутаху један другом на уво те речи. Свакоме се на тај глас кожа јежила и коса кострешила...

Војводе беху бледе као смрт. Они су слутили и сами ту несећу. Састадоше се у Чупићевом шатору гледећи један другог узнемирено.

— Шта ћемо сад? — пита Милош.

— Ваља тражити барута — одговори Чупић.

— Где?

— Ваља послати у Митровицу. Шат се тамо нађе.

— А... дакле, не знаш утврдо да ли ћеш наћи...

— Не знам.

— Онда је несрећа! — рече Јаков.

— Ако је тако, ја склањам моје људе! — рече Милош оштро.

— Куда?

— Нека иде сваки својој кући!... Чекати онолику силу без џебане ја нећу.

Чупић је кршио руке.

— Шта да чиним? — узвикивао је хватајући се за главу.

— Шта ћеш чинити? Ако сазнају Турци да џебане немамо обрали смо бостан!... Него... шаљи што пре по барут.

Чупић се мишљаше кога да пошље. Рече да му дозову Зеку.

— Ево ме, војводо! — рече Зека улазећи у шатор.

— Нека ми дође Суреп.

Зека изиде из шатора и замало врати се са Сурепом.

— Станојло!

— Чујем, војводо!... — одговори Суреп.

— Мени треба човек који уме умрети а речи не изустити.

— Добро, војводо.

— Да идеш у Сремску Митровицу.

— Добро.

— Нама треба барута. Нађи где знаш и што више можеш... А ево ти новаца.

И баци преда њ пуну кесу дуката.

Суреп узе новац, па оде без обзира оном узином право к селу Засавици.

— Зеко! Сазови ми старешине...

За неколико тренутака све беше ту. Јаков и Милош седели су забринуто, а Стојан је ходио тамо-амо.

Кад ови уђоше и стадоше, Стојан рече:

— Неста нам барута... Шта да радимо?

Све обори главу. Наста тајац. Зека рече:

— Зар ни зрна немамо?

— Нешто има у моме шатору што није покисло. Оно што је било у лагумима све је пропало. Набујала вода, па налила у лагуме...

— Доста и то што имамо.

— Како доста? — упита Милош. — То нема на свакога ни по један метак.

— Ми ћемо јурнути на њих с ножевима! — рече Зека, а око му пламти.

— Остави се детињарије — рече Милош. — Ти мислиш то је буљук, па да се пробијеш кроз њега! Сила је то, сила!...

— Ми смо и силу дочекивали!

— Јесмо, ал̓ је бар било џебане.

— Па донеће Суреп џебане.

— Донеће, али ако сазнају Турци пре да немамо?... Ако случајно ударе као јуче што су, па виде и сами?... Не говори, Зеко, детињарије!...

— Па шта хоћеш ти? — упита Зека.

— Ја сам, браћо, смислио да ми сами оступимо.

И Милош погледа по свима.

Зека плану:

— Шта, да оступимо?!

— Ја говорим као паметан човек! — рече Милош — Овде можемо сви изгинути, а помоћи ником нећемо. Турци су јачи од нас. Они имају свега: и пушака, и топова, и џебане, и хране. У нас свега понестаје.

— Готово, право вели... — чуло се како избија из жагора.

— А овој Србији требамо ми!... Ако не победимо овде, победићемо на другом месту! Ако они савладају нас данас — ми ћемо њих сутра...

И опет погледа по свима.

— Тако је! — рече неколицина, а неки се још предомишљаху.

Чупић се уплете:

— Није баш тако, Милошу! Ја не мислим да ми оставимо шарампов.

— Ама ја, брате, нисамован да чекам да ме Турчин коље!

— Нисмо ни ми овнови! — плану Чупић. — Ја сам овде сазвао људе на договор, а не на спрдњу!

— Па, ето — рече Милош — паметуј како да останемо! Царуј ти!

— Ја сам послао по барут.

— Послао! А хоће ли наћи барута колико треба?... А Турцима може доћи ћеф да баш сад ударе!...

— Они су заварчени! Неће им пасти на памет...

— То је на врби свирала! — одсече Милош. — Ја не рачунам тако кад бијем бој с Турцима!... Него, хтели ви, не хтели — ја одлазим с мојим људима!... Мени они требају и други пут.

Па се диже, погледа своје људе и рече:

— Ко хоће нека иде за мном!

И изиђе из шатора, а његови за њим.

Стојан је дрхтао од једа, али је осећао да Милош говори истину. И он, који је умео надговорити најречитијег човека, не умеде сад рећи речи; осећао је да говори којешта, да говори оно што паметан човек не треба да говори, нарочито у овој прилици где толике главе играју...

Погледа Јакова... И он се нешто предомишља... Па и саме старешине гледе некако у земљу. Нико, сем Зеке, не умеде рећи речи.

А Зека плану:

— Идите! — рече он. — Идите сви! Ја нећу!... Ја остајем овде с мојим голим синовима!... Ја ћу од Равња начинити Косово!...

Па погледа по свима. Око му је севало племенитим и јуначким жаром...

У тај пар упаде међу њих Дева, сав мокар као да је из мочила. Лице му беше бледо, као да је смрт свој печат на њега ставила; очи му гледаху унезверено.

Све се окамени кад га виде таког. Чупић једва дође к себи. Приђе и ухвати га за раме:

— Шта је, ако бога знаш!

— Дакле, истина? — рече Дева.

— Шта?

— Немате џебане.

— Немамо, али је Суреп отишао у Митровицу да набави.

— Доцкан! — јекну Дева.

— Доцкан?!

— Доцкан!... Турци већ знају да џебане немате. Јавио им неко из прека... неки капетан. А већ су се спремали да беже натраг... Страх је тако био завладао, тако их спопао од оног тренутка кад је Зека јурнуо међу њих, да су се од шушња плашили!... Ја сам у души узвикивао: хвала ти, Господе, на твоме дару!...

— А сад?... — питаше Чупић, а очи му закрвавиле.

— Сад... побеснили!... Сад се спремају да јурну... Ја сам једва уграбио да се измакнем да ово јавим!... Чини шта знаш!...

Стојан погледа Јакова и старешине:

— Шта ћемо? — упита неким страшним гласом.

Јаков се диже на ноге:

— Стојане, брате! — рече он. — Сила бога не моли!... Ти знаш да бих се ја борио до истраге, али кад се нема су чим!... Боље да одступимо!...

— Боље!... Боље!... — грмнуше са свију страна. Стојан виде чак и своје људе да тако мисле. Црн у лицу као земља, простења:

— Велите?

— Велимо!...

— Ја не велим! — загрме Зека. — Ја се нећу маћи одавде док ме свега не искаблићају на парам парче!

— Ама шта можеш ти сам? — рече Јаков.

— Војводо!... Шта ја могу, то ће се чути!... Ако сте доконали да се уклоните — уклањајте се што пре!... Идите!... Ви имате своје куће, своје жене и дечицу — ја немам ништа сем жеље да се Турцима светим!... И ја ћу им се светити!... И до данас је од моје руке пало много турских глава, али данас — само ако их ђаво надари те ударе — данас ћу направити русвај да ће се причати докле траје једног Србина!... Идите, дакле, уклоните се!... Збогом!...

Па изиде бесно из шатора и оде међ своје голаће...

У шатору беше тишина као у гробу. Свима су у ушима звониле Зекине речи... Чупић први дође к себи.

— Рекосмо ли? — упита.

— Рекосмо! — повикаше.

— Онда идите тамо, међу људе, и полако поступајте с њима... Ако би ко хтео преко воде прећи, нека узме по један лист оног локвања у уста, нека се обрне на леђа — вода ће га сама пренети.

Старешине изидоше да нареде одступање. Чупић опет позва Зеку.

— Јуначки сине! — рече му, а сузе му се свртеше у очима. — Алал нека ти је српско млеко које те задојило!... Али, Зеко брате, промисли! Не би ли боље било да и ти оступиш?...

Зека плану.

— Не говори ми то! — рече. — Ја сам те волео и поштовао као оца рођеног... Не говори тако, јер ћу те омрзнути!... Шта ћу ја овде?... Шта чекам?... И чему се могу надати од Турака ако у животу останем?... Зар да се као жена пустим да ми руке свежу, па онда главу секу?... Никад, војводо!

— Ти можеш прећи преко Саве.

— Ја сам једном прешао Дрину и нашао дружину која свети оно јадно робље!... Данас да прелазим Саву, да паднем на хлебац каквом сиротану, нећу!... И после, ја нисам створен за миран живот!... Мени без окршаја нема ведра дана... ја сам онда као убијен!... Не говори ми то, војводо!

— Али...

Зека махну руком:

— Свршено је!... Ја и моја дружина, моји голи синови, остајемо овде, остајемо овде да изгинемо! Ми смо се већ договорили и заверили!... Више ништа не може нас повратити да одустанемо од наше намере!...

— А џебана? — упита Чупић.

— Имамо нешто!... Кад то потрошимо, машићемо се љутих гуја иза паса, јурнути у Турке, па кога бог воли!

— Има и у мене нешто очуване џебане!... — рече Чупић.

И показа му два бурета барута што беху у једном ћошку шатора.

Зеки се разведри чело.

— На томе ти хвала!... Нек сад удари двапут толика сила колика је турска — ја ћу је четири сахата задржати. Дај ми руку, војводо, да је пољубим!

— Да се пољубимо, јуначе!... Да се опростимо и алалимо!... Ја сам сигуран да се више овде на земљи нећемо видети!... А старешина сам. Можда сам ти кадгод што и нажао учинио... Опрости!...

— Опрости и ти мени, а теби нека је богом просто! — рече Зека љубећи се.

Обојица изидоше из шатора.

Страшно беше погледати како се празни онај малени око... Све одлази нагло, брзо, не чекајући ни друга ни пријатеља. На сваком се лицу огледао страх и ужас...

Чупићу ударише сузе.

„Шта ја доживех?!... Што ми, Господе, јуче живот не узе!” — мислио је у себи.

Зека му још једном пружи руку:

— Збогом, војводо!

— Збогом, јуначе!...

Зека оде у шанац да нареди да се џебана из шатора пренесе... Чупић је стојао, нем и очајан, гледајући како се распала снага којом је он владао, снага која му још јуче беше слава, а данас?... Данас...

Он не смеде довршити ту мисао... Јурну да побегне од ње...

И скочи у Саву!... Кад је избио на воду, чуо је како земља тутњи.

— То Турци иду! — помисли.

Па заплива...

17. ДИВОВИ

Zека се врати у шанац. Тамо га дочекаше весело. Заврзан није знао шта чини од радости, само је жалио што му Суреп није ту.

— Али, стићи ће ваљда... — рече.

И Станку се срце разиграло... Кад Зека дође, он рече:

— Једва чекам!... Чујеш ли тутањ?... То иду они... Откад не имадосмо сербезног боја. Све ти је неко над главом, заповеда ти кад ћеш ударити на душманина и кад ћеш метнути белокорац у корице!... Ово ме, побратиме, сећа на оно срећно време кад цароваcмо по луговима нашим!...

— Да се договоримо и разговоримо, браћо! — викну Зека.

Све се окупи око њега.

— И отоич вам рекох, а и сад кажем: тући ћемо се с Турцима док једнога траје. Нагоне није, и коме се живи нека иде!...

Све је ћутало.

— Остајете сви? — упита.

— Сви!

Зекин глас поста наједанпут нежнији.

— Онда, браћо... — рече — да се опростимо!... Људи смо, па смо могли згрешити један другом. Неко је некоме, и преко воље, штогод нажао учинио... Реда је, браћо, и да то нисмо учинили, да се братски изгрлимо и опростимо!... Сила на нас иде, ово нам је као и смртни час!...

Па уздиже гласом и викну:

— Још једанпут велим: коме је живот мио, ко има за кога живети, нека иде!...

Све је ћутало. Заврзан се окрете И смотри Деву, наслоњена на зид од шанца.

— Мањ Дева да иде, други нико неће!...

— А што ја да идем? — упита Дева. — Зар се ваша дружина стиди мене?...

— Боже сачувај!... — повикаше са свију страна.

— Ја сам мислио... — поче Заврзан озбиљно.

— Не тиче се мене шта си ти мислио... Ти ваљда мислиш да мени смрди барут, шта ли?...

— Опрости, Дево!... Мислио сам тако!... Али...

— Нека ти је богом просто!... Ја праштам и молим да се и мени опрости!... И ја ћу с вама!... Мој је посао свршен, и сад ми остаје само да умрем јуначки с јунацима — ако ме примате?...

Зека га загрли.

— Ама што ме гледаш тако?... Ја ти говорим целу истину!... Ја сам свршио своја посла... Коме ћу сад?... Коме бих и могао причати недела турска?... Кога бих ја позвао да брани сиротињу?... Нема више!... Што је срца и јунаштва — овде је!... Вама сам јаде јадао, с вама хоћу и да погинем!... Умем ја и пушком гађати и ножем сећи, а не само дотрчати и дошанути!...

Зека, Станко, Заврзан, Јован, Јовица... све се то грлило и љубило с Девом... Овај човек као да их задахну новим животом и новом снагом. Свако срце живље закуца...

У тај пар сунце разагна облаке и сјајни зраци његови обасјаше...

Зека диже руку:

— Браћо!... Бог нас слуша!... Чуо нас је!... Гледајте!... Шаље нам сина свога, јарко сунашце, да нас овесели и обасја... Хвала ти, оче небесни! — рече он скидајући капу. — Хвала ти кад нам шиљеш твоју милост у овом часу...

Наједаред се нешто проломи. Они пренуше... Пољану пред шанцем притискао Турчин...

— Мирно, соколови!... Само у месо гађајте!... Нека свако зрно олова донесе смрт ономе који се заклео уништити име наше!...

Док је он то говорио, ови дивови, што тако јуначки хтедоше погледати смрти у очи — разредише се по шанцу...

— Пали!...

И плану...

И отвори се борба страшна, и нечувена, и невиђена. Охрабрени, Турци јуришаху свом снагом, али их ови одбијаху...

И нешто чудно обујми Станка у овој борби. Он је пунио своју шару, нишанио и гађао у месо, али му мисао беше сасвим на другој страни.

Пред очима његовим лебдела је слика лепе жене, која држаше детенце у рукама... Ох, колико је он жудео за тим створовима!... Како ли би их сад пригрлио!...

и обоје се смешкаху на њ. И то беше тако живо, тако јасно, да он ништа друго и не виђаше сем њих. Ову грмљавину што је небеса проламала надмашаваше тепање са њихових усана...

Пунио је своју шару и пуцао, и гађао сваким метком, али то је чинио тако као кад би дељао какву иверку...

До њега с десне стране стојаше Зека, поносит као бог, а с леве Заврзан, који брбљаше као врабац с Девом. Машао се чутурице, што му је преко рамена о кајишу висила, па вели Деви:

— Хајде да пијемо даћу ономе на зеленку, што је устурио чалму те му се сија темењача као бакрена тепсија и... ономе лепом, црномањастом Турчину до њега.

— Хајде! — вели Дева.

— Е... ђаво их однео!

— Нек носи!

Нагну чутуром, па узме њих двојицу на око... Пушке плану, а они стрмоглавице с коња.

— Добро је! — вели Дева.

— Зато је свакад и волим тући коњаника, што некако смешно падне! — вели Заврзан смејући се. — А сад ону двојицу до њих. Ко ли је онај у срми?...

— Видајић из Бељине!... — вели Дева.

— Ех... њега и оног до њега.

И опет пуцањ, и опет узвици радости.

Јован и Јовица заседи као код казана, па не бирају... Њима је право ко био, само нека је Турчин...

Два сахата у сат гледајући трајаше та страшна борба, и Турци се морадоше повући натраг, јер погубише толике бегове и војсковође...

Видећи да се Турци повлаче, Зека се насмеја, па рече Станку.

— Бог и душа, побратиме, још ћемо их надбити! Станко се прену из својих санова и рече онако, и не знајући шта говори:

— Готово...

И би му криво што борба престаде, јер за све време док се тукоше, он је био свој госа; сад пак мораде одговарати на питања са разних страна...

Заврзан погледаше низа Саву.

— Шта гледаш, Заврзане? — пита Латковић.

— Погледам Сурепа! Их, да ми је он овде, па да видиш џумбуса!... Је ли, Дево, би ли примио и њега у ортаклук?

— Бих! — рече Дева смешећи се.

— И оваких трговаца није нико запамтио.

— А каква је то трговина? — упиташе са свију страна.

— Пази! — викну Зека.

Погледаше... А упутила се у трку коњица турска право к шанцу...

Наједанпут све полеже по црној земљи и завлада тајац. Чуо се само топот што је земљу потресао и цакат ороза на пушкама...

Ништа скупље и ништа јевтиније од главе човечје. И крушке кад тресеш милостивији си него у боју... То је падало као снопље; сваки пуцањ носио је по један живот... Кроз онај лом разлегала се запевка и врисак коњски. Јарко сунце, које тек што беше обасјало, зави се тамним плаштом, кроз који не могоше пробити сјајни зраци...

Али се опет тукло. Старешине турске голим сабљама нагонише своје људе у борбу... А ови у шанцу све одушевљенији...

Станко је јурио тамо-амо и тукао. Зека, прав као бор, чисто попеваше од радости што његова нејака четица такав лом гради. Заврзан је правио шале и са живим и са мртвим. Иванко му рече:

— Грехота је подсмевати се мртвацу!...

— А шта смо ми? — питаше он онако узгред, па, не тражећи одговора, иђаше даље од једног до другог.

Дева је седео мирно и пуцао. Ниједан рибић на њему није заиграо. Он беше хладан као да покива камен у својој воденици...

Три пута јуришаше Турци, и три пута их одбише... Гласно се смејао Заврзан кад угледа да се повијају њихови редови.

— Зеко!... Још ћеш их завитлати у Босну!... И ко зна што би учинила ова шака соколова да беше барута; али барута нестаде.

Турци баш у тај мах јурнуше четврти пут.

— Нема барута!... Да јуришамо! — виче Заврзан.

И скоро да се реше, али се диже Дева и рече:

— Не.

— Па шта ћемо? — упиташе.

— И јуришаћемо!... Али најпре да учинимо све. Нека пођу неколико за мном...

— Шта ли је сад смислио? — питаше Станко Зеку.

— Мора да је нешто паметно — рече Зека.

Па заповеди неколицини те пођоше за Девом.

— Притегните ви мало!... — рече Дева.

Оде. И за неколико тренутака врати се. Сваки је носио по две кошнице у рукама...

Гласан смех поздрави га.

А он докопа кошницу и стаде уз сами бедем.

— Пуштајте Турке ближе! — рече тихо.

За неколико тренутака утишаше се они у шанцу. Турци халакнуше и јурнуше... Коњи се пропињаху да ускоче у шанац...

У тај мах паде неколико кошница међу њих.

И наста нов лом... Разљућене пчеле чинише своје. То беху тек непријатељи, што гонише и коње и јунаке у вале савске и засавичке...

Кад се то начини, Дева погледа у Зеку па рече:

— Сад можеш отворити капију...

— То и хоћу!... Него, браћо, да се још једанпут алалимо! — рече Зека.

И изљубише се као да ће у сватове.

— Ја говорим браћи и јунацима... Хоћемо ли да изгинемо?

— До једног! — повикаше.

— Онда — ево!...

И отвори капију, па јурнуше с голим ножевима међу Турке... И изгубише се у турским редовима... Чуло се само довикивање:

— Ха!... Не дај!... Држ́ оног тамо!... Збогом браћо... осветите ме!...

И сусретаху се у љутом боју.

— Јуначки, Дево! — довикује Заврзан. — Ала Станко џумбуса!... Гледај Зеку шта чини! Еј, весели Клемпо, зар изгуби главу?... Чек да те бар ја осветим!...

И млатну Турчина што осече главу Клемпи, али ударац што га иза леђа доби обори и њега!... Умукнуше уста која су веселила дружину...

— Погибе Заврзан! — викну Станко Зеки. — Јуриш тамо!

И упаде у најгушће редове. Отуда се врати с пребијеним ножем...

Али дружина све мања. Остало их десетак, и то без оружја. Тукли су се пушкама као врљикама. У највећем очајању Станко погледа у небо. Поглед му паде на садевене хватове, што их преко Саве преносише на неколико дана пред борбу. Њему сену кроз главу:

— Побратиме!... Ево нам оружја!...

И у тренутку сваки држаше по једну цепаницу у рукама...

И сложно учинише још један јуриш. Још једном прснуше мозгови, па се све утиша...

И Турци провалише Равње...

Шуми Сава и својим шумором прича приче о јунацима... Ћути Засавица као стари грешник од кога не можеш речце ишчупати; и њени вивци као и њене рибе — неми су. Али стоји неко што ремети историју, што јој ништи најсјајније примере, што је одскочио од свију и стао у ред Термопила. То је шанац на Равњу. Као седа старина, он је обрастао у трње и коров; али је још поносит те дере небеса...

РЕЧНИК

авaз — глас, вест, јека

аговати — господарити

аман — милост, опроштај

аманет — завет, светиња

анатема — клетва, проклетство

арбија (харбија) — дрвена или гвоздена шипка за набијање пушке или пиштоља

атар — поље, територија и посед једног села

ар, ахар — коњушница

ашик — драган, љубавник, вољени човек

ашлук — трошак

бабо — отац

багателисати — омаловажити, потцењивати, ниподаштавати

бакрачлија — бакарне корице за сабљу, предмети од бакра

балинчаг — деца неуких и простих муслимана

батли — срећан човек

бегенисати — заволети

без — врста платна

белај — несрећа, зло, беда

белокорац — нож са ручицом од беле кости

берићет — издашан род, обиље

бимбаша — командир веће војне јединице

бињеџија — ваљан коњаник

борија — труба

бугија — прашина, облак прашине

буљубаша — четовођа

буљук — одред, гомила

бусија — заседа

будак — ћошак, закутак

вајат — ходник, код нас једнособна дрвена кућа

ваља (фаља) — рупица на пушци или топу где се пали барут

ведити — венути, нестајати

везир — високи државни чиновник на Порти

вескати се — врзмати се, обилазити

врг — тиква, бундева

гида — жеља

грм — храст

далга — вал, таласање воде

диван — врста кревета за седење или спавање

дин — вера, закон

долама — дуга горња халина преко које иде појас

дувар — зид

дупке — усправно, стојећи

дурбиљ — поглед

ђакотје — послужење, посластица

ђаур — неверник, погрдно име за хришћане

ђорда — сабља

ејвала — узвик захвалности, од: еј валах — добар је Бог!

ефендија — господин, господар

Журава — речица у Мачви од које данас постоји само

суво корито

заварчити — ставити, онеспособити, затворити

зајмити (стоку) — потерати (стоку)

закоцаћити — заврнути, забацити, затурити (шију)

залучити — одвојити телад од крава

запревежена — млада с превезом преко главе

зимкуља — крава која се музе зими

зор — сила

зурка — рупа кроз коју се вири; трунка, мрвица

иђиш — јунак, делија

извећати — ископнети, дотрајати

измећар — слуга, у погрдном значењу

измир — помирење

испиразити се — испизмити се, наљутити се на неког

истрага — истребљење, уништење

иштира — врста пореза у храни

јаглица — искокано зрневље; пуцање пушака као кад се кокају зрна кукуруза

јако — сад

јанџик — врста торбе

јаран — друг, побратим

јордам — охолост, поноситост

кабулити — допустити нешто, марити за нечим

када, кадуна — госпођа; кнегиња

канџија, камџија — бич

карда, кардаш — побратим

касаба — варошица, паланка

кашилук — на пушци огњило

кованлук — пчелињак

котлац (коталац) — јамица под грлом

кубура, кубурлија — кратка пушка, а и кожна футрола у коју се ставља кубура

кураж — храброст, одважност

кумбара — мањи топ, а и зрно које се из њега избацује

ласт — уживање, задовољство, благовање

ластак — душевно олакшање

лажичица — слабина

лотра — решеткаста страница на запрежним колима

лијо (лихо) — без парњака, сам

магањити — прљати, поганити (руке)

мазија — челник, заповедник

мандал — пречага за затварање врата изнутра

мем — влага, буђ

менђеле (менгеле) — ковачка справа за стезање

мерак — жеља, прохтев, страст

миндерлук — место где се седи и лежи; кревет нарочито начињен да се на њему седи скрштених ногу без обуће

мирбожити се — љубити се на Божић уз опраштање ранијих увреда

моштаница — брвно за прелаз преко воде

мучњак — сандук за брашно испод воденичног камена

навора (нафора) — коцкица посвећеног хлеба који се дели у православној цркви после литургије

немиросан — који није помазан светим миром (освећеним уљем у православној цркви)

новака (нафака) — судбина, воља божја

оашлучити се — добити новац за ашлук, трошак

овавестити се — доћи к себи, освестити се

окорно — прекорно

окумешан — сналажљив, довитљив

ордија — војска, велики војнички логор

ороз — окидач на пушци

отпаркивати — достављати некога

паоци — спице на дрвеном точку

парбити се — парничити се, прегањати

паспаљ — ситан прах кад се меље жито, отпаци

пафта — копча, карика

покошке — оба заједно, напоредо

помам — храна за стоку

премаглавица — рђав изглед, стајати некога главе

пресалдумити — променити мишљење, прећи на другу страну

препочетак — узорак, мустра (обично за ручни рад)

пртен — кудељан, ланен

путир — чаша с вином и хлебом за причешће

пуце — дугме

раван — начин коњског хода, кад коњ истовремено гази обема левим или обема десним ногама

разјаглити — подстаћи, подгревати

рајетин — хришћанин, сиромашак, презрени

ревити — режати

руцеље — ручке, дршке на ралици, плугу, коси

ручаница — доба ручка, подне

сампас — безбрижно

сатљик — стаклена бочица из које се пије ракија

севап — добро дело, награда за добро дело

сербез — слободно, безбрижно

силај (силав) — појас за оружје

синија — низак округао сто за ручавање

слота — нешто огромно, врло велико

сребрњак — мала пушка, пиштољ сребром окован

срма — чисто сребро, сребрни новац

стинути се — охладити се, стегнути се

субаша — подстарешина, пољак, сеоски старешина

такум — опрема, коњски прибор

таламбас — бубањ

талпара — брвнара

танчица — врста танке пушке

тепсија — плитка и округла бакарна посуда; просуља, плитица

телуће — тупа страна ножа, хрбат

тишма — гомила, навала

тока — метално дугме пришивено као украс и као штитник

трешњевац — топ начињен од трешњиног дебла

тукар — угао

тунос — врста феса (капе) пореклом из Туниса

Ћаба (Каба) — зграда у Меки где се налази узидан црни камен, светиња муслимана

ћесар — цар

ћев (ћеф) — добро расположење, радост, весеље; прохтев

ћилер — орман, остава

ћумез — кокошињац; кућица

убарабарити — ујeдначити

убетежити се — разболети се

узенгија — стремен, део јахаћег прибора, метална папуча с обе стране седла у коју јахач ставља ногу

узјазбити се — претрнути, премрети

уја (хуја) — прекид рада, одмор

ујудурисати — удесити

ункаш — облучје на седлу

ујдурисати — унети се некоме у лице

ушорити — поставити улице

халакање — призивање алаха у помоћ

хан — друмска гостионица; преноћиште

ханума — госпођа

хасна — корист, добит, ћар

хат — коњ, арапски коњ

цагрије — корице за нож, ножнице

цванцик — стари аустријски новац; овде ситан новац, ситниш

цицвара — брашно пржено на уљу

чакетало — дашчица преко које зрно из млинског коша клизи на жрвањ; брбљив човек који говори „као да меље”

черечити — комадати (на четворке)

чобања — дрвени суд за воду

чума — куга

џаба — бесплатно, узалуд, узаман

џебана — муниција; барут и олово

џумбус — забава, игра; неред

шарампов — утврђен опкоп, шанац

шат — ваљда, можда, ако

шешана — стара врста пушке

шиндра — дрвне дашчице за покривање зграда